

КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 р.

(До історії селянських рухів на Київщині)¹⁾.

Розділ І.

ЛІТЕРАТУРА ПИТАННЯ²⁾.

Література про „Київську козачину 1855 року“ досить багата. Але вона по-перше здебільшого однобічна і не вповні виявляє тогочасні відношення і хід справи, по-друге вона мало не вся написана з певною тенденцією, не вповні об'єктивно, розглядаючи цю подію з певного буржуазного погляду; по-третє, оперта мало не виключно на спогадах сучасників і не перевірена за архівними матеріалами.

Першою літературою про це питання явилися, певна річ, мемуари сучасників. Першими такими мемуарами були спогади Громеки про повстання переважно в центральних і східних повітах Київщини, вони друкovanі 1863 року в „Отечественныхъ Запискахъ“. Недавність подій і діяльна участь у них автора дали, безперечно, можливість Громеці подати численний та багатий, хоч неповний матеріал про ці події. Це багатство матеріалу, а рівно-ж об'єктивність (крізь яку, правда, подеколи визирає певна класова тенденційність) роблять мемуари Громеки дуже важливим друкovanим джерелом для історії Київської козащини.

Мало не одночасно (1864-го р.) була видана цікава праця проф. Шульгіна під заголовком „Юго-Западный край за послѣдніе 25 лѣтъ“, в якій

¹⁾ Дослідження Київської козащини 1855 р., яке вже притягало увагу не одного історика, досі не тратить свого актуального значіння. Хоч останні праці про неї далеко посунули це дослідження наперед (особливо остання праця М. І. Яворського: Нариси з історії революційної боротьби на Україні, т. I, що вийшла вже коли моя розвідка була власне закінчена), але всі вони не вповні закінчили його, через те, що зовсім не притягли або притягли лиш почасти архівний матеріал про цю подію. Через те моє завдання — переглянути та проаналізувати повстання 1855 року, спираючись переважно на архівний матеріал, який тільки можна розшукати в сучасних обставинах, для цього питання буде тепер не зайве.

За вказівки та увагу до моєї роботи щиро дякую насамперед мойому керівникові, В. І. Щербині, також і всім керівникам та дійсним членам нашої Науково-Дослідчої Катедри Історії України, а рівно-ж вш. Л. П. Добровольському та акад. М. П. Василенкові. Використовую тут нагоду також, щоб подякувати директорові Київ. Центр.-Істор. Архіва ім. Антоновича, В. В. Міяковському, за уважне ставлення до мене та допомогу в розшукуванні матеріалу.

²⁾ Дуже повно (за винятком лиш кількох праць) і детально розглядає літературу питання Л. П. Добровольський у праці, про яку ми згадуємо в цьому розділі.

автор розглядає і Київську козаччину. Але робить він це не вповні докладно, а також за браком матеріялу неповно й почасти невірно. Спирається він переважно на оповідання (усне, як видно) Лебединцева; з спогадами Громеки він не знайомий.

Слідом за цими працями вийшли кілька спогадів священників, які постраждали в цьому повстанні. Першими були спогади П. Сикорського, друковані в газеті „Кіевлянинъ“ в 1872 році (№№ 148, 150 і 151) під заголовком „Эпизоды изъ исторіи крестьянскихъ волненій въ Кіевской губерніи въ 1855 году“. Стаття написана досить суб'єктивно,—про це говорить хоч-би інсинуація, яку автор подає тут на одного з священників, що потерпіли від селян. В його статті вперше подані відомості про події в с. Березні Сквирського повіту, що пізніше повно освітлені в споминах В. Сикорського. Як видно, автор тут користувався цими спогадами В. Сикорського (що вийшли в світ на 10 років пізніше), але використав їх мало, неповно й недосконало; знайомий також автор і з спогадами Громеки.

Слідом за цією статтею з'являється низка мемуарів, друкованих у „Кіевской Старинѣ“¹⁾. Першим з них був „Посмертний розказъ о. Антонія Ковальскаго“ (К. С. 1882 р. ч. I—II), який оповідав про події, що відбувалися в Канівському пов., коло Таганчі й в Корсуні. Слідом за ним з'явилися того-ж року спогади Василя Сикорського під заголовком „Изъ воспоминаній потерпѣвшаго во время крестьянскихъ волненій 1855 года“, про події в Сквирському пов., с. Березній та суміжних з нею, про що коротко згадував вже його родич, П. Сикорський. Треба сказати, що популярність „Кіевской Старини“ спричинилася до того, що ці дві статті—дуже відомі пізнішим мемуаристам.

В 1897 році вийшли спогади одного з учасників придушення,—підпоручника Міхеля, що був за ад'ютанта в 6-му Білевському батальйоні, який придушував повстання в Корсуні. Його спогади вийшли в „Историческомъ Вѣстникѣ“ за 1897 р. під заголовком „Кіевскіе безпорядки“; замість прізвища стоять самі ініціали „А. М.“²⁾. Праця ця цікава, бо дає погляд на хвилювання з боку, так мовити, активних учасників придушення. Треба сказати, що підп. Міхель подає взагалі декілька дуже цікавих вказівок і пояснень до історії подій, а також досить прихильні уваги що-до становища селян, відзначаючи деякі тогочасні риси в життю українського селянства; оскільки можна з'ясувати, автор статті з попередньою літературою знайомий був дуже мало.

Останніми мемуарами про ці події були стаття Л. Мацієвича під заголовком „Замѣтки къ исторіи Кіевской козаччини 1855 года“ (Кіевская Старина

¹⁾ Треба сказати, що в той час вийшли також дві статті польською мовою, що зачіпають це-ж питання: Це „Powstanie ludowe na Ukrainie“ (друковано у виданню „Czech, Polak a Rus“, № X—XII), а друга: „Powstanie ludowe na Ukrainie 1855“ (в журналі „Przegląd słowiański“ (1881) № 3—4), де вона була передрукована з „Udział Polaków w Wojnie Wschodniej 1853—6“. На жаль, ці статті ми використати не мали змоги.

²⁾ Але сумніву, що автор був як-раз Міхель, бути не може, бо в списках тогочасних військ, у 6 батальйоні Білевського полку ад'ютантом в ці часи вказано його.

1905, січень), що являються власне витягом з деяких фамільних паперів та записів тогочасного парафіяльного духовництва, й стаття Познанського: „Кое-что о козаччинѣ на Украинѣ въ 1855 году“; те, що статті написано дуже пізно після подій (особливо другу), спричинилося до їх, так мовити, тільки психологічної вартости, а не фактичної.

Всі ці мемуари мають свої дефекти. Коли виправданням цих дефектів для праці Шульгіна служить те, що Київська козаччина згадана у нього лиш побіжно, бо праця присвячена не самій цій події, то для інших праць-мемуарів цього сказати не можна, бо вся їх увага присвячена їй. Ми не ставимо великих вимог перед мемуарами, але все-ж ми мусимо підкреслити, що всі спогади є дуже однобічні, надто егоцентричні та неповні. Охоплюючи здебільша лиш невеликі райони, подаючи часто різні неперевірені чутки, часто помиляючись, всі автори спиняються найбільше на своїх пригодах, на своєму житті, на самому собі, розглядаючи всі події крізь призму власного інтересу, з міщанського, так мовити, погляду власного добробуту і тим самим позбавляють в значній мірі свої мемуари наукової вартости. Найменш в цьому можна докоряти Громеці, але все-ж таки й він часом отак помиляється, до того він хоч намагається підійти до огляду об'єктивно, все-ж дивиться з класового погляду, з погляду російського адміністратора, якого не можуть змінити жадні ліберальні думки та напрямки.

Поруч з цими мемуарами (перед появою останніх двох з них) починають з'являтися також вже й наукові розвідки присвячені Київській козаччині¹⁾. В 1890 році з'являється праця проф. Ясинського під заголовком „Волненія крестьянъ Кіевской губерніи въ 1855 году“. (Чтенія въ ист. общ. Нестора Лѣтописца, кн. 4). Він систематизує та впорядковує мемуарний матеріал, доповнює його почасті архівним (хоч і випадковим), а також особистими записами від місцевих старожитців, і подає досить повний нарис цих подій, з певним коротеньким екскурсом в історію взагалі селянських рухів у цьому рсці в імперії. Але треба завважити, що поруч з дрібними помилками, проф. Ясинському можна закинути малу кількість матеріалу. У нього окрім мемуарів (переважно Громеки) була лиш архівна справа Канівської воєнно-судової комісії (ця справа як і спогади учасників в Черкаському пов., є найцінніше в праці Ясинського). Оцей брак архівного матеріалу надав розвідці неповного та неясного вигляду.

Більший матеріал мав під руками інший дослідник, протоєрей П. Лебединцев, що його спогади-студія „Записки протоіерея Петра Гавриловича Лебединцева о „козаччинѣ 1855 года“, була надрукована в 1900 році (Кіев. Стар. ч. 7—8). Лебединцев окрім власних спогадів (яких він мусів мати багато як один з учасників Комісії для придушення повстання), як видно з матеріалу, мав так само під руками офіційні папери тих часів, чи переглядав їх пізніше в ген.-губ. архіві; це надає його праці певної цінности. Але, не вважаючи на безліч цікавих відомостей, праця ця чималою мірою втрачає свою вартість через певний хаос у викладі, неточності, повторення, то-що.

¹⁾ Ми не перелічуємо деяких праць, де про ці події згадано між іншим, побіжно та по зверхово. Напр. Середоніна, Семевського, Бурцева, то-що.

Та це не є головна помилка автора, як і Ясинського, а також, доречі, і всіх мемуаристів. Ні один з дослідників Київської козаччини не вияснив економічних підвалин повстання¹⁾. А, тимчасом, говорити про ці події неможливо без детального дослідження соціально-економічного оточення в Київщині, та й взагалі на Правобережжі, в ці часи, бо всі події козаччини 1855 року, прагнення до волі, похід на військо й поруч з тим сувороторканність поміщицького майна, себ-то певна, так мовити, легальність повстанських рухів, все це органічно зв'язано з соціально-економічними умовами, що утворилися на Київщині в другій половині XIX в. наслідком певних економічних процесів, що відбувалися на Київщині, та почасти взагалі на Україні. І тому для історика говорити про одні події, та й то з певною тенденцією, без жадної спроби висвітлити причини цих подій, являється неможливим, не науковим.

До того треба сказати, як Лебединцев, так головне і Ясинський, дивляться на події з погляду російського адміністратора. Що-до Лебединцева, то це не дивно. Він сам брав участь у „заспокоєнню“ селян, сам був членом комісії²⁾. Але ці риси в його роботі відбиваються як-раз менш ніж у Ясин-

¹⁾ Трохи торкається цих питань Ясинський, але в кількох лиш словах, покликуючися взагалі „на кріпацтво“.

²⁾ Як відомо, Лебединцев зробив кар'єру на цьому заспокоєнні. Можна-ж думати, що взагалі становище селян та їх рухи його цілком не цікавили, писав-же він свої спомини лиш тому, що цим цікавилися інші, і ці спомини могли звернути на автора їх певну увагу. За цю думку промовляє той факт, що в листах до свого брата, Теофана Гавриловича Лебединцева, які переходять в Рукописному відділі Всенародної Бібліотеки в м. Києві (під від. листувань), писаних навіть у самому-ж 1855 році, ми не бачимо жадної згадки про козаччину. Мало не всі листи за цей рік, а так само і пізніші, повні особистих планів, надій та міркувань Лебединцева, як зокрема: про дорожнечу, про плани на майбутнє його та братів, до якого з духовного начальства як краще підійти, як випрохати братові казенне помешкання, то-що. В одному лиш листі (від 20 листопада 1855 р.) ми маємо згадку про київську козаччину, але й ця згадка промовляє за нашу думку. Тут він пише про те, що подав до консисторії прохання про клопотання перед канцелярією генерал-губернатора про повернення йому дорожніх витрат та прогонів, що були зроблені під той час, як він пробував у Комісії; до того-ж прогони Лебединцев виписав собі як штаб-офіцерові і сподівань, що генерал-губернатор не відмовить йому в цьому, повний його лист; тут-же він висловлює побоювання, щоб йому не виписали прогонів як унтер-офіцерові. Це тим більш цікаво, що, як видно з пізнішого його листу (від 25 березня 1856 р., № 6719), прогони по поштовому тракту платили за нього Афанасьєв та Янкуліо, за що Лебединцев посилав їм по книзі „Вѣра, Надежда и Любовь“, як „уплату должка“ за те, що вони його звизли. Взагалі всі його думки за ці часи сповнені виключно особистими планами і немає жадної згадки про самий рух, чи долю селян. Він боїться, чи не дадуть йому меншої нагороди ніж обіцяли, і пише, що „митрополить думаєть о небесномъ, а насъ, земныхъ, оставляетъ втунѣ, можетъ быть“ (л. № 6718). З заздрістю дивиться він на успіхи своїх товаришів, „Янкуліо получилъ, говорятъ, 2 ст. Станислава, а мнѣ хотъ бы прятникъ съ коронаціи прислали...“ (л. № 6720).

Наведемо ще лиш один уривок з його листа, де він пише про свої надії на одержання прогонів: „Тѣ, которые считаютъ меня крезомъ, пусть будутъ увѣрены, что имъ не достанется и копѣйки моихъ прогоновъ, если ихъ выдадутъ мнѣ, а если бы я не получилъ слѣдующая, то это было бы бесцено для духовенства, которое, вышло бы, можно заставить гонять по свѣту на своихъ конякахъ и своихъ сухаряхъ, тогда какъ прогоны получаютъ и рядовой жандармъ!“

Не бажаючи закидати щось Лебединцеву, ми тільки хочемо наведеними цитатами показати, що він не ставився з любов'ю до народу і не бажав виявити дійсну історію подій.

ського. Цей останній, дослідник і професор, вповні засвоїв собі думку адміністрації тих часів, і різко проводить її в своєму викладі. На його думку, Київська козаччина була викликана „патріотическимъ подъемомъ духа“, бажанням служити цареві, і боротьба проти війська виникла виключно тому, що селяни вважали військо за переодягнену польську челядь. Вся праця Ясинського просякнута російським патріотизмом і монархізмом і не дає тому глибшої аналізи події, а тільки позверховий їх огляд, до того-ж скерований до вихвалення монархічного ладу та, зокрема, царя Олександра за так зване „визволення селян“.

Як-же підійшли до цього питання пізніші історики? Ми маємо п'ять пізніших праць, що цілковито (або трохи чи не цілковито) присвячені Київській козаччині 1855 року (ми не беремо на увагу знов-таки побіжних згадок про неї в інших працях). Першою з них, яку треба взагалі поставити на одно з перших місць у дослідженню історії цієї події, — є невелика студія д-ра Томашівського під заголовком: „Київська козаччина 1855 року“ (Львів 1902 р.¹⁾). В цій праці д-р Томашівський подає фактично стислий критично-бібліографічний огляд праць про Київську козаччину, покладаючи основу свого дослідження в політичну ситуацію, в прояви, так мовити, народного духу на Київщині, і роблячи таким способом спробу відкрити політично-національний характер повстання, всупереч своїм попередникам, зокрема Ясинському.

Але ця невелика праця знов-таки написана неповні досконало. У д-ра Томашівського помічається різко тенденція зробити цю подію національною, себ-то, — всупереч попереднім дослідникам, що цілковито ігнорували ці риси події, перехилання палиці в інший бік. Він різко відмежовує козаччину від російських соціальних рухів і намагається надати якогось певного національно-політичного характеру, подібного до характеру польських революцій проти Росії. В звязку з цим він з одиничних фактів робить висновки для цілої події і, базуючися на старій козацькій традиції, робить рух по суті національно-революційним, хоч і визнає в ньому певний економічний момент. Ця певна тенденційність залежала, на нашу думку, в значній мірі від малого знайомства д-ра Томашівського з матеріалом. Він використав тільки друкований матеріал, та й то не вповні (напр., йому, як видно, не відома стаття П. Сикорського в „Кіевлянинѣ“, спогади Міхеля, то-що), жадних архівних матеріалів він, як видно, не бачив. Взагалі-ж праця досить однобічна, мало обґрунтована, і визначається гіпотетичністю вихідного погляду.

Але велика заслуга Томашівського в дослідженню Київської козаччини було констатування, що це був рух революційний, чого до нього ні один дослідник не визнавав, а також, хоч і сильно перебільшене, підкреслення значіння історичної традиції.

Другою працею була стаття І. Ігнатович під заголовком „Волненія поміщичьихъ крестьянъ отъ 1854 по 1863 г.“; друкована вона в журналі „Миновшіе годы“ за 1908 р. Тут у книжці за травень — червень ми знаходимо добру характеристику і огляд Київської козаччини. Авторці, як видно, були

¹⁾ „Літературно-Наукова Бібліотека“, ч. 29.

відомі мало не всі попередні статті та мемуари про цю подію (за винятком, здається, статтів Томашівського, Познанського і Л. Мацієвича); вона, хоч і не присвячує цілої праці цьому рухові, дає все-ж дуже солідний критичний огляд, який може вважатися за один з найбільш поважних з тих, що були в цьому питанні до праці Ігнатович. Хибою авторки була необізнаність з місцевими (з київськими) архівними матеріалами, що призвело до деяких дрібних помилок, по-друге досить позверховий огляд самих подій, і, нарешті, певний, так мовити, сентименталізм, певна застаріла думка, що розрухи з'являються в наслідок тільки жорстокого поводження поміщиків з селянами і т. и.¹⁾

Третьою працею була стаття Л. П. Добровольського під назвою „З Київської козаччини 1855 року“ (Український Науковий збірник, Москва 1915 р., 45—94). Автор, як видно, не ставив собі завдання до краю дослідити історію цього повстання, — цим пояснюється його певна однобічність, а також деякі дрібні помилки в фактичному матеріалі.

Він подає лиш невидані досі дуже цікаві спомини одного з учасників придушення руху, унтер-офіцера військ, а побіжно оповідає про головні центри повстання та екзекуції, і подає дуже добре підібрану й цінну літературу питання. В своїй оцінці подій автор стоїть, можна сказати, на ґрунті своїх попередників, приймаючи твердження Ясинського й доповнюючи трохи висновками Томашівського.

Четвертою працею була стаття М. Лемке в „Красной Летописи“ (1923 р., кн. 7) під заголовком „Крестьянское волнение 1855 года“. Хоч заголовок вказує на Київську козаччину, але в дійсності автор на ній спиняється дуже мало. Згадавши про неї лиш побіжно, він подає тільки біографію і історію де-Розенталя, якого зве Таращанським агітатором, та Каменського, Костромського агітатора. Треба підкреслити, що тут Лемке значно переоцінює роль Розенталя в селянському рухові (с. 132); треба також зазначити помилки в географічній номенклатурі, що трапляються в його праці (напр. він всюди Таганчу зве Таганкою). Додамо, що автор подає цікаву рідку статтю тих часів Добролюбова в студентській газеті „Слухи“, в якій той надзвичайно фантастично й наївно змальовує Київську козаччину.

Нарешті, мусимо спинитися ще на одній праці, яка хоч і не присвячена цілком історії Київської Козаччини, але приділяє їй чимало уваги. Це праця М. І. Яворського, т. I „Нарисів з історії революційної боротьби на Україні“, що з'явилася наприкінці 1927-го року, коли наша розвідка була вже власно викінчена. Автор подає коротенько дані з історії повстання 1855 року і робить дуже вдалу спробу проаналізувати його з ідеологічного боку. Цією аналізою, в якій автор центр уваги спиняє на потенціях різних груп українського селянства в часи переходу від торговельного до промислового капіталізму, дослідження селянських рухів посунуто далеко наперед, в порівнянні з давніми дослідниками, що мали нахил пояснити всі селянські рухи поводженням поміщиків. Не можна тільки погодитися з прибільшенням впливу прокламації де-Розенталя, якій автор надає забагато значіння.

¹⁾ Цієї-ж авторки були й інші праці, в яких трапляються згадки про козаччину, але оскільки там вони побіжні, — то про них говорити ми не будемо.

Розділ II.

ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ.

Ми маємо розглянути в наступних розділах хід подій 1855-го року. Скажемо наперед, що найінтенсивніше повстання відбулося в повітах Васильківському, Таращанському, Сквирському й Канівському, але зачепило також почасти і більш південні повіти. Тепер наше завдання буде по можливості з'ясувати ті основні причини, що викликали повстання саме на Київщині, і як-раз у цьому районі, та надали йому характеру повстання за волю, за відновлення колишньої козаччини. Для цього нам треба спинитися на двох моментах: на економічних умовах Київщини, і на історичних традиціях її людности. Спинімося спочатку на першому.

Щоб з'ясувати причини, чому повстання виникло як-раз у цій частині Київщини, а так само, який характер воно мало, нам доведеться поділити її на райони. Ми виділимо отже в окремих районах повіти Васильківський, Сквирський, Таращанський і Канівський, де повстання було найінтенсивніше і виявило як-раз свої характерніші риси: прагнення до волі, бажання заволодіти поміщиною землею й відновити козаччину. По інших повітах повстання захопило людність лиш частково, переважно в районах суміжних з цими чотирма повітами; до того й домагання селян тут мали трохи інший характер і вилилися переважно в економічні вимоги місцевого характеру. Але що всі ці повіти з'єднати в один район було-б важко, ми вважаємо за потрібне поділити ці повіти на 2 райони: Радомиський, Київський і Бердичівський в один район, решту 5 південних повітів — у другий. Зрідка також ми даватимемо відомості й загальні, для цілої Київщини.

З географічного погляду Київщина не цілком однотайна. На півночі переважають ліси, місцевість болотяна, ґрунт піщаний; далі-ж на південь ідуть степи, з добрим здебільшого чорноземельним ґрунтом. Поділяючи Київщину відповідно до наших районів, ми можемо визнати, що північний (I-й) район є переважно лісово-болотяний, з піщаним ґрунтом; середній — здебільшого степовий, перерізаний ярами й ланцюгами горбів, з чорноземельно-піщаним ґрунтом; нарешті південний теж переважно степовий, здебільшого з чорноземелею. Великої, отже, відміни між середнім, де відбулося найінтенсивніше повстання, районом, та південним, — де повстання вибухло лиш частково, ми не помічаємо. Проте північний, який повстання власне цілком не зачепило, чи мало одрізняється від інших двох районів.

Що-до густоти залюднення, Київщина стояла в 1840—1850-их роках на першому місці на Україні, або на третьому в цілій Росії (після Курської й Московської губер.). Усього за відомостями 1845 року в ній було 1.704.661 душа; на одну квадратovu верству припадало пересічно 38 мешканців.

Тим самим забезпечення землею мешканців Київської губернії було дуже погане. Коли взяти загальну кількість землі, то на одну душу припаде пересічно 2,74 десятини. Коли-ж звідси відкинемо місця, що не можуть годувати людність, то ми матимемо ще гірші результати.

Вся людність Київщини що-до верстов поділялася так ¹⁾:

Дворян було всього	62.967
Духівництва	16.194
Купців, міщан і „граждан“ . . .	192.734
Селян вільних	294.127
Кріпаків	1.019.025
Разом	1.585.047

Кріпаки становили 64,3 % цілої кількості людности, або 82,9 % усіх селян.

Всю хліборобську частину людности Київщини можна поділити на такі групи:

1) власники, 2) напіввласники, що зобов'язані різними повинностями за користування землею, 3) наймачі земель.

В першу групу ввійдуть: поміщики та вільні хлібороби. В другу — сільське духівництво, поміщицькі селяни, державні (казенні) селяни, військові поселяни. Нарешті в третю ввійдуть орендарі маєтків, усяких верстов: дворяни, міщани, однодворці, то-що.

Розгляньмо як поділялася земля по цих всіх групах людности.

Власники: Поміщики коло 3.500 душ — 810,098 дес. ріллі, — 231,4 дес., на 1 душу. Вільні хлібороби 733 д. — 200 десятин, — 27,3 дес. на душу.

Напіввласники: сільське духівництво 16.700 — землі їх увіходять у поміщицькі й державні.

Поміщичі селяни	„1.006.004 душ, — 899,466 дес. — 0,8 д. на душу	
Державні (казенні) селяни — „	205.498 душ, — 309,455 дес. — 1,5 д. „	
Військові поселяни — „	39.121 душ, — 72,125 дес. — 1,8 д. „	
Наймачі: Дворяни й разночинці	19.100 „	} наймають землю в поміщиків, в держави, в міст; платять чинш.
Міщани й „граждане“	12.200 „	
Однодворці	64.300 „	
Одставні салдати	3.500 „	
Вільні особи	1.060 „	

Отже 810,098 дес. поміщицької землі обробляють панщиною мільйон поміщичих селян, для 3.500 поміщиків. А також селяни обробляють і землі духівництва. Таким робом поміщичі селяни, за користування наділеною їм землею, мусять ще обробляти таку-ж приблизно кількість землі й для невеликої купки поміщиків. Такий-же обов'язок праці лежить і на військових поселянах, а також на певній частині казенних селян, які знаходяться в орендованих маєтках. Решта-ж платить чинш.

Перейдімо тепер до огляду господарства по-перше поміщиків, — бо в залежності від нього перебувало й господарство селянства, а потім вже до цього останнього.

¹⁾ Відомості як для цієї таблиці, так і для інших, ми беремо з видання Фундукля, „Статистическое описание Киевской губернии“, т. I—III. Оскільки матеріал, що воно подає, ми здебільшого переробляємо й комбінуємо в різні зведені таблиці, то покликаємо кожного разу на сторінки цієї роботи сливе неможливо, через що ми таких посилань і не робимо.

Разом поміщикам належало до $\frac{3}{4}$ цілої губернії. Їх кріпаки жили в містах (Бердичів і Липовець), 82 містечках, населяли 965 сіл і 743 „деревні“; до того треба прилучити слободи, висілки і хутори.

Різні розділи, продажі, то-що, міняли розподіл земельної власности між власниками. Оскільки цей розподіл має великий вплив на сіль.-госп. промисловість країни, ми розглянемо його детальніше. Маєтки склалися деколи з частин села, чи містечка, деколи з цілого, а деколи навіть з кількох.

А саме:

	Кільк.	%
Маєтки, що склалися лиш з частини села чи містечка . .	543	42,9
„ „ з 1 села чи частини містечка	483	38,2
„ „ з 2—5 сіл	197	15,5
„ „ з 6—9 сіл	22	1,7
„ „ з 10—15 сіл	12	0,9
„ „ з 16—18 сіл	5	0,4
„ „ з 28	1	0,1
„ „ з 40	1	0,1
„ „ з 46	1	0,1
„ „ з 98	1	0,1
Разом	1.226	100

Як ми бачимо, найбільша кількість поміщиків — дрібні власники, що володіють лиш частиною села чи містечка. Мало не стільки-ж теж невеликих власників, що володіють одним селом. Ці невеликі власники становлять більш од трьох четвертин усіх власників поміщиків на Київщині. Але поруч з цим трапляються власники, що володіють кількома десятками сіл та містечок. Деякі з них володіють колосальними маєтками; напр., $\frac{5}{6}$ усього Васильківського повіту належать одному помішкові; величезні маєтки також у Канівському (одному помішкові належить $\frac{1}{3}$ цілого повіту, другому $\frac{1}{3}$; разом вони володіють більшою половиною повіту), Таращанському та почасти Черкаському. Окрім цього, треба зазначити, що ті величезні маєтки, які ми бачимо в деяких повітах, були в дійсності ще більші. Бо одні й ті-ж поміщики володіли маєтками в різних повітах (напр. Браніцькі) і загальна кількість їхніх маєтків досягала величезної цифри десятин.

Що-ж до розташування великих і малих маєтків, то великі трапляються найчастіш у середній і східній частині Київщини. Це зазначають дослідники й для пізніших часів, як напр. Воєйков і Загоскін для 1860-х р.: „особливо визначається той факт, що в частині, більш віддаленій від Дніпра, переважає середнє й дрібне землеволодіння; ближче-ж до Дніпра переважає велике во-

лодіння, яке досягає максимум'а в маєтках графів Браніцьких, яким належать до 300.000 десятин¹⁾ (переважно в повіті Васильківському).

По окремих районах, що ми їх намітили раніше, поміщики-власники поділялися так:

- I. район (3 повіти) . . . 543 поміщика — на 1 пов. пересічно 181.
 II. „ (4 повіти) . . . 319 „ „ „ „ 79,75 (причому у Васильківському повіті лиш 22)
 III. „ (5 повітів) . . 403 поміщика — на 1 пов. перес. 80,6.
 Разом 1.265²⁾.

Як бачимо, найменше поміщиків було в другому районі. Звідси можна припустити, що маєтки в цьому районі найбільші. Концентрацію-ж маєтків у поміщиків можна яскраво простежити з тієї кількості кріпаків, що належала поміщикам. Всього було ревізьких душ по вищезгаданих районах:

- I 112.990 душ.
 II 189.590 „
 III 199.000 „

Або на 1 поміщика по окремих районах пересічно припадає:

- I 208,1 ревізької душі.
 II 594 „ „
 III 493,8 „ „

Як бачимо, найбільше кріпаків припадало на 1 поміщика другого району, себ-то району, де було найінтенсивніше повстання; отже повстання відбулося в районах, в яких були найбільші, найбагатші маєтки³⁾.

Погляньмо, скільки припадало кріпаків на поміщиків в окремих районах:

І РАЙОН.

Кільк. кріпаків на 1 поміщика	Малі маєтки	Середні	Великі	Дуже великі
До 50 кріпаків	203	—	—	—
51— 100 „	87	—	—	—
101— 300 „	—	157	—	—
301— 500 „	—	43	—	—
501— 800 „	—	—	30	—
801—1.000 „	—	—	7	—
1001—5.000 „	—	—	—	16
Разом	290	200	37	16
о/о	53,4	36,9	6,8	2,9

¹⁾ Київская губернія. Спб. 1867, с. 13.

²⁾ У Фундуклея названо 1.266 поміщиків, але перевірючи його таблиці ми знайшли різні цифри; найчастіша 1.265.

³⁾ Треба також відзначити цю досить малу кількість поміщиків в порівнянні з іншими шарами людности, що залежало, як згадано, від того, що поміщицькі маєтки на Київщині переважно дуже великі. Цікаво нагадати, що коли на Київщині (в 1860-х р.) один поміщик припадав пересічно на 1.570 інших мешканців, то в Галичині, напр., він припадав на 1.020, а в Познані на 530 мешканців. (Див., Воейковъ и Загоскинъ, Київская губернія, с. 15).

II РАЙОН.

Кільк. кріпаків на 1 поміщика	Малі маєтки	Середні	Великі	Дуже великі
до 50 кріпаків	61	—	—	—
51— 100 „	41	—	—	—
101— 300 „	—	93	—	—
301— 500 „	—	55	—	—
501— 800 „	—	—	32	—
801— 1.000 „	—	—	15	—
1.001— 5.000 „	—	—	—	19
5.001—10.000 „	—	—	—	—
по-над 10.000 „	—	—	—	3
Разом	102	148	47	22
%	31,9	46,4	14,8	6,9

III РАЙОН.

Кільк. кріпаків на 1 поміщика	Малі маєтки	Середні	Великі	Дуже великі
до 50 кріпаків	87	—	—	—
51— 100 „	57	—	—	—
101— 300 „	—	107	—	—
301— 500 „	—	63	—	—
501— 800 „	—	—	38	—
801— 1.000 „	—	—	14	—
1.001— 5.000 „	—	—	—	32
5.001—10.000 „	—	—	—	4
по-над 10.000 „	—	—	—	1
Разом	144	170	52	37
%	35,8	42,2	12,9	9,1

Як бачимо, в першому районі переважають дрібні поміщики, що мають до 100 кріпаків включно; середніх поміщиків лиш трохи більше од третини всіх власників; великих поміщиків мало.

У другому районі переважають середні маєтки (46,4% усіх), чимала група й великих і навіть дуже великих (21,7%). Правда, чимало є й дрібних власників. Нарешті, в третьому районі панують теж середні маєтки, але їх менш ніж у другому районі (42,2%); до того сливе немає й дуже великих маєток; більш ніж 10.000 кріпаків нараховує лиш один маєток, тимчасом як у дру-

гому районі таких аж 3, причому в одному з них є до 40.000 кріпаків. Таким робом ці дані так само стверджують попереднє твердження, що повстання відбулося в районі з найбільшими й найбагатшими маєтками.

Видко це також і з забезпечення землею поміщиків різних районів.

Всього належить поміщикам 3.631.139 десятин землі (рахуючи з землею, що перебуває в користуванні їх кріпаків), разом з землями під садибами, непридатними для хліборобства і т. и. З цих земель ріллі й сіножати було 2.256.130 десятин, лісу — 750.000 десятин.

Не чіпаючи поки-що лісу, подивімося, скільки належало поміщикам ріллі й сіножатей по районах:

I район — 646.250 десятин; на 1 повіт пересічно — 215,416,6 дес.

II район — 912.500 „ „ „ „ „ — 228.125 дес.

III район — 796.360 „ „ „ „ „ — 159.272 дес.

Найбільше отже припадало землі поміщикам другого району. А до того на цей район, як згадано, припадала й найменша кількість поміщиків. На 1 поміщика у цих районах припадало ріллі й сіножати:

I району — 1.179,3 дес.

II району — 2.893,3 дес.

III району — 1.928,2 дес.

Отож на одного поміщика другого району припадало ріллі й сіножати мало не стільки, скільки на одного поміщика I і III районів разом.

Розгляньмо як забезпечено поодиноких поміщиків ріллею й сіножаттю по районах зокрема.

I РАЙОН ¹⁾.

Кількість дес. на 1 поміщика	Малі маєтки	Середні	Великі	Дуже великі
До 200 десятин	148	—	—	—
від 201— 500 десятин	113	—	—	—
501— 1.000 „	—	113	—	—
1.001— 2.500 „	—	106	—	—
2.501— 5.000 „	—	—	49	—
5.001—30.000 „	—	—	—	18
по-над 30.000 „	—	—	—	1
Разом	261	219	49	19
%	47,6	40,0	8,9	3,5

¹⁾ Звичайно терміни малі, середні, великі маєтки, як і в попередніх таблицях, умовні. Гадаємо, що в умовах тогочасного поміщицького землеволодіння на Київщині, такий розподіл буде більше-менше слушний. Що-до кількості поміщиків, то в забезпеченню землею у Фундуклея при перевірці являється нове число поміщиків; цифри-ж подані у нього в підсумках — неправдиві. В наших нижчеподаних таблицях ми виправляємо його помилки, але кількість поміщиків мусимо залишити його.

II РАЙОН.

Кількість дес. на 1 поміщика	Малі маєтки	Середні	Великі	Дуже великі
До 200 десятин	43	—	—	—
від 201 — 500 десятин	51	—	—	—
501— 1.000 „	—	63	—	—
1.001— 2.500 „	—	94	—	—
2.501— 5.000 „	—	—	42	—
5.001—30.000 „	—	—	—	18
по-над 30.000 „	—	—	—	3
Разом	94	157	42	21
%	29,9	50	13,4	6,7

III РАЙОН.

Кількість дес. на 1 поміщика	Малі маєтки	Середні	Великі	Дуже великі
До 200 дес.	87	—	—	—
201— 500 „	75	—	—	—
501— 1.000 „	—	72	—	—
1 001— 2.500 „	—	98	—	—
2.501— 5.000 „	—	—	47	—
5.001—30.000 „	—	—	—	34
Разом	162	170	47	34
%	39,2	41,2	11,4	8,2

Коли тепер ми подивимося на ці три таблиці, то побачимо, що в першому районі кількісно переважають знов-таки малі маєтки, — до 500 десятин. Проте чимала група й середніх. У другому натомість різко домінує (50%) група середніх маєтків, але чимала група й великих (20,1%), нарешті у третьому панує теж група середніх власників (41,2%), але мало не така-ж і група малих; правда, кількість великих власників мало не така, як і в другому районі (19,6%),—але зате немає таких колосальних маєтків, як там; тут найбільші маєтки сягають до 30.000 десятин ріллі й сіножати, а там ми бачимо три ще більші маєтки: два в 60.000 дес. кожен, а один у 240.000 десятин ріллі й сіножати. Таким робом, і землю, як і кріпаками, найбільш забезпечені поміщики другого району, де найінтенсивніше вибухло повстання 1855 р.

Правда, лісом були забезпечені найбільш поміщики першого району. А саме, було в:

I районі	— 388.740 дес.	на 1 поміщика	пересічно	— 715,9 д.
II „	— 190.360 „	„ „ „ „	„	— 615,6 д.
III „	— 170.367 „	„ „ „ „	„	— 422,7 д.

Але коли пригадаємо, що ріллі й сіножатей мали поміщики першого району найменше (і до того значно менше ніж поміщики інших районів), то побачимо, що ця перевага в забезпеченні лісом загальної картини все-ж не змінить.

Робочу силу, за допомогою якої поміщики обробляють свої землі, дають кріпаки з своєю худобою та с.-г. приладдям. Кріпаки від 18 до 60 років працюють на панщині, а молодші віком виконують легшу працю. Кількість кріпаків можна приблизно обрахувати по інвентарних списках маєтків; але оскільки не в усіх інвентарях було вказано кількість робочих селян, то щоб відшукати їх правдиву пропорцію до загальної кількості ревізьких душ, треба виключити з рахунку ті маєтки, в яких не показані робочі¹⁾. За таким обрахунком в 1845 році була в маєтках така кількість робочих селян.

У якому районі	Кільк. ре- віз. душ	Кільк. роб. чолов. у районі	% чоловіків
I.	59.558	30.320	50,9
II.	174.379	77.816	44,6
III.	182.735	85.824	47,0
Разом . .	416.672	193.960	46 ²⁾

З цього обчислення видно, що припадає робітників найбільш у першому районі, найменш у II, загалом-же у всіх районах пересічно на 100 д. коло 46.

Обробляють свої маєтки поміщики худобою кріпаків, що про ню ми говоритимемо в огляді селянського господарства. Але окрім того буває ще й поміщичий реманент (воли та плуги). Це залежить не так від доброго стану господарства панів, а власне від поганого стану селян, бо значна частина поміщичих селян не має худоби і не може виконувати тяглої панщини. Доводиться виходити на пішу панщину.

Скажімо ще скільки слів про прибутки поміщиків.

Головні статті прибутку їх були такі:

- I. Хліборобство (у вузькому розумінні).
- II. Експлоатація пасовиськ та сіножатей.
- III. Скотарство.

¹⁾ Як це й зроблено у виданню Фундукля.

²⁾ 46% — пересічна цифра в цій Київщині, пропорційно до всієї кількості жінок у цій губ.

IV. Лісове господарство.

V. Оброблення сировини на фабриках та заводах.

VI. Прибутки з оброку та інші збори на користь поміщика.

Що-до останнього, то треба сказати про прибуток з продажу горілки (т. зв. пропінація), а саме, поміщик мав право заборонити селянам купувати десь горілку, окрім його; після окладання збором, поміщик одержував з продажу горілки чистого прибутку 74,9% з валового, — на цілу Київщину — 872.273 р. ср. Якщо шинки поміщик здав в оренду, то селянам усе-ж міг наказати купувати горілку лиш у цих шинках. Треба сказати, що селян узагалі спюювали: напр. у двох великих державних маєтках, колишніх староствах Черкаському і Звиногородському, в 1838 р. було шинків 142, а ще 1799 року (за люстрацією) тільки 63. Мав дохід поміщик також з чиншів, митних зборів (в містах та містечках), і т. и.

Ось приблизно прибутки поміщиків Київщини (окрім мита й податків, що вже відраховані), що їх подає Журавський в виданні Фундуклея.

З продажу хліба	3.425.000 р. ср.
З цукрового буряка	412.300 „
Пасовиська й сіножаті	191.070 „
Вівчарство	127.350 „
Фабрична промисловість	748.170 „
Гуральництво	453.340 „
Ліс	384.700 „
Продаж горілки	872.250 „
Чинш і инш. збори	509.200 „
Разом	7.123.380 р. ср.

Капітальна вартість усіх поміщицьких маєтків 142.467.600 р. ср.

Великий прибуток дає поміщицтву фабрична промисловість. Оскільки вона на Київщині мало не ціла належить поміщицтву, ми розглянемо її раз-же, після поміщицького господарства. Звичайно цей огляд буде дуже побіжний; він має лиш виявити нам, чи не залежав рух 1855 р., чи характер його, від стану фабричної промисловости на Київщині.

Як відомо, певна економічна непевність, перехід господарства від одних форм до нових, — творить, звичайно, непевність і соціальну. Цим пояснюється, до речі, той факт, що перша половина XIX ст., така багата на різні аграрні заворушення: XIX вік був добою переходу від торговельного капіталізму до промислового. Збільшується обіг грошей; вже наприкінці XVIII в. торговельний капітал робить спроби набути досконаліших продукційних форм і розвиток обробної промисловости дає ринок для збуту с.-г. виробів.

Зростала фабрична продукція досить сильно і на Київщині. Тут певна диференціяція селянства утворила великі маси безземельного селянства, що в обробленню панської землі великої участі переважно не бере, бо обробляють панську землю переважно селяни тяглі та напівтяглі. Поміщики шукають способів, як доцільно використати цих безземельних селян, що не мають і ро-

бочої худоби. За таке доцільне використання праці була фабрика. Селяни замість панщини мали дурно працювати на фабриці, ліс для дров поміщики на Київщині, надто північній, мали свій, часто мали й матеріал (як от глину, то-що). А тому будувати фабрики було так корисно для поміщиків. Отож не дивниця, що протягом найкоротшого часу на Київщині з'являється чимало різних фабрик та заводів.

Ці фабрики давали величезний прибуток власникам. Так, у 1845 році, як обчислили сами-ж власники, фабрики дали чистого прибутку 748.170 крб. сріблом ¹⁾. Але можна гадати, що в дійсності прибуток мусів бути (як обчислив Журавський) разів у півтора вищий.

До всього, окрім прибутку з фабрик, поміщики могли використати деякі лишки своїх земель на те, щоб завести нові плантації, що могли обслуговувати фабрики. Так було розведено багато бурякових плантацій, окрім того на величезних просторах поміщицких степів у південній Київщині випасали отари овець, що вовна з їх ішла на поміщичі фабрики і т. и.

Розгляньмо фабричну промисловість на Київщині трохи докладніш.

Поміщикам належало ²⁾ усієї фабр. промисловости. Взагалі тут, як згадано, переважають у відміну проти заходу фабриканти-поміщики. Вони володіють землею й лісами, мають маси готових робітників селян, що панщиною їх можна було обробляти й землю й провадити працю на фабриках. Сама поява фабрик не мала планового характеру. Дехто з поодиноких поміщиків, щоб більше використати панщину, збудував якусь фабрику. За його прикладом пішли інші й незабаром фабрично-заводська промисловість надзвичайно буйно зросла на Київщині, надто цукроварство; почали виділяти землі для засівів спеціально під буряки, закладати нові фабрики, то-що.

Разом у 1847 році було фабрик ³⁾:

Фабрики, що переробляли рослин. матер.	Кількість	Продукція
Цукроварні	56	3.584.600
Паперові	2	40.700
Полотняні	5	2.855
Тютюнові	12	12.700
Цикорні	1	400
Макаронні	1	2.250
Поташні	8	3.760
Разом	85	3.647.265 крб. ср.

¹⁾ Тут ще не обчислено чистий прибуток з млинів, гуралень, то-що. Відомо, що валовий прибуток з гуралень був 1.600.000 крб. ср. (чистого 400 тис. крб.), з пива та меду 220.900 крб. ср. (чистого — 54.900).

²⁾ За даними 1848 р. Треба сказати, що у Фундуклея дані про кількість фабрик не всюди однакові, через що і в наших таблицях є деякі відміни.

Фабрики, що переробляли копальний матеріал	Кількість	Продукція
Топлярські	13	93.000
Скляні	12	10.600
Порцелянові	1	30.590
Виробн. люльок до куріння . . .	2	150
Цегельні	80	114.140
Череп'яні	3	880
Кахельні	1	940
Виробн. купервасу	1	6.900
Вироблення вапна	1	200
Виробн. каміння для млинів . . .	1	7.700
Разом	115	265.100 крб. ср.

Фабрики, що переробляли тварин. матер.	Кількість	Продукція
Сукняні	10	373.300 крб. ср.
Шкур'яні	33	465.300
Свічні (св. лойові)	11	97.100
» (стеарин.)	1	10.200
» (воскові)	5	37.300
Салотоплярські	2	4.400
Мильні	7	51.400
Маслобійні	2	2.130
Воскобійні	1	5.850
Разом	72	1.046.980 крб. ср.

Як бачимо, кількість і продукція вже досить поважна; і це не рахуючи гуралень, броварень, медоварень, млинів і вітряків, що їх разом було 6.294 з чималою продукцією.

Заснування фабрик, окрім безпосереднього впливу на країну виробництвом, впливає також і на місцеву людність, що з неї набирається більша частина робітників, постійних і поденних. Подивімося на розподіл фабрик і заводів по містах, селах, то-що.

Фабрики, що переробляли	В містах		В містечках		В селах	
	Кількість	Сума вироб.	Кількість	Сума вироб.	Кількість	Сума вироб.
Рослинні мат.	15	15.150	19	1.960.850	51	1.670.265
Тваринні мат.	44	583.100	19	447.340	9	18.550
Копальні мат.	19	139.810	20	14.700	75	112.320
Разом	78	737.060 р.	58	2.422.890 р.	134	1.801.135 р.

Таким робом кількість фабрик по містах становить менш од третини всіх (28,9⁰/о), в містечках менш од четвертини (21,5⁰/о), а в селах коло половини (49,6⁰/о). Але вартість виробів, що їх виготовляється на цих фабриках, знаходиться в цілком іншій пропорції: в містечках вона становить добру половину, по селах добру третину, а в містах тільки одну сьому частину. Причина цього полягає значною мірою в тім, що містечка й міста належать здебільшого великим власникам. Але, треба сказати, що за головну продукцію і в містечках і в селах є цукрова; продукція ця між містечками й селами поділена в пропорції 25:22 (в містечках цукру виробляють на 1.907.000 крб. ср., а в селах на 1.677.000 крб. ср.).

У кожному разі, оскільки в заколотах 1855 р. переважну участь (за кількома винятками) брали мешканці сіл, а не містечок, то це почасти дає нам підставу казати про хліборобський, переважно, характер руху.

Яскравіш промовляє за це твердження нижчеподана таблиця, що показує розподіл фабрик та їх продукції по районах.

Район	Кільк. фабр.	Продукція		Продукція на 1 повіт пересічно	
		Крб. ср.	Коп.	Крб. ср.	Коп.
I.	124	1.046.430	—	348.810	—
II.	87	686.485	—	171.621	25
III.	66	3.212.740	—	642.548	—

Кількість фабрик найбільша в першому, найменша в третьому районах; але не так справа стоїть з продукцією, що правдивіш, аніж кількість фабрик, виявляє розвиток промисловости. Як ми бачимо з пересічної продукції на 1 повіт різних районів, найбільша продукція у третьому районі ¹⁾, далі у першому і на останньому місці — у другому. Пропорція між ними (III—I—II) приблизно така: 15:8:4. Або продукція пересічна одного повіту з III району перевищує продукцію другого мало не в чотири, а першого мало не в два рази.

¹⁾ Переважно це залежить від розвитку в цьому районі цукрової промисловости.

До того величезна більшість продукції другого району припадає лиш на один повіт з чотирьох, а саме на Канівський, що продукція його становить 420.090 крб. Отож фабрична продукція інших трьох повітів, де повстання було найінтенсивніше, дорівнювала тільки 266.395 крб. ср., або на один повіт пересічно — 88.798 крб. 33 коп. ср., — сума порівнюючи незначна.

Таким робом це дає підставу казати, що найінтенсивніше повстання вибухло як-раз у місцевостях не фабричних, а хліборобських.

Щоб довести це ще ясніше, розгляньмо ще села повітів, де найінтенсивніше вибухло повстання і виділимо ті, де були фабрики ¹⁾, не рахуючи гуралень, броварень і млинів.

Повіти	Села хлібороб.	Села де є фабрики.
Київський	6	1
Васильківський	24	3
Сквирський	21	—
Таращанський	22	3
Звиногородський	5	—
Гуманський	16	—
Канівський	32	7
Черкаський	13	—
Разом	133	14
°/о	90,9	9,1 ²⁾

Як бачимо, навіть у повітах найпромисловіших найактивніше повставали села з хліборобською, а не з фабричною людністю; до того тут ми бачимо такі значні хліборобські центри, як от сс. Черкас, Насташки — Васильківського; Валява — Черкаського; Красилівка, Станиславчик, Тишівка — Таращанського пов. та інші. Крім того виділяються подекуди села з багатьма фабриками, що одні лиш не беруть участі в заколотах у цілому районі. Напр., Сахнівка Канівського повіту, що разом з с. Нетеребками і м. Корсунем, одні лиш не брали участі в хвилюваннях цілого величезного Корсунського маєтку — мають кілька величезних фабрик. Так само й с. Старостинці Сквирського пов., та інші. Правда, треба зазначити, що деякі з сіл з сутохліборобською людністю мають досить розвинені ремесла, як напр. с. Ісайки Канівського повіту, але це є одиниці.

¹⁾ Дані ці ми вибираємо у Похилевича, „Сказаніє о населенных мѣстах Киевской губерні“. Правда, цілком можливо, що дані про фабрики у нього не зовсім повні. Проте, гадаємо, що й з таким припущенням наслідки наших підрахунків радикально не зміняться, а в загальних рисах лишаться такі-ж.

²⁾ З цих 14 сіл лиш у 2 є кілька фабрик (2 і 3), в решті по одній, це переважно невеликі суконні та цукроварні.

Скажемо ще кілька слів про економічне становище сільського духівництва, оскільки воно відіграло в повстанні 1855 року чималу роль. Це допоможе нам виразніше уявити причини тої зненависти селян до духівництва, що різко позначилася у цьому повстанні. В Київщині в 1845 р. було всього духовних осіб, як ченців, так і білого духівництва з родинами 8.560 душ, або самого духівництва (без родин) — попів 1.550, причетників — 2.036. Окрім того заштатніх священників — 45, причетн. — 183.

Біле духівництво на селі одержувало платню від держави на причт.

		Кільк. священ. і церковн. служителів у причті.	
1 класи ¹⁾	508 крб. ср.	7
2 "	478 "	6
3 "	272 "	3
4 "	222 "	4
5 "	202 "	4
6 "	156 "	2
7 "	116 "	2

Р. 1844 на всі сільські причти Київщини видано 334.813 крб. ср.

Треба сказати, що великих парафій першої та другої класи на Київщині сливе не було. Це видно з нижченаведеної таблиці.

Райони	Кількість причтів							Разом
	К л а с и							
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
I	—	1	10	24	120	76	76	307
II	1	—	12	57	166	75	81	392
III	—	3	8	53	203	101	117	495
Разом	1	4	30	134	489	252	274	1.184

Як бачимо, загалом найбільше причтів п'ятої, а потім сьомої й шостої класи. Але в II районі, районі повстання, духівництво заможніше. Тут не тільки найчисленніша група причтів п'ятої класи, але й чимало й вищих клас. Зокрема, коли ми візьмемо села цього району (не чіпаючи інших районів), що брали найактивнішу участь у повстанні 1855 року, то ми побачимо, що причти їх належали загалом до середніх клас²⁾.

¹⁾ Класи залежать од того, яка завбільшки парафія.

²⁾ Вибраємо дані про це у Похилевича.

А саме, у 47 найактивніших селах цього району причти належали:

К л а с и	Кільк. причт	Відсоток усіх
III	3	6,4
IV	15	31,9
V	20	42,6
VI	4	8,5
VII	5	10,6

Як бачимо, в цих селах найбільш причтів п'ятої і четвертої клас; шостої й сьомої є тільки коло однієї п'ятої всіх причтів. Беручи на увагу, що по інших районах, причти шостої й сьомої класи становлять куди вищий (41,14%) відсоток можемо визнати, що в селах, де найінтенсивніше вибухло повстання, духівництво було найзаможніше.

Це стверджує й наділ землі у духівництва. Як відомо, наділяли його землею в поміщичих маєтках, — поміщички, в державних — держава. 1844 року в поміщичих маєтках Київщини було всього виділено духівництву 44.185 десятин 79 кв. сажнів ріллі й сіножати.

Таким робом на одного церковно- чи священно-служителя припадало пересічно 12,1 десятини. Але оскільки так звані церковнослужителі (дяки, паламарі, то-що) мали наділ далеко менший¹⁾, то попи мусіли мати що-найменше якихось 20—30 дес. кожен.

Але пересічний наділ у селах II району, що найактивніше виступали 1855 р., ще більший. А саме, коли ми візьмемо ті села, де наділ причта відомий²⁾, і поділимо на кількість церковно- і священно-служителів³⁾, то пересічний наділ землі буде 14 десятин. До того попи, яким ішла головна доля цієї землі, в цих селах становлять тільки 29,1% усього причта. Крім того, по деяких окремих селах, а до того найактивніших, пересічні земельні наділи ще вищі. Напр., у таких селах попам належало:

у с. Брилівці 69,75 дес.	у с. Біліївці 29,25 „
у с. Сквирці 56,25 „	у с. Вінцентівці . . 39 „
у с. Кожанці 37,5 „	у с. Пустоварівці . 30 „
у с. Моринцях 35,25 „	у с. Красилівці . . 38 „
у с. Самородні 33 „	у с. Карапишах . . 38 „
у с. Антонові 39,5 „	

Окрім того, як показчик добробуту попов мусимо відзначити, що оброблюють цю землю поміщичі селяни панщиною, яку попи, як признається дехто з них самих, роблять иноді дуже важкою.

¹⁾ А саме, при двохчленному причті попові належало $\frac{3}{4}$ землі, у 3-х членному — половина. Див. відповідне пояснення Синоду в „Алфавитномъ указателѣ каноническихъ постановлений“, що їх склав Калашніков. СПб. 1902 р.

²⁾ Ми беремо ці дані знов у Похилевича, Сказ. о насел. мѣстн. Київск. губ.

³⁾ Що ми можемо вирахувати, знаючи класи їх причтів.

Отож духівництво на Київщині, власне попи, були фактично дрібними поміщиками; і коли вони поступалися дійсним дрібним поміщикам кількістю своєї землі, то зате мали ще й платню від держави і добрі прибутки за треби й з інших зборів.

До речі, рівночасно, й ідеологічно наближаються попи у ці часи до поміщиків. Коли раніше, напр. у XVIII ст., сільське духівництво на Правобережжі було тісно звязане з селянством, — як своїм походженням, так і своїм економічним рівнем, психологією, а часто й освітою, — то з переходом Правобережжя до Росії наприкінці XVIII ст. становище міняється. Тепер православне духівництво дістає всі права й матеріальні вигоди, а рівно-ж із затурканої опозиційної групи, звязаної безпосередньо з селянством, ворожої панству й урядові, раптом виходить і опиняється поміж упривилейованими верствами людности. Тепер піп стає помічником і спільником уряду й поміщика; поміщик дає йому землю й кріпаків для оброблення цієї землі, уряд трактує його як свого агента. Через це змінюється й психологія духівництва; правда, така зміна йде поволі. Ще на початку XIX ст. серед духівництва помічається певна неоднотайність і хитання. Але в середині цього століття попи вже виразно опановують своє нове становище, робляться сами дрібними поміщиками й любісінько експлуатують та гнітять селянство, що раніше було таке близьке їм і з яким і досі йде нижче духівництво. Яскраво це (за кількома виинятками) й позначилося як-раз підчас Київської Козаччини¹⁾.

Розгляньмо тепер становище поміщичих селян. До цієї групи ввійдуть селяни-хлібороби й дворові люди. Селян-хліборобів було — 1.000.004 душі, за ревізією 1845 р., за поміщичими-ж інвентарями цього-ж року, разом з двораками, їх було 1.007.256 душ.

Зростання людности тут надзвичайно невеличке; за 48 років кількість поміщицького селянства зросла на 13⁰/₀, себ-то на $\frac{1}{4}$ ⁰/₀ що-року, тимчасом як инша людність на 1 $\frac{1}{4}$ ⁰/₀ що-року. Причини цього малого зростання — великі втечі селян в суміжні степові губернії, звільнення потроху селян на волю, — (на оброк), а так само, безперечно, велика смертність селян, через економічні умови та поміщичі жорстокості. Найменший приріст людности бачимо у селян у пов. Гуманському, Сквирському й Липовецькому.

Кількість дворових 1845 р. була за ревізією — 6.501 чоловік (без жінок). Вони поділяються на чотири групи — а) приписані до маєтків, б) приписані до власницьких домів по містах, в) дворові, за яких власники представили забезпечення в 240 крб. асигнаціями²⁾ і д) дворові, за яких власники дали підписки³⁾.

¹⁾ Докладніше див. про це нашу статтю „Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст.“. Україна, 1928 р., кн. 2, сс. 95–110.

²⁾ Ні приписані до маєтку, ні до дому, але за яких поміщик уніс в забезпечення внеску податків.

³⁾ Так само не приписані, в забезпечення внеску податків з яких власники дали підписку.

	Було:	чол.	жінок
Приписаних до маєтків		3.584	3.334
„ до домів		930	1.190
За яких поміщики внесли гроші		15	4
„ „ „ дали підписку		1.756	1.933

Що-до національності мало не всі селяни — українці.

Не рахуючи двораків, всі селяни становили 172.192 господарів. Поділялися вони на кілька розрядів: 1) тяглі, що мають не менш від однієї пари волів, своєю чергою вони поділяються на господарів: плугових — плуг з 3 парами волів, четверних — 2 пари волів, потрійні — 3 воли, і парні, або подинки — 2 воли. 2) Напівтяглі, — 1 віл, чи одна коняка; 3) піші, що не мають робочої худоби; хоч подеколи до піших зараховано такі господарства, що мають одну голову худоби, але за неможливістю їх не можна вживати для тяглої панщини. 4) Городники, що не мають робочої худоби і ріллі, а тільки хату й город. 5) Халупники, — здебільшого без жадної власности.

За даними 1845 року по всій Київщині господарів було:

Тяглих	23 ⁰ / ₀	усіх господарів.
Напівтяглих	7 ⁰ / ₀	„ „
Піших	55 ⁰ / ₀	„ „
Городників	9 ⁰ / ₀	„ „
Халупників	6 ⁰ / ₀	„ „
Разом	100 ⁰ / ₀	

Ці цифри показують, що над основною селянською працею, — хліборобством, могла власне працювати тільки невелика частина господарів, тяглі й напівтяглі (30⁰/₀) і може невеличка частина піших.

Що-до окремих районів господарі-селяни поділялися так:

Район	Тяглі й напівтяглі	Піші	Городники й халупники	Разом
I	15.884 ч.	16.951 ч.	3.594 ч.	35.429 ч.
II	20.528 „	30.925 „	11.709 „	63.162 „
III	16.087 „	47.502 „	9.012 „	72.601 „

Або в відсотках:

Район	Тяглі й напівтяглі	Піші	Городники й халупники	Разом
I	43,7 ⁰ / ₀	46,5 ⁰ / ₀	9,8 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀
II	32,5 ⁰ / ₀	48,9 ⁰ / ₀	18,6 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀
III	22,2 ⁰ / ₀	65,4 ⁰ / ₀	12,4 ⁰ / ₀	100 ⁰ / ₀

Як бачимо, тяглих і напівтяглих найбільше в 1-му районі; піших — у третьому, а халупників і городників у другому. Звичайно, що найбільша

кількість тяглих господарів ще не свідчить про перевагу їх заможности в даному районі. Навпаки, може бути, коли групи тяглих, напівтяглих рівно-ж і піших великі, що земля припадала-б на більшу кількість господарів, і наділи окремих господарств є невеликі; натомість у другому районі, де тяглих і піших лиш трохи більше од $\frac{4}{5}$ усіх селян, наділи окремих господарств мали-б бути більші.

Занотуємо ще той факт, що в другому районі безземельних городників і халупників — найбільший відсоток; зокрема в цьому районі дуже позначається Таращанський повіт, де безземельних (городників і халупників) мало не половина (47,9 %) безземельних усього цього району (4 повітів).

Розгляньмо тепер, як тут було забезпечено селян землею. Всього всякої землі було в них 1.232.179 дес. Лежали вони під садибами, городами та коноплицями, ріллею, сіножатями. А саме, як обрахував Журавський:

П о в і т и	Під сади- бами, конопл. городами	Рілля	Сіножати	Всього землі
Київський	7.832	53.323	17.688	78.843
Радомисл.	15.127	121.669	39.915	176.711
Васильківський	21.560	86.582	20.429	128.571
Сквирський	9.801	86.359	17.595	113.755
Бердичівський	7.907	79.105	20.731	107.743
Липовецький	9.857	71.673	15.186	96.716
Таращанський	13.897	86.514	18.260	118.671
Гуманський	13.660	66.996	15.149	95.905
Звиногородський	16.259	76.077	6.590	98.926
Чигиринський ¹⁾	—	37.770	—	—
Черкаський	15.974	53.110	10.325	79.409
Канівський	13.373	80.351	5.498	99.222

Що-до панської землі, селянська земля була в такій пропорції: на 100 дес. панської ріллі припадає 111 дес. селянської, на 100 д. панської сіножати припадає 65 десятин селянської. Цей брак сіножатей відбивається на можливості утримання худоби у селян. У поміщиків-же, до того, через величезні простори сіножатей, процвітає скотарство (зокрема плекання тонкорунних овець).

¹⁾ Про Чигиринський повіт всіх відомостей нема.

Цікаво відзначити, що взагалі наділи ріллі селянам по всіх повітах дуже малі, а сіножати мають тільки селяни тяглі й напівтяглі; піші-ж сіножатеї сливе не мають.

Подивімося, скільки пересічно припадало ріллі й сіножати на окремого господаря (усіх категорій) по окремих повітах:

П о в і т и	На 1 господ. дес.	На 1 господ., не рахуючи го- родн. і халупн., дес.
Київський	7,72	8,21
Радомиський	12,63	14,36
Бердичівський	8,81	9,85
Васильківський	8,86	10,32
Сквирський	8,35	9,07
Таращанський	6,89	10,03
Канівський	5,55	6,17
Липовецький	7,31	7,99
Гуманський	7,1	8,11
Звиногородський	6,25	7,29
Чигиринський ¹⁾	3,22	3,88
Черкаський	4,34	4,85

Як бачимо, на першому місці стоїть Радомиський повіт. Але, коли ми пригадаємо, що ґрунт у цьому повіті найгірший у Київщині, то буде безсумнівним, що цей великий наділ дає селянам Радомиського повіту значно менше, аніж селянам інших повітів їх значно менші наділи. Коли-ж, отже, не брати на увагу цей повіт, то, рахуючи без халупників і городників, — які орної землі і сіножатеї однаково не мали (а тому числити без них буде вірніше), на першому місці стоїть забезпечення селян Васильківського повіту, на другому — Таращанського, далі: Бердичівського й Сквирського, — себ-то, за виїнятком Бердичівського, повіти, в яких повстання вибухло найінтенсивніше.

По районах забезпечення селян землею виглядало так:

Р а й о н	Кільк. дес. землі пересічно на 1 господаря	Кільк. дес. землі пер. на 1 госп. без городн. і халупн.
I.	9,69	10,79
II.	7,27	8,93
III. ²⁾	6,91	8,07

¹⁾ Для Чигиринського повіту немає всіх даних (напр., нема відомостей про сіножати). Коли-ж ми збільшимо вищезгадану цифру на 27 % (бо по інших повітах рілля стоїть у цій пересічно пропорції до інших земель), то ми матимемо для цього повіту 4,4 дес., та 5,31 д.

²⁾ Рахуючи з Чигиринським повітом, що кількість його ріллі збільшено на 27%.

Як бачимо, найбільший пересічний наділ у першому районі; але коли ми згадаємо, знов-таки, що мало не половина (більшість Радомиського й частини Київського й Бердичівського) цього району має ґрунт мало придатний для хліборобства, то ця цифра не буде здаватися такою великою. Далі йде наділ у другому районі, на кінці — наділ третього.

Подивімося зокрема, які були пересічні наділи по деяких селах, що брали активнішу участь у повстанні 1855 р.¹⁾

У селі Бесідці Таращанського повіту за інвентарем 1847 р. було селян: тяглих 27 господ., піших — 219 госп. Всього було у них 2.097 десят. 774 сажні ріллі й сіножатей, або на кожного господаря пересічно припадало 8,5 дес. (на 1 тягло-ж 13 дес. 408 саж. ріллі і 2 дес. 468 с. сіножати; на одного пішого 6 дес. 1404 саж. і 1 дес. 234 с. сіножати). Або у всьому цьому маєтку (Красилівському) за інв. 1852 р. в с. с. Красилівці, Бесідці, Тишівці, Баштечку і Нагірній, що всі брали більшу чи меншу участь в розрухах, було 651 двір селян, землі-ж у них усього 6.293 дес. і 5.497 сажн. проти 5.895 д. 3801 саж. панських, або на один двір пересічно припадає 9,7 землі, або самої ріллі (її було у селян — 4.800 д. 128 с., а у поміщика 2.949 д. 1329 саж.) — 7,4 дес. Земля вся найкраща чорноземля.

У с. Березні Сквирського пов. за інвентарем 1840-х р. було господарів тяглих 24, піших і напівтяглих 214, халупників — 11, городників 8, всього 257. Землі у них було всього 1.558 десятин (ріллі 1210¹/₂ дес., сіножати — 202¹/₂ дес., під садибами і городами 142 д.) з загальної кількості 3.984³/₄ дес. На 1 господарство селянське пересічно припадало понад 6 дес., або без городників і халупників — 6,5 дес. Окрім того селяни користуються панським лісом до будівлі, хмизом для опалу і пасовиськом для худоби. У с. Антонові Сквирського повіту, за інвентарями 1847 — 8 рр. було тяглих — 22 господ., піших — 234, городників — 6. Всього 262 господ. На 1 тягло пересічно припадало — 9 дес. 1257 сажн.; на 1 пішого 4 дес. 2253 с. ріллі, 1 дес. 1551 с. сіножати, разом 6 дес. 1404 сажн. Або всього пересічно їм належало ріллі 7,4 дес., або без городників — 7,6 дес. У с. Логвині Сквирського повіту було в першій половині (пом. Добровольського) за інвент. 1840-х рр. господарів тяглих — 32, піших 24, городників — 9, всього 65. Землі-ж у них (з усієї кількості 810³/₄ дес.) було — 426¹/₂ дес. Або на 1 господ. пересічно припадало 6,5 дес., або без городників 7,6 дес. У другій половині (пом. Подгорського) за інвентарями 1840-х рр. — господарів тяглих — 51, піших 44, городників — 8; всього — 103 госп.; землі-ж (з усієї кількості 1739³/₄ дес.) у них було 766 дес. На 1 господаря пересічно припадало 7,4 дес., а без городників — 8,1 дес.

У с. Біліївці, Сквирського пов., за інвентарями 1840-х р. було господарів тяглих — 32, піших — 89, городн. — 6, — всього 127. Землі-ж (з усієї кільк-

¹⁾ Користувалися ми для цього викупними справами 1860-х років, К. Ц. Іст. Арх. ім. Антоновича, фонд. „Київскаго Губерн., по крест'янскимъ дѣламъ Присутствія“, спр. № № 493, 991, 1264, 629, 1355,5, 1916, 1455, 117, 691, 1014, 1017. Користувалися ми також і іншими аналогічними справами, але з них виявити земельний наділ селян 1840—1850-х років нам не пощастило.

кости 1658 д.) у них було 832 дес. На 1 госп. пересічно — 6,5 дес., без городників — 6,9 дес.

У с. Шкарівці, Васильківського пов., за інвентарями 1847-х рр. було господ. тяглих — 54, піших — 82, разом 136. На 1 плугового господаря пересічно припадає наділ у 25 дес. 588 сажн., на четверного — 17 д. 510 сажн., на тяглового по 12 дес. 1494 сажн., на пішого — 8 дес. 78 саж. Всього-ж ріллі й сіножати 1410 дес. 766 саж. На 1 господаря пересічно — 10,4 дес.

Як бачимо, пересічні наділи в цих селян, що брали найактивнішу участь у заколотах 1855 р., чималі. Яскравіше видно це з нижченаведеної таблиці:

У селах	Пересічно: наділ дес. зем. на 1 госп.	Перес. наділ дес. зем. на 1 госп. окрім городників
Бесідка	8,5	?
У всьому Красилівському ма- етку (Бесідці, Красилівці, Ти- шівці, Баштечку і Нагірній)	9,7	?
Березна	6	6,5
Антонів	7,4	7,6
Логвин 1 пол.	6,5	7,6
„ 2 „	7,4	8,1
Біліївка	6,5	6,9
Шкарівка	10,4	?

Пересічні наділи, отже, від 6 дес. до 10,4 дес. на 1 господарство.

Маємо ще кілька відомостей про наділи в деяких селах, що брали чималу участь у заколотах; але тут, на жаль, цифри господарів відомі нам тільки для 1860-х р., через що наділи є ніби-то дуже малі. Для того ми зменшимо кількість дворів на 20⁰/₁₀₀, виходячи з обрахунку зростання кількості усієї людности у Київщині на 1¹/₄⁰/₁₀₀ щороку; тим більше, що хоч узагалі зростання людности було менше, але в цьому районі пересічно воно мало бути більш-менш таке, що видно з деяких поодиноких випадків¹⁾.

У с. Биковій Греблі, Васильківського пов., у 1860 р. було 149 госп. (тягл. — 5, піш. 104, город. — 40), отже після зменшення — 120. Землі у 1847 р. 859 дес. 822 сажн.; або на 1 госп. пересічно 7,2 дес. Без городників-же (визначивши кількість городників на 20⁰/₁₀₀ менше, ніж у 1860 р., себ-то в 1847 р. їх мало бути 32) — 9,6 дес.

У с. Матюшах, Васильківського пов., у 1860-х р. було 205 господ. (тяглих 21, піших 119, городників — 65, або 31,7⁰/₁₀₀); за зменшенням — 164.

¹⁾ Напр., у Шкарівці 1847 р. — 136 госп., в 1860-м — 185, — збільшення, отже, — на 36⁰/₁₀₀. У Антонові — 1847 р. — 262 ч., в 1860-м р. — 303; збільш. на 15,6⁰/₁₀₀. і т. и.

Землі-ж 1847 р. — 1167 д. 1776 с. На 1 госп. пересічно — 7,1 дес., без городників — 10,4 дес.

У с. Трушках того-ж повіту кількість господарів у 1860-х рр. було 332 (тяглих — 32, піших 202, городників — 98, або 29,5 %); за зменшенням — 266. Землі-ж у них було у 1840 х р. (ріллі й сіножати) 1780 дес. Або на 1 господаря пересічно припадає 6,7 дес., без городників — 9,7 дес.

У с. Федюківці, Таращанського пов., у 1860-х р. було 206 госп. (тяглих — 16, піших 130, городників — 60); за зменшенням — 165. Землі-ж (ріллі й сіножати) — 891 дес., або на 1 госп. пересічно — 5,4 дес., без городників-же — 7,6.

Як бачимо, наділи все-ж чималі. Вийняток — тільки Канівський повіт, хоч і тут тяглі та піші селяни забезпечені землею непогано.

Так у м. Таганчі й с. Поташні в 1860 рр. було 552 госп. (з них тяглих — 45, піших — 209, городників — 298, або 54 %) після зниження — 442. Землі-ж у них було 1765 дес. 2349 саж.; або на 1 господаря пересічно припадало 4 дес., або без городників — 8,6 дес.

У с. с. Ключниках, Голяках, Мельниках було в 1860-х рр. 408 госп. (тяглих — 53, піших 236, городників — 119); після зменшення — 327. Землі-ж у них за інвентарем 1847—8 рр. було 1692 д. 2283 саж. Або на 1 госп. пересічно припадало — 5,7 дес., без городників-же — 7,3 дес.

У с. Ситниках — 84 госп. (з них городників — 9); після зменшення — 68. Землі-ж у них було за інвентарем 1840-х рр. 375,5 дес. На 1 госп. пересічно — 5,5 дес., без городників — 6,3 дес.

Як бачимо, тут наділи значно менші. Але коли відкинути колосальну масу городників, що живуть, очевидячки, з заробітків, як у хліборобів, так і на фабриках, то хліборобська людність вся забезпечена не дуже погано.

Загалом, як бачимо, наділи в цих селян, тяглих і піших, за кількома винятками, чималі ¹⁾. А втім, деякі винятки з цього свідчать, що й менш заможне селянство цього району брало загалом чималу участь у розрухах.

Забезпечення землею селян поодиноких розрядів цієї групи було не одзакове, а саме:

		тяглі	піші
Ріллі мали до	6 дес. на господ. . . .	5.573	77.945
„	6—12 дес. „ . . .	30.627	17.071
„	по-над 12 дес. . .	12.900	440
Сіножати мали до	1½ дес. на господ. . .	15.289	79.714
„	„ 1½—4½ д. „ . .	35.307	15.306
„	„ по-над 4½ д. „ . .	777	64

Більшість тяглих (63,1%), отже, володіють наділом від 6 до 12 дес., тимчасом як більшість піших (81,8%) до 6 дес., власне навіть до 4½ (бо таких близько половини всіх піших господарств).

¹⁾ Хоч, звичайно, останні цифри є тільки ілюстрація, а не цілком повне виявлення тогочасного селянського забезпечення, — бо все-ж-таки відсоток зростання людности міг не для всіх цих сіл бути однаковим.

Земельне забезпечення селян буде ще яскравіше видко, коли ми візьмемо забезпечення ріллею поодиноких господарів різних районів незалежно від їх розряду.

I-Й РАЙОН.

Кільк. ріллі на 1 госп.	Без ріллі госп.	Мало за-безп. госп.	Серед. за-безп. госп.	Добре за-безп. госп.
0	3,685	—	—	—
до 3 дес.	—	1,709	—	—
3—6 „	—	11,765	—	—
6—12 „	—	—	14,165	—
12—15 „	—	—	3,222	—
15—21 „	—	—	—	1,866
21—24 „	—	—	—	17
Разом	3,685	13,474	17,387	1,883
%	10,1	37,0	47,7	5,2

У першому районі панують, отже, середньо забезпечені господарства. Проте, це цілком вірно за умовою, що означення середнього забезпечення для цього району буде таке саме, як і для інших; ця-ж умова, беручи на увагу іншу якість ґрунту мало не в половині цього району, — буде не цілком правдива.

II-Й РАЙОН.

Кільк. ріллі на 1 госп.	Без ріллі госп.	Мало за-безп. госп.	Середньо за-безп. госп.	Добре за-безп. госп.
0	19,495	—	—	—
до 3 дес.	—	388	—	—
3—6 „	—	22,004	—	—
6—12 „	—	—	16,220	—
12—15 „	—	—	4,761	—
15—21 „	—	—	—	294
21 і більш	—	—	—	—
Разом	19,495	22,392	20,981	294
%	30,9	35,4	33,2	0,5

III-Й РАЙОН.

Кільк. ріллі на 1 госп.	Без ріллі госп.	Мало за- безп. госп.	Середньо за- безп. госп.	Добре за- безп. госп.
0	10.358	—	—	—
до 3 дес.	—	2.364	—	—
3—6 „	—	44.832	—	—
6—12 „	—	—	12 747	—
12—15 „	—	—	1.696	—
15—21 „	—	—	—	604
21 і більш.	—	—	—	—
Разом	10.358	47.196	14.443	604
%	14,4	65,0	19,9	0,7

У третьому районі натомість різко панує малозабезпечена група.

Але найцікавіше становище у другому, найважливішому для нас, районі. Господарі тут поділяються на три, близьких одна до одної кількісно, групи: незаможних, маломожних і середньоможних. Отож одна частина може хліборобити, друга — тільки частково, і нарешті третя група становить численну безземельну групу, групу пролетаріату сільсько-господарського типу (про працю цієї групи скажемо згодом).

Худобою селяни забезпечені мало. Тільки тяглі та, до певної міри, напівтяглі мають воли, коні, корови. Здебільша-ж селяни мають тільки дрібну худобу. На жаль, брак певних відомостей не дає нам змоги скласти відповідних точних таблиць і нам доводиться вдовольнитися приблизними пересічними підрахунками.

Всього великої худоби ми бачимо в 1840-х роках у селян ¹⁾:

Район	Кількість рога- тої худоби	Кількість коней
I	113.735	11.872
II	133.397	9.856
III	131.183	7.763

¹⁾ Хоч треба зазначити, що ці дані мабуть менші од середньої цифри худоби на Київщині, бо 1844-го року сталася велика пошесть на худобу.

Або на 1 господарство пересічно припадало:

Район	Рогатої худоби	Коней
I	3,1	0,3
II	2,3	0,2
III	1,8	0,1

Найбільш, отже, худоби припадає на 1 господарство першого району, далі йде другий, на останньому місці третій. Але ці дані не є цілком правдиві, бо справжня кількість худоби, що припадала на одне господарство, залежала від кількості безземельних, що не мали й худоби ¹⁾. Отож у районах, де було найбільш безземельних, забезпечення худобою інших господарів було трохи чи не найвище.

Дрібна худоба складається з овець та свиней; їх було всього: свиней — 263.100, овець — 605.300. На 1 господарство припадало пересічно 1,52 свині і 3,51 вівці. Але розподіл дрібної худоби між господарствами теж був, безперечно, неоднаковий, бо годівля дрібної худоби все-ж вимагала наявності ріллі, сіножатей і городів, а їх чимала частина господарств не мала. Тому безперечно, що переважна більшість дрібної худоби знов-таки припадає на господарства тяглі й напівтяглі.

Загалом беручи, утворюється така ситуація: хлібороблять мало не сами тільки тяглі та напівтяглі господарі; піші, що дорівнюють 55% усіх господарів, здебільшого, за браком худоби, сами не обробляють свої дільниці, а чи винаймають їх тяглим господарям, що обробляють їх своїм реманентом за допомогою найманой, переважно, сили, чи, в кращому разі, наймають худобу знов-таки у цих тяглих господарів.

Взагалі, треба підкреслити, що з цих тяглих господарів виробилася вже, що зазначають і сучасники, певна група майбутньої дрібної сільської буржуазії. Мало не все хліборобство на селі в їхніх руках, як зазначає Журавський ²⁾. Далі, хліборобство у них вже не є засіб тільки на те, щоб безпосередньо вдовольнити свої потреби; воно вже стає за засіб для набуття певного прибутку, а на це вже потрібно певний розрахунок, погодження з обставинами, сприятливими чи несприятливими за-для виробництва й збуту хліба. Через те, напр., після неврожаю, підупаду цін на хліб, то-що, тяглі селяни зменшують площу своїх засівів, за кращих обставин — поширюють ³⁾.

Скупчує в своїх руках ця заможніша група й різні промислові заклади, чи, точніше, експлуатує їх. Часто орендує вона млини, чи частіше вітряки

¹⁾ Власне й землею селян наділювано залежно від худоби, що нею вони могли обробляти цей наділ.

²⁾ Статист. описаніє, т. II, с. 314.

³⁾ Ibidem.

у панів. Це дає їм чималі прибутки. Намагається ця заможніша група дістати певний зиск і з пасічництва, залюбки над їм працюючи, найчастіше в південних повітах, як от Звигородському, Гуманському, почасти Липовецькому.

Вибиваючися в світ, це заможне селянство не жалує праці і не спиняється ні перед чим. Воно тисне й сусіднє селянство, даючи йому гроші, харчі та інші речі набір, під відсотки, воно допомагає йому в голодні роки, щоб потім захопити собі його майно, або найчастіше скористатися його землею, що воно бере в заставу за борги ¹⁾).

Поруч з цими багатіями є чимала група середняцького та незаможного селянства і, нарешті, група цілком безземельного селянства, так-би мовити пролетаріату сільсько-господарчого типу; його експлуатує та використовує та-ж сама сільська майбутня буржуазія. Ця диференціяція села мусіла чималою мірою штовхати селянство як-раз до розрухів.

Не дивно, що повстання 1855 го року виникло саме в другому районі. Тут, як ми бачили, селянство було найбільш подиференційоване. Воно різко поділяється на три групи. Тут не дуже велика, але дуже заможна, група переважно з тяглих і напівтяглих селян. Далі подібна група незаможницького, переважно з піших, селянства і, нарешті, чимала група цілком безземельного селянства (яку утворюють частина піших, а так само городники й халупники).

Тенденції у всіх цих груп були різні, але мета одна спільна, — воля й земля. Заможна група прагнула захопити землі й дістати волю, щоб вибитися вільно на ринок з своєю хліборобською продукцією; незаможне селянство, придушене різними повинностями (про це трохи далі), що їх заможне селянство не так різко відчувало, прагнуло звільнитися від них та придбати землі, щоб вільно хліборобити. Прагнуло волі й безземельне селянство.

За головний прожиттєвий засіб безземельних були заробітки. Ідуть на заробітки вони й до поміщиків (чи до своїх-таки, чи суміжних), часто йдуть й до своїх-же селян, до заможніших і почасти середняків, що не можуть сами обробити свою землю. Ідуть вони так само, за згодою поміщика, в сусідні землі на заробітки, часто наймаються до різних підрядчиків на різні роботи, або йдуть працювати здільно на фабрики, хурщикують, беруться приставляти збіжжя до Одеси, працюють на лісових промислах, то-що... Правда, треба сказати, далеко не всі селяни йшли на заробітки за згодою свого пана. Дуже багато піших селян, городників та халупників, підо впливом страшних злиднів, ішли, не діставши дозволу од поміщика, під загрозою, що по повероті з них буде стягнуто за ці всі вільні від панщини дні. Як писав Радомиський справник, у Радомислі була сила селян, що їх можна було найняти за дуже невисоку платню: „причина ихъ скитаній — недостатокъ хлѣба и нужда въ подушныхъ“. Чигиринський повітовий маршалок скарживсь, що селяни втікають або йдуть на заробітки, потайки, на степову Україну (Новоросію), і що тамтешні поміщики їм потурають. Але ці втікачі й там не засиджувалися, а часто йшли в суміжні держави, ішли й до Басарабщини ²⁾). Чимала-ж кількість селян

¹⁾ Труды Вол. Эконом. Об-ва 1845, с. 230—231.

²⁾ Н. М. „Матеріали для новѣйшей исторіи Юго-Западнаго Края“, Київ. Ст., 1899, кн. VI, с. 428—9.

звичайно на зиму поверталася додому і зазнавала кари за свою провину, але, перезимувавши, вона знов на-весні розходилася за поміщицькою згодою, а частіше без неї, на заробітки по сусідніх повітах. Найчастіше це бувало в південних та середніх повітах Київщини: звідси селяни йшли в т. зв. Новоросійські степи та Чорноморщину, де брак робочих рук встановив на них чималі ціни.

Селянин-наймит узагалі-ж в один день на Київщині міг пересічно виробити:

В північній смузі:	Тяглі	Піші	Жінки
Влітку	20 к. ср.	14 к. ср.	10 к. ср.
Взимку	15 „	9 „	5 „
В південній смузі			
Влітку	22 ¹ / ₂ к. ср.	12 ¹ / ₂ к. ср.	8 ¹ / ₂ к. ср.
Взимку	18 ¹ / ₂ „	10 „	7 „

За приблизним обрахунком харчів того часу ця праця може прохарчувати: за 1 день праці може годуватися — тягл. 17 д., піший 13, жінка коло тижня.

Ці заробітки, безперечно, чималі й показні. Але на перешкоді отриманню значних заробітків стояв у безземельної людности як-раз поміщик, що часто не пускав селян на заробітки, а коли й пускав, то здирав собі за це саме великі побори. Оця саме неможливість дістати великі заробітки, що так вабили незаможне селянство, і мусіла як-раз викликати його обурення й примушувати його до рухів.

Зокрема така ситуація найбільше загострювалася у II-му районі. Тут, як ми бачили, безземельне селянство було найчисленніше; до того вихідні заробітки були для них за головний засіб до життя. Коли в I-му та II-му районах численні фабрики й заводи мусіли цілком зайняти руки не тільки малочисленних безземельних селян цих районів, але дати підробітки й пішим (середнякам), — то в другому районі фабрики безперечно не могли дати заробіток безземельному селянству. Це такий заробіток можна припустити почасти для Канівського повіту, де фабричну промисловість розвинено було все-ж чимало, але, як згадувано, половина всіх городників і халупників у цьому районі припадала саме на Таращанський повіт, де фабрик було обмаль. Безземельна людність цього повіту мусіла йти на заробітки, переважно хліборобські, здебільшого по-за цим повітом; тут як-раз заборона поміщика і мусіла викликати найупертіший опір та розрухи.

Перейдімо тепер до повинностей селян поміщичих. Ми розглянемо їх тільки побіжно, щоб виявити, які обтяжливі були вони для селянства, та щоб з'ясувати, для яких груп вони були в цілому найважчі.

Повинності й податки селян не мали сталих форм. Кожен поміщик призначав панщину, яку хтів, ні з чим фактично не рахуючися й ні на що не вважаючи. Правда, вже існували на Правобережжю інвентарі в поміщицях маєтках, де було перелічено землі та вгіддя, землі, що ними користувалися селяни, та панщина й повинності, що вони відбували. Але існування інвентарів не завдало широкій економічній експлоатації селян. Цьому сприяла по-перше не обов'язковість інвентарів для поміщиків ¹⁾, їхня різноманітність та несталість і, нарешті, беззахисність селян. Отож, не дивниця, що справжнє становище селян цілком не відповідало інвентарним положенням.

Головні повинності селян були в основних рисах такі: панщина, пригоди (постійні кілька днів праці на тиждень на полі) та згони, або гвалти (екстренна праця у важливих випадках усіх селян); окрім того були 1) шарварки, будівельні праці (між ними й лагодження гребель, шляхів, то-що), що їх виконували чоловіки та жінки; 2) підвідна повинність та нічна варта, — виконують самі чоловіки; 3) праця на городах, прядіння, ткання, то-що, — самі жінки. Окрім того існували подекуди ще інші типи праці, як от толока, даремщина, то-що, а так само датки натурою, або грішми, — данина з кожного господарства.

Панщина в 3 повітах Правобережжя, за поданими Бібікову 1840 р. відомостями, мала такий характер. У пов. Радомиському на Київщині, Гайсинському на Поділлі, та Володимир-Волинському на Волині, панщина в $\frac{2}{3}$ маєтків (переважно на Волині) відбувалася з двору, $\frac{1}{3}$ з душі. Відбування панщини від двору, там де двір має в собі багато родин, було легше, ніж з душі. Але річ у тім, що парцеляція селянських наділів зачепила й двори, і в 40-х роках більшість дворів були малосімейні. В середньому панщина з душі (так само, як перевести малосімейні двори на душі) була така ²⁾: 3 дні з чоловіка і 3 дні з жінки на тиждень, дуже рідко по 2 і сливе ніколи по 4. Окрім звичайної панщини, селяни відбували ще літні дні (звичайно 12—15 днів) у літо. Окрім того на селян накладувало певні данини. Якесь певне відношення між даниною, панщиною, шарварками простежити не можна. Як каже Ор. Левицький, „высшая денежная дань 2 р. 40 к. встрѣчается въ тѣхъ имѣніяхъ, гдѣ шарварковъ 12, лѣтнихъ 12 и по 3 дня барщины съ хаты. Можно лишь сказать: въ тѣхъ имѣніяхъ, гдѣ барщина съ души, тамъ почти нѣтъ денежной дани и шарварковъ“ ³⁾. Натуральні податки були дуже різноманітні; найважчий з них було постачання лісових продуктів, що залежало від сильного зменшення лісів. Правда, ці натуральні податки давалися не в усіх маєтках.

Ці всі податки й панщина, коли-б справді їх додержувалися поміщики, були-б не дуже важкі для селянського господарства. Але річ у тім, що насправжки становище селян було не зовсім таке; до того дві причини надзвичайно ускладняли селянські повинності: перша з них було повільне поневолення їх з економічного погляду, друга — урочна система.

¹⁾ Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, с. 193, вид. III, 1925 р.

²⁾ Власне, мала бути.

³⁾ Ор. Левицький, „О положеніи крестьянъ Юго-Западн. края во 2-ой четверти XIX ст., Киев. Стар. 1906 р. кн. VII—VIII, с. 261.

Що-до першої причини, ми маємо дуже цікавий матеріал, поданий у Ор. Левицького; матеріал цей, правда, стосується до Поділля, але його можна прийняти і для Київщини. Це записка проскурівського повітового „стряпчого“ Савченка, що її подано Бібікову в 1840 р. Десятирічні спостереження в різних повітах, переконали „стряпчого“, що „отеческія намѣренія правительства, при настоящемъ образѣ управления помѣщиками крестьянъ, не могутъ имѣть полного успѣха“, бо селяни окрім панщини та данин мали платити ще державні податки. Але, не маючи ніколи вільних грошей, селяни сами зробити цього не можуть і за них платять поміщики, вимагаючи за це потім відробітку, звичайно в куди більших розмірах, аніж насправжки було б потрібно за виплачену за селян суму податків. Так само давали прибуток поміщикам позики хлібом і іншими продуктами, а також господарським приладдям, що вони давали найбільшому селянству, а те мало за позики згодом відробляти. Звичайно, продукти поміщик оцінює за найвищими цінами, робочі-ж дні селян оплачує разів у 3—4 менш од дійсних цін. Взагалі, всі ці обрахунки регламентує й встановлює сам поміщик довільно, без жадного контролю й додержання будь-яких норм. Через це селяни нарешті опиняються у страшній заборгованості й у такому становищі: половину тижня вони працюють на панщині безплатно за інвентарем, решту у відробіток за борги. Доходить до того, що селяни обробляти свої поля мусять за дозволом од економії і страшенно їх запускають. Часто поміщики посилають селян за панщину в далекі подорожі по камінь, ліс, або з збіжжям, чи нарешті переганяють їх улітку до іншого якогось маєтку на роботу. Підчас цих подорожів селяни мусять харчуватися сами й харчувати худобу, купуючи здебільшого харчі в дорозі, за дорогу ціну, а до того часто й худоба їхня, виснажившись, гине. Тоді поміщик звичайно дає свою худобу, — але в борг за відробітки.

Отож, зазначає Савченко, „безпрестанное употребленіе крестьянъ въ работы для отбытія барщины, положенной инвентарями, для отработки долговъ ихъ и для зарабатыванія даваемого имъ продовольствія, лишаетъ ихъ возможности самыми тяжелыми трудами пріобрѣсти какое-либо состояніе. Работанные ими дни, очень низко оцѣненные въ сравненіи съ понесенными трудами, не удовлетворяя въ долгахъ помѣщиковъ, удерживаютъ крестьянъ въ такомъ положеніи, что они всегда работаютъ обяваны и отлучиться для заработковъ изъ селенія не въ правѣ, гдѣ работа ихъ, противъ платы помѣщика, по меньшей мѣрѣ болѣе чѣмъ въ три раза принесла бы имъ выгоды“¹⁾.

За другу причину такого становища селян були, так звані, уроки. Поміщик давав певну працю селянам, обраховуючи, що її має бути зроблено, скажім, в один день, часом як насправжки ця праця вимагала, скажімо, три. Так, напр., Волинський губернатор Лашкаръов у листі до Бібікова давав кілька прикладів таких уроків. Напр., поміщики призначають селянам в день проїхати, підчас посилки з транспортом, по 60 верстов; насправжки-ж віз на вагах може зробити в день 20 або найбільш 30 верстов; до того наванта-

¹⁾ Ор. Левицький, *op. cit.*, 268—270.

ження та розвантаження продуктів або лісового матеріалу в цей час не входить. Далі, клопоть землі призначений для оранки в один день, ледві чи може бути заораний і в $1\frac{1}{2}$. День жнив рахують у $1\frac{1}{2}$ копи, до того часто таких великих, що й у два дні їх не поставиш. Окрім того селян часто віддають у найми для сплаву лісу по річках у міста Херсон, Миколаїв, то-що, причому плоти та байдаки спускаються в середині травня, а люди повертаються назад вже коли замерзне ріка. „Находящимся на сплавно́мъ промыслѣ половину времени отсутствія засчитывается за барщину, а за остальную половину получаетъ отъ владѣльца весьма умѣренную заплату, несмотря на то, что одежда его въ одно лѣто отъ дождей совершенно истреблена и что одинъ день сихъ трудовъ стоитъ гораздо больше, чѣмъ два дня настоящей барщины“¹⁾.

Окрім такої урочної праці, селян посилали перевозити військо, лагодити шляхи та для інших повинностей, зараховуючи ці дні разом з невідробленими урочними за селянами в борг, що вони мусіли відробити згодом у дні, що належалися для оброблення селянських земель. І не дивно тому, що в селянина, як про це вже пригадував проскурівський стряпчий Савченко, не було коли обробляти свої поля й його господарство було здебільша зруйноване²⁾. Ось як описує селянські поля радомиський справник у своїм повіті: „Осиротѣлыя поля, лишеныя рукъ земледѣльца, дичають, ибо наемъ хлѣбопашцевъ на плоты за готовыя деньги слишкомъ выгоденъ помѣщикамъ для временнаго извлеченія доходовъ, — хлѣба въ семь уѣздѣ весьма мало, запасныя магазины пусты, крестьяне терпятъ нужду, помощь владѣльская своимъ крестьянамъ слабѣетъ. Неурожаи почти ежегодные, не съ причины атмосферы и непостоянныхъ погодъ, а отъ неупотребленія рукъ въ должномъ количествѣ на выработаніе земель подъ засѣвъ, а даже и огородовъ, на самыхъ пескахъ поселенныхъ“³⁾.

Важке становище селян примусило адміністрацію звернути увагу на це. Наслідком цього з'явилися інвентарні правила 1847 р. До речі, треба сказати, що на швидке вироблення їх чимало вплинула небезпека повстання, подібного до австрійського в 1846 році. Ці інвентарні правила, треба визнати, були досить корисні для селян: в їх основу лягли інвентарні повинності середньої ваги⁴⁾. Але багато тут було недоговореного, неясного і т. и., це давало змогу поміщикам для їх надужиття. Дуже важливу роль відігравали тут згонні дні, що їх належало відбувати селянам. Кожен робітник мусів відбувати 12 згонних днів, причому поміщик мав право вимагати від селян по одному згонному дню на тиждень, а „за згодою“ з селянами і два. Оскільки згонні дні звичайно відбуваються влітку, а „згода“ була, безперечно, фікцією, то наслідком цього виходило, що, напр., тяглий селянин у страдну літню пору мусів з 6 робочих днів тижня відбувати власникові 3 дні панщини з худобою та

¹⁾ О р. Левицький, *op. cit.*, с. 262.

²⁾ Ми тут, як і взагалі в цьому розділі, беремо становище більшості селян; безперечно, невеличка купка заможніших селян сюди не входить.

³⁾ О р. Левицький, *op. cit.*, с. 263.

⁴⁾ Семевскій, *Крестьянскій вопросъ*, т. II, с. 503.

2 згонних, — разом 5 днів ¹⁾. Коли-ж ще на тижні траплялося свято, то й останній день селянина гинув марно. Коли-ж відбувати по два згонних дні на тиждень, то всіх згонних днів стане на 6 тижнів, увесь час косовиці та жнив. Окрім того, треба сказати, всі згонні дні спадали повним тягарем на селян тяглих і тому багато з них почали спродувати свою худобу, щоб перейти в стан піших ²⁾.

За друге основне (окрім неясности правил) джерело для поміщицьких надуживань було „урочное положеніє“. Воно й після того, як запроваджено інвентарні правила, залишилося в силі, а крім того не було точно окреслено; в результаті панує й далі переважаннє селян працею, яка на багато разів перевищувала те, що вказували інвентарі. Ось як пише про ці уроки сучасник, Михневич (на нього ці уроки зробили таке вражіння, що він зве час з 1847 по 1861 роки — урочним):

„Самое тяжелое для крѣпостныхъ время — это были уроки. Наступала косовица и на одного дѣйствительнаго косаря отмѣривались полосы и на его жену и на его дѣтей, если они уже ходили на панщину. Во время жнивъ было тоже, и неразъ случалось видѣть, что на 2—3 десятины отмѣренныя, какъ уроки для всѣхъ лицъ семьи, жнетъ одна душа, мужъ или жена; съ понедѣльника до субботы они не кончали работы, а съ понедѣльника начинались уже новые уроки. На себя работали люди только по ночамъ и Богъ знаетъ, какъ выдерживала ихъ натура этотъ сверхчеловѣческой трудъ. Но особенно трудна была молотьба. У крестьянина жена и двое дѣтей отбывающихъ барщину, положенную на 4 души, економія выбрасываетъ по 3 копы, т. е. всякая душа должна была отбывать въ недѣлю 3 урока, и бѣдный мужикъ цѣлый день первый только носить изъ скирды 12 копенъ въ свой стожокъ, и затѣмъ молотить и молотить, а если до субботы не кончить уроковъ, то его молотятъ“ ³⁾.

Чи були ці важкі уроки загальнорозповсюжені, а так само, чи зникло цілком відроблення боргів, що так гнітило селян перед запровадженням єдиних інвентарних правил, на жаль, для Київщини з певністю сказати не можна.

Скажемо трохи про розміри панщини та різних інших повинностей на Київщині після того, як запроваджено інвентарні правила 1847 року ⁴⁾.

Для цього наведемо кілька родів панщини. А саме, ми подаємо за Журавським ⁵⁾ дані по кількох маєтках, де панщина була більше-менше однакового типу. До того-ж мусимо зробити кілька уваг. Так, господаря розуміють як голову родини, що складається з чотирьох, більше-менше дорослих осіб: батька й матери — робоча сила, а так само сина й дочки — напівробоча. Пан-

¹⁾ Ф. Воронцовъ, „Крестьянская реформа въ Юго-Западномъ краѣ. По личнымъ воспоминаніямъ“, Вѣстникъ Европы, 1900 р., серпень, с. 763.

²⁾ Самаринъ, Сочиненія, т. II, в. 1—2. Про це свідчать так само архівні справи, що ними користувався автор.

³⁾ „Воспоминанія подольскаго старожила“. Киев. Стар., 1898 рік, кн. II, с. 50.

⁴⁾ Дані про ці податки, повинності та панщину ми подаємо за „Статистическимъ описаніємъ Киев. Губерн.“ Фундуклея, 1852 р.

⁵⁾ Ibidem.

щину й податки подається в переводі на гроші, обраховуючи оплату робочих днів за тогочасними місцевими цінами.

Кількість обов'язкових днів на тиждень приймається в 3—4 дні, хоч треба сказати, що насправжки кількість їхня мусіла, безперечно, перевищувати фактично цю цифру подану за інвентарями.

	Міра повинностей на кожен десятина селянської ріллі											
	Господаря плугового			Четверного			Парового чи взагалі тяг.			Пішого		
	Всього за оцін.		Робітн. днів	Всього за оцін.		Робітн. днів	Всього за оцін.		Робітн. днів	Всього за оцін.		Робітн. днів
	Крб.	К.		Крб.	К.		Крб.	К.		Крб.	К.	
I. Дані про 5 маєтків (18.725 рев. душ.). Одбувається панщина від кожної душі пересічно	6	30	28 ¹ / ₅	8	19	37	10	79	57 ³ / ₅	13	10	98
II. Дані про 5 маєтків (20 тис. ревиз. душ.). Панщину відбувають від родини чи від двору пересічно	2	33	21	2	94	22	4	31	38 ¹ / ₅	5	5	64 ² / ₅
III. Дані 2 маєт. (16.235 рев. душ.) Панщ. відбув. за кількістю робочих душ у родині пересічно	7	45	23 ¹ / ₂	6	73	28	12	29	54 ¹ / ₅	15	9	103 ¹ / ₅
IV. Дані 3 маєт. (57.427 рев. душ.). Панщина складна. Влітку від рев. душ, а взимку від родини пересічно . .	3	68	26 ¹ / ₂	5	22	33	6	91	45 ¹ / ₂	8	36	73

Всього тут є дані про 116.000 душ: ці дані вірні для більшості маєтків. Насамперед ми мусимо відзначити той факт, що чим менше в селян засобів відробляти, тим більша панщина. Через таку систему, селяни плугові й піші фактично одробляють може й однакову кількість праці, тимчасом як плугові селяни мають землі в багато разів більше, ніж піші.

Тут, можливо, позначається давня практика. Передше всі, хто мав однакові наділи, працювали однаково. Тепер-же, пани, не хочючи зменшувати панщину, зробили інший модус для відбування панщини, щоб не зменшити її кількість і не збільшити разом земельного наділу. Правда, трапляються поодинокі маєтки, де певну відповідність між працею й кількістю наділу переведено в життя, але таких маєтків дуже не багато.

Взагалі-ж, треба визнати, що фактично панщина, навіть ця, що вказана в офіційних документах, була дуже важка. Окрім того, панщина від душі, або змішаного характеру, важча, аніж від двору.

Приймаючи загальний обрахунок тодішніх засобів до життя (які подає Фундуклеєв видання, т. II, ст. 329), ми побачимо, що на вироблену поміщи-

кові платню за 1 десятину, господар (усіх районів — беремо загальні пересічні цифри) сам міг-би прожити:

Тяглий плуговий	якихось 168 день.
Четверний	216 „
Паровий чи взагалі тяглий	306 „
Піший	372 „

Халупники й городники роблять панщину рівно. По багатьох маєтках їх примушують працювати цілий рік по 3 дні на тиждень, що є дуже важко, оскільки землі вони не одержують і мусять жити з заробітків по людях, на що у них сливе не лишається часу.

Окрім цього всього були ще інші праці, що про них вже почасти згадувано: шарваркові й літні дні, праця в поміщицьких садах, обмащування будівель і тому подібне; виконання їх звичайно було урочне, деякі з них накладувано довільно. Окрім того селяни відбували сторожу по добі при панських будівлях і т. и. Селяни також виконували певні обов'язки: вїттів, отаманів, пастухів, то-що. Зате вони звичайно панщини не робили й одержували платню, але землі не мали. Були ще деякі „речові“ збори: курки й інший дріб, яйця, гриби, горіхи, ягоди, то-що. Кількість цих зборів різна: напр., з плугового господаря 4 курки і 40 яєць на рік. Збори з сільських промислів: з бджільництва, ткацтва, рибальства, то-що. Напр., кожен пасічник має що-року в-осени віддати поміщикові $\frac{1}{10}$ своїх вуликів, чи колод; або по 2 фунти і одній кварти меду з вулика на рік. Ганчарі подекуди платили 2 крб. на рік з горна і т. и.

Отож, можна вважати, що панщина на Київщині в середньому була ніяк не менша од трьох днів на тиждень з кожної особи (як чоловіка так і жінки). Бо, коли навіть були маєтки, де селяни працювали тільки три дні від родини, то окрім цієї панщини на них накладалося стільки обов'язків та податків, що в переводі на робочі дні вийде теж не менш од трьох днів на тиждень з кожної людини. В деяких-же маєтках панщина була ще більша.

Приймаючи загальною мірою селянських повинностей три дні на тиждень з душі, і залічивши туди всі інші внески, податки, то-що, на користь поміщиків, зробимо певні обчислення повинностей, що обтяжували поміщицьких селян на Київщині.

Відповідно до різниці цін на селянську працю, поділяємо дні панщини на 6 груп: чоловічі тягли з худобою, літні й зимові дні, чоловічі піші, без худоби, літні й зимові, та жіночі літні й зимові. Літні дні рахуються з 1 березня по 1 листопада, решта зимові. Отож, рахуючи по три дні на тиждень, на кожного робітника та робітницю припадає зимових днів 105, літніх 51. Тому за кількістю робочих осіб у родинах тяглих і піших, селяни відбувають таку панщину:

	Літніх	Зимових
Чоловічих днів тяглих	7.350.530	3.570.245
„ „ піших	13.352.640	6.485.563
Жіночих днів	20.603.100	10.055.922

Р а з о м 61.418.000 днів.

Сюди ще треба додати робочі дні городників з їхніми родинами та халупників, що становлять на Київщині 32.400 чоловіків та мало не стільки-ж жінок.

Обчислімо-ж скільки потрібно було насправжки робочих днів на оброблення поміщицьких маєтків. За дані для цього обчислення правлять: 1) простір панської орної землі та сіножатей, за інвентарями маєтків, 2) середня кількість днів за тими урочними робочими положеннями, що існували на Київщині в 1840-х роках, потрібна на те, щоб цілком обробити одну десятину ріллі й прибрати одну десятину сіножати. Кількість землі тут береться $\frac{2}{3}$ загальної кількості (оскільки одна третина гуляє). На оброблення 1 десятини — 10 тяглих днів і 18 піших (з цих 10 днів на жнива — можуть бути жіночі); на косовицю та возовицю 1 дес. сіножати — 9 днів: 2 тяглі і 7 піші.

Отже кількість днів потрібна на оброблення усіх панських полей та сіножатей:

	кількість днів	
	Тяглих	Піших
На оброблення ріллі 540.069 д. . . .	5.400.690	9.720.142
На косовицю та возовицю сіножатей	545.771	1.910.088
Разом робочих днів . . .	17.576.691	

Отже на повне оброблення всіх полей та сіножатей поміщиків потрібна тільки одна чверть усіх робочих днів панщини, приймаючи її за трьохденну з робочої душі. Близько двох третин панщини виконують самі чоловіки; останню третину — чоловіки й жінки разом.

Вирахуємо тепер, скільки на кожну родину різних груп припадає робочих днів, потрібних на оброблення панської землі; досі ми розрахували її за кількістю робочих душ, що припадають у середньому по $1\frac{1}{3}$ чоловіка та $1\frac{1}{3}$ жінки на одну родину. Отже на кожну родину припадає 208 чоловічих і 208 жіночих робочих днів, що їх є 140 літніх і 68 зимових. Проти цієї міри панщини справжня потреба була така (рахуючи тільки літні дні і тільки чоловічі: жіночих не рахуємо).

Потрібно літніх робочих днів для повного оброблення панської землі

На родину тяглу	На родину пішу
Рілля $117\frac{1}{2}$	$111\frac{1}{2}$
Сіножать 11	$22\frac{1}{2}$
Разом $128\frac{1}{2}$	134

Коли ми вирахуємо, скільки в переводі на гроші мусіли-б давати селяни замість панщини, то ми побачимо таку картину:

	Літні	Зимові
Вартість панщини від родини тяглих чоловічих	1.593.430	638.530
„ днів жіночих днів	700.750	221.110
Вартість панщини від родини піших чоловічих	1.781.620	657.900
„ днів жіночих днів	1.212.890	421.120
Разом 7.232.350 крб. сріблом.		

Або на кожную родину поміщичих селян припадало внеску крб. сріблом

На родину тяглу 60 крб. річно
 „ пішу 42 крб. 70 к.
 На дві ревізькі душі (чолов. і жіноч.) . 14 крб. 40 к.
 На кожную десятину сел. землі припадало 5 крб. 89 к.

Що-до інших умов, за яких відбувалася панщина, то зазначимо, що робочий вік рахувався: чоловіків від 18 до 55, жінок 16—50; напівробочий — чоловіків 14—18, жінки 12—16. Подекуди примушувано працювати дітей до 12 років.

Коли дні були хмарні й працювати було неможливо (або й сливе неможливо), то селяни мусіли потім відробити.

Коли селянин бував легко хорий, то мусів відробити як одужує; при великій хоробі їх здебільшого звільняли.

Коли вмирав господар, то його участка забирали до економії, жінку-ж одзволювано від панщини і вона мала жити з заробітків.

Зробимо кілька висновків з матеріялів, що ми їх подали в цьому розділі:

1. Найінтенсивніші розрухи виникли в середній Київщині, що трохи різняться й географічно від північної й південної.

2. У цьому районі поміщиків найменше, але зате вони здебільшого найбагатші і маєтки їх найбільші в цілій Київській губернії. Рівно-ж найбагатше в цьому районі й духівництво.

3. Розрухи відбулися переважно в хліборобському, а не фабричному, районі і брали найактивнішу участь у ньому, отже, селяни-хлібороби.

4. Пересічний земельний наділ у селян району розрухів є чималий. До того, оскільки група безземельних велика, земельний наділ решти селян, земельних, мав бути ще вищий.

5. Диференціяція селянства в районі розрухів найрізкіш виявилася. Це висувало виразніші окремі ідеали усіх груп селянства й примушувало селян енергійніше прагнути до їх здійснення.

6. Дані господарства селян Київщини свідчать, що за головний мотив розрухів у заможніших груп було прагнення до вільної продукції на ринок хліборобських виробів та побільшення своєї землі. Натомість у бідніших

груп домінувало бажання вільного заробітчанства, без регулювання та втручання пана. Середняцьке селянство, відчуваючи найбільш гостро економічний гніт поміщичої економії, шукало в розрухах головне знесення панщини та вільного свого господарського розвитку.

Розділ III.

СОЦІАЛЬНІ УМОВИ СЕЛЯНСТВА КИЇВЩИНИ.

Змалювавши економічні причини повстання 1855 року, спинімося ще коротенько на соціально-політичних умовах, в яких перебували селяни Київщини наприкінці XVIII і в першій половині XIX століття.

Спустошення Київщини в другій половині XVIII ст., згони й нова колонізація, поставили її селянство у XVIII ст. трохи у відмінне від інших частин Правобережжя становище. Величезні державні (староства) та панські (латифундії) маєтки, відмінні в них, особливо староствах, умови перебування селянства, слободи та лекші повинності, все це, як ми сказали, виділяло Київщину з-поміж інших частин Правобережної України. Не спиняючися тепер на цьому докладно, — це ми зробимо, обговорюючи історичні причини повстання, — скажемо кілька слів про становище селян на Київщині, а почасти взагалі на Правобережжі, в другій половині XVIII стол.

Перші часи слобід досить швидко минають. Поміщицтво починає швидким темпом відновляти фільварочне господарство, збільшує чинш, переводить селян на панщину, то-що. Воно намагається дістати як-найбільший зиск, як-найбільш експлуатувати селян, щоб мати найвищі прибутки.

Але ці прибутки йшли не на те, щоб поширити сталий й змінний капітал, а лиш на показну розкіш і розгул, яким так завзято віддавалося панство¹⁾.

Не шукаючи прибутків у промисловості, не маючи сталих ринків для експорту, поміщицтво намагається здобувати потрібні йому кошти з безпосередньої фільварочної експлоатації селянства, яка так гнітила це селянство своїм хижацьким характером, висмоктуючи з нього додаткову працю.

Не маючи сил самостійно боротися з поміщицтвом, селянство шукає захисту за старими традиціями в Московській державі, сподіваючися звідти собі допомоги та визволення. Тому не дивно, що приєднання Правобережжя до Росії у 1793 р. викликало велику радість селянства, що сподівалося тепер дістати волю. Але його надії не справдилися. Рівно-ж не здійснилися побоювання тутешніх поміщиків: вони не тільки не загубили ані крихти своєї влади, але дістали ще більшу. Коли вони трохи постраждали з національного погляду (хоч і то в пізніші часи), зате чимало виграли з соціального.

Тепер поміщикам вже не доводиться давати якісь пільги чи землю селянам, — тепер на їхньому боці стоїть закон, що підтримує (і, що далеко важливіше, має силу і змогу підтримати) їх економічну політику. Тепер не

¹⁾ Про це див. в мемуарах та оповіданнях історичних польських. Напр. хоч-би у Ролле, „Opowiadania historyczne“ і т. и. Зібрано деякі дані у Єфименкової, „Южная Русь“, т. I, с. 118 і далі.

страшні втечі: влада знову повертає кожного втікача до панського маєтку. Правда, деколи цього втікача можуть не знайти, але не завсіди; взагалі-ж втечі карають, втікачів ловлять і садовлять знову на землю. У допомогу поміщикам Росія дала також реальну військову силу, яка має припинювати всі заворушення і незадоволення селян. Правда, поміщики офіційно втрачають юридичну владу над селянами, але з другого боку все-ж значна частина цієї влади фактично лишається у них; натомість-же вони здобувають дуже багато матеріальних вигод.

Спираючися на владу, поміщики починають відбирати від селян надану їм землю, касують всі давні пільги та слободи, обкладають селян дуже важкими податками та повинностями. Таким робом, треба підкреслити, становище поміщиків, відколи Київщина перейшла до Росії, дуже покращало: вони дістають багато матеріальних вигод від цього переходу і починають мститися на селянах за всі давні їх пільги та слободи. Становище селянства стає надзвичайно важке і розпачливе. Всі їхні старі надії та віра в Росію раптом гинуть ¹⁾.

Одиноким лиш виступом уряду проти поміщиків-шляхти, був виступ у сфері національній, та й то він не мав великого успіху. Катерина сама ще хотіла трохи русифікувати київське поміщицтво. Але вона підійшла до цього не з боку ослаблення польської шляхти-поміщицтва, а запровадження тут російського. Для цього конфісковано величезні маєтки уніятських катедр та державні землі й роздано їх „за вислуги“ російським дворянам. Таким робом економічне становище поляків-поміщиків не погіршало, бо їхні права щодо селян збільшилися, оскільки їх тепер підпирала реальна влада, а з другого боку маєтки їх цілком заціліли. Ще краще стало їх становище за часів імператора Павла. Вони цілковито були зрівняні в правах з російським дворянством і дістали навіть певну національно-класову автономію (право з'їздитися на сеймики, обирати з-поміж себе суддів, маршалків і т. и.).

Так було і далі за Олександра. Як каже О. Левицький, ²⁾ вотчинна влада панів польських „надъ милліонами коренного українскаго населенія, подъ зашитою русскихъ законовъ, выросла до размѣровъ, неизвѣстныхъ въ эпоху польскаго владычества, когда помѣщикамъ и во снѣ и на яву грезилъ призракъ гайдамака“.

Становище селян отже стало, як ми вже згадували, далеко важче. Але, не вважаючи на це, на них, окрім збільшення повинностей і податків на пана, ще було накладено й державні податки, а так само й рекрутчину, від чого звільнювано поляків та жидів. Тому не дивно, що селянам Київщини після приєднання до Росії, було навіть важче, ніж підчас Руїни (Левицький, *ibidem*).

Таке становище тривало до польського повстання 1830—31 рр. Як відомо, польська шляхта організовувала загони для повстання і на Київщині. Але тут становище для повстання було несприятливе. Селяни дуже вороже ставилися

¹⁾ Антонович В. Б., *Арх. Ю. Зап. Р. ч. VI, т. II.*

²⁾ Ор. Левицький, *О положені крестьянъ Юго-Зап. Края въ 2-ой четверти XIX ст., К. Ст. 1906, с. 233.*

до поміщиків і тому, коли-б уряд покликав їх, щоб приборкати польський рух, то вони легко-б (подібно до того, як це було в Галичині в 1848 р., хоч там трохи більшу ролю відіграв момент національний) придавили повстання. Та уряд цього боявся, бо в його очах це було порушення основ кріпацтва. Тому вся участь селян Київщини в ліквідації повстання обмежилася лиш тим, що вони ловили повстанців по лісах і видавали їх урядовій владі. І за це, за свою допомогу уряду, вони надзвичайно сильно постраждали згодом, коли повстання було приборкано. Уряд узагалі не дуже суворо карав панів-поміщиків і значна частина з них повернулася до своїх маєтків і почала мститися над селянами за те, що вони брали участь в ловленню повстанців. Їх, по-перше, катовано, віддавано в рекрути та засилано до Сибіру, по-друге, їм збільшено ще податки і повинності. Це останнє робили з подвійною метою, — по-перше помститися над селянами, по друге — поліпшити своє матеріальне становище, що постраждало через великі втрати на повстання. Ось як каже про це В. Я. Шульгин: „Не лучше, если не горше, была участь тѣхъ которые остались дома ¹⁾. Руководясь кромѣ мщенія принципами крѣпостной политической экономіи, помѣщики и арендаторы видѣли въ усиленіи панщины и повинностей всякаго рода вѣрный источникъ для поправленія состоянія потрясеннаго революціей“ ²⁾.

Правда, згідно з указом 1831 року (1-го серпня) адміністрація мала карати тих поміщиків, котрі почали карати селян за те, що вони брали участь в придушенню польського повстання; таких поміщиків мали віддавати під суд, а маєток секвеструвати. Але з другого боку наказувано місцевій владі стежити, щоб це правило не могло стати „поводомъ къ неповиновенію законной власти ихъ (селянь. *С. Ш.*) помѣщиковъ и управляющихъ, и чтобы невинные изъ сихъ послѣднихъ ни въ какомъ случаѣ не терпѣли стѣсненія въ своихъ правахъ“ ³⁾. Звичайно. такий коректив у руках місцевої влади, — значною мірою польської, або польськофільської, — мусів сливе цілком підрізати указ 1831-го року.

Таким робом цей указ дійсного впливу зробити не міг. Організація місцевої влади — поліції, суду і т. и., була занадто добре пристосована до оборони поміщиків, щоб скарги селян, які потребували в місцевій владі розслідування, мали будь-який вплив. До такого недбалого виконання указу, а також пізнішого роз'яснення з наказом місцевої адміністрації стежити, щоб поміщики не були обмежені в своїх правах, спричинилося головне те, що Микола I не покладався на селян. Ось як він писав до кн. Паскевича 1846 року з приводу селянського повстання в Австрії: „Ты и въ Польшѣ проучи мужиковъ, которые бы хотѣли предлогомъ воспользоваться, чтобы подобное затѣвать; они доноси (на поміщиків. *С. Ш.*) если подозрѣваютъ, но не распоряжайся сами“ ⁴⁾. Причина такої недовіри до селян було побоювання перед соціально-

¹⁾ Не були заслані до Сибіру, чи здані в рекрути. *С. Ш.*

²⁾ В. Я. Шульгинъ, „Юго-Западный край подъ управленіемъ Д. Г. Бибикова“. „Др. и Нов. Россія“ 1879, № 5, с. 6—7.

³⁾ В. И. Семевскій, Крест. вопросъ въ Россіи, т. II, с. 484.

⁴⁾ „Императоръ Николай I въ его письмахъ къ князю Паскевичу“, Р. Арх. 1897, кн I, с. 37.

ними рухами, що думки про них досить пишно розвиваються особливо після французьких революцій. Це побоювання ясно видно з іншого листу Миколи І знов-таки до Паскевича. Тут, натякаючи на те, що австрійська влада сама винна в тім, що допустила галицьку різанину, він пише: „Вѣрю, что теперь австрійцамъ не легко будетъ приводить народъ къ порядку, ибо сколько народное орудіе въ томъ случаѣ не было полезно, оно самое опасное, ибо выводитъ изъ порядка и послушанія, а тутъ и коммунизмъ готовъ“¹⁾.

Так само ставилися, можливо, й вищі урядовці імперії, а можливо й нижчі, беручи на увагу ту загальну атмосферу недовіри та ворожнечі, яка панує серед урядових кіл за цих часів що-до селян.

Важкий стан селян та їх економічне пригнічення почали звертати нарешті увагу адміністративних кіл. Почасти було це, безперечно, в звязку й з загальними за тих часів течіями до переходу від панщанної до вільно-найманої праці, хоч поки-що не йшло так далеко. Деяким адміністраторам пощастило досягати певних полегшень для селянства, хоч мотиви цих полегшень і виходили з бажання полегшити становище селян як-раз у польських поміщиків, а так само з певного побоювання, що можуть статися ексцеси, подібні до Австрійської різанини 1846 р.

Був тут ще один мотив, що мав відігравати велику роль, головне в найвищих адміністративних колах.

Уряду необхідно було зберегти серед селянства вірність до себе, тимчасом подвійна гра уряду з селянами підчас польського повстання, а так само й загальне важке становище селянства, призвело до того, що селяни почали негативно ставитися до вищого уряду. Ось як писав про це Бібіков у доповіді цареві в 1839 році: „крестьяне грекороссійскаго вѣроисповѣданія, выразившіе во время послѣдняго бунта безграничную преданность правительству, послѣ отданія многихъ изъ нихъ прежнимъ помѣщикамъ, вытерпѣвъ жестокія преслѣдованія и не получивъ за заслуги свои ни малѣйшаго со стороны правительства возмездія, начинаютъ приходитъ къ оному въ охлажденіе“²⁾.

Бібіков зауважував, що це може призвести до того, що селяни стануть на бік поляків, щоб через їх прихильність трохи полегшити своє матеріальне становище³⁾. Крім того в багатьох записках тогочасних висувалося думку, що помста польських поміщиків над селянством захитала в селянах віру та певність у владі та її заступництві.

Це все примусило уряд хоч трохи полегшити долю селянства. В результаті, вже в 1845 р. почав свою діяльність новозаснований інвентарний комітет (з планів, що в той час висувалися, найцікавіший та найкорисніший для селян був план перекласти повинності з селян (осіб) на землю, та це не здійснилося), за два роки він зібрав чимало відомостей, статистичних описів,

¹⁾ Игнатович, Борьба крестьян за освобождение, 1924 р. с. 30.

²⁾ Семевскій, Кр. вопросъ, т. II, с. 484. Взагалі треба сказати, що тільки один Бібіков з усіх ген.-губернаторів звернув деяку увагу на селянство. Інші-ж всі були більш або менш покірливими слугами панства.

³⁾ Шульгинъ, „Древн. и Нов. Рос.“ 1879, № 5, с. 10.

інвентарів маєтків та инш. матеріялів і в 1848 році видав інвентарні правила, що трохи полегшували долю селян.

Але все-ж-таки в життю селян не багато змінилося. По-перше становище селян за інвентарними правилами, як ми вже зазначали, не дуже покращало, по-друге й поміщики цих правил не зовсім додержувалися; як підкреслюють сучасники, а також архівні згадки, російські поміщики на Київщині зовсім не додержувалися цих правил; мало додержувалися їх і поляки¹⁾.

Ледві чи треба казати, що поміщики були дуже незадоволені з того, що уряд запровадив інвентарні правила. Хоч вони й могли значною мірою нехтувати їми та обходити, але все-ж на їх вчинки, певною мірою, накладено деяке обмеження. І не дивно тому, що вони незадоволені починають мститися на селянах. Наведімо кілька фактів²⁾. В с. Пустоварні зять поміщика Х, караючи селян, говорив звичайно: „Это тебѣ указъ, это тебѣ государево добро“. У с. Радивилівці поміщик Р., караючи селян, загрожував: „Положу указъ на спинѣ и буду бить, пока не собою указа и кожи“. В с. Сидорівці економ В-кий, караючи казав: „А ты не слушай, что въ церкви читають чортъ знаетъ какой указъ“. У с. Товкунській-Рудні поміщик Ф. казав селянам: „Никто не вправѣ мнѣ указывать, какъ поступать съ вами: я могу убить своего мужика и никого не боюсь“...³⁾

Ці кілька прикладів яскраво малюють відношення поміщиків до інвентарних правил, до яких вони здебільшого ставилися надзвичайно вороже, хоч однаково вони не цілком додержувалися їх у своєму звичайному житті.

Як-же ставилися селяни до запровадження інвентарних правил? Спочатку дуже довірливо й з великою радістю. Як відомо, інвентарні правила запроваджувано дуже врочисто, їх читано по церквах у присутності справників та маршалків, з приводу їх правлено молебні, один примірник цих правил після цього й лишився в церкві, другий передавався поміщикові. Є відомості⁴⁾, що після їх заведення в деяких місцевостях селяни ходили по ночах і співали пісень, настроїв їх став піднесений, вони стали називати (спочатку) інвентарі своїм „добром“...

Та швидко виникли непорозуміння. Часто селяни не зовсім розуміли правила, тлумачили їх по-своєму та й бажали певних полегкостей. Деякі поміщики й собі тлумачили їх на свою користь і бажали збільшити панщину. По деяких місцевостях (хоч небагатьох), де панщина була менша, правила дали змогу й юридично її збільшити; окрім того, урочна система, що так розвивається за цих часів, робила панщину для селян ще важчою⁵⁾. Шукаючи виходу, селяни зверталися до попівства, щоб ще раз перечитало правила і, розуміючи їх часто по-своєму, хвилювалися ще більше. Поміщики-ж своєю чергою закидали попівству, що воно під'юже селян на панів; оскільки

¹⁾ Напр. див. в „Обозрѣніи Кіевской, Подольской, Волынской губ. съ 1838 г. по 1850 г.“, Русск. Арх. 1884, № 5, с. 26.

²⁾ В. Я. Шульгинъ, Др. и Нов. Рос., 1879 р. № 6, с. 101.

³⁾ Архівні справи так само кажуть про те, що під цей час страшенно збільшилися жорстокості що-до селян і це призводило до хвилювань між ними.

⁴⁾ Игнатович, Пом. крест. накануне освобожд., с. 209.

⁵⁾ Про це ми скажемо докладніше далі, коли говоритимемо про селянські повинності.

ки-ж священники залежали від панів і в своїх економічних інтересах стояли ближче до них, аніж до селянства, то вони здебільшого виконували їхню волю, — часто віддавали панам з церкви інвентарні правила і відмовлялися читати їх селянам, а тих це безперечно обурювало.

До речі, треба сказати, що почасти (після головних причин економічного визиску) цим і можна пояснити ту зненависть з якою ставляться селяни до попівства кілька років пізніше, — підчас Козаччини 1855 року. Становище священників, залишаючи на боці їх власні симпатії та класові інтереси, було за цих часів надзвичайно важке: з одного боку вони мусіли читати селянам інвентарі, — з другого цього не хотів поміщик. Добре характеризує це становище (правда для трохи пізнішого часу, — часів Київської Козаччини) сучасник офіцер; зазначаючи, що селяни вороже ставляться до попівства, він каже: „Настоящая причина этого, вѣроятно, кроется въ несовѣтѣ искреннихъ отношеніяхъ къ народу своего духовенства, силою обстоятельствъ вынуждаемаго держаться двусмысленной политики, служенія и вашимъ и нашимъ, и достовѣрно то, что многіе изъ нихъ не пользовались довѣріемъ народа“¹⁾.

Незавдоволення з інвентарних правил швидко викликало серед селян нові розрухи, ще інтенсивніші, аніж були до 1840-х років. Виявлялися вони в тому, що селяни кидали працю, не дозволяли себе, вважаючи себе за правих, карати, іноді збиралися в юрби та вимагали щоб з ними поводитися „як цар звелів, а не так, як пан каже“²⁾. Але про це докладніш ми скажемо трохи далі.

Ми з'ясували, отже, ті соціально-політичні умови, в яких перебували селяни на Київщині. Ці умови свідчать, що розрухи повинні були виникнути, і виникнути саме на Київщині. Щоб з'ясувати, через що-ж саме розрухи охопили переважно як-раз центральну Київщину, ми дозволимо собі ще коротенько спинитися на з'ясуванню деяких історичних умов, питомих Київщині, що створили певні історичні традиції поміж її людністю, підготували цю людність до розрухів. Це з'ясування (на якому ми досі сливе не спинялися) тим потрібніше, що від вищезгаданих історичних традицій залежав і самий характер розрухів, який й надав йому назву „Київської Козаччини“.

Тут насамперед треба одзначити ту традицію козаччини, що збереглася на Київщині до XIX ст.

Козаччина існувала на Київщині ще на початку XVIII ст. (тимчасом, як Волинь і більшість Поділля вона власне не захопила); гайдамаччина переважно захоплювала цей район; коліївщина також розбурхала й захопила переважно селян Київщини; нарешті тісний зв'язок селян Київщини з Запоріжжям, аж до його ліквідації, — усе це ставило селян Київщини, — власне південної й середньої, — у відмінні умови, примушувало їх пам'ятати про своє минуле, й виробило, безперечно, у них свободолюбнішу, рішучішу вдачу.

Ці традиції про козаччину, про те, що людність Київщини була колись козаками, мимо свого бажання, підтримав і російський уряд, дозволивши

¹⁾ А. М., Київські безпорядки. Истор. Вѣстникъ, 1897, кн. III, 975.

²⁾ Шульгинъ, Др. и Нов. Россія, 1879, № 6, с. 99.

1812-го року зформувати з селян і міщан Київщини (12 повіт.) та почасти Поділля (4 повіти) козачі кінні полки¹⁾.

І хоч їх малося розпустити після війни, але київський військовий губернатор з'ясував, що вони „уже навсегда остануться принадлежащими украинскому войску и по первому востребованію обязаны опять явиться на службу и составят свои полки“.

Впливали на непокірливу і свободолюбну вдачу селян Київщини і умови заселення Київщини. Ми вже згадували були трохи раніш, що людність Київщини була досить пізньої колонізації. Умови заселення, постійні пересування людности в шуканнях більших слобід, виробили з неї дуже мобільну, рухливу масу, що легко рушала з своїх місцевостей, переходила в інші, шукаючи волі й вибиваючись з-під панського гніту. Правда, в кінці XVIII ст. такі умови вже зникають і людність міцно прикріплюється до маєтків, але все-ж попереднє життя не могло минути безслідно, не лишивши слідів у характері та настрях людности початку XIX ст.

Нарешті, чимало вплинути мав на характер людности ще й той факт, що значна частина земель Київщини протягом мало не цілого XVIII ст. була державними староствами, людність тут жила в інших трохи умовах, аніж селяни Волини й Поділля, де селянство майже все було поміщицьке панське; ми дозволимо собі ще коротенько на цьому спинитися²⁾.

Ще за люстрацією 1789 го року старостинські маєтки становили в Київщині (разом з проминеними в люстрації староствами) 26⁰/₁₀₀, а разом з Білоцерківським староством, що було перед тим скасовано — 40⁰/₁₀₀³⁾. Траплялися за цих часів серед людности ще й козаки; правда, кількість їх вже дуже зменшилася: напр., за люстрацією 1765 року їх було 6,6⁰/₁₀₀ усієї людности Київщини, за люстрацією-ж 1789 року — 1,1⁰/₁₀₀⁴⁾.

Податки й повинності старостинських селян пересічно були невеликі, — особливо за люстрацією 1765 го року. Але й за люстрацією 1789-го року, хоч загалом податки й повинності сильно зросли (напр., податки, навіть коли взяти на увагу подорожчання хліба, все-ж зросли на 30⁰/₁₀₀), вони все-ж були далеко менші, аніж в маєтках панських; приміром панщина була тут далеко не всюди, та й то тільки в два дні на тиждень, мешканці були особисто вільні, і мали навіть, правда de-jure, певні права: міщани мали своє самоврядування, селяни свої громади, певні організації, з якими рахувавсь і уряд⁵⁾.

Та з кінцем XVIII ст. сталися деякі зміни. Староства починають обертатися в спадкові маєтки. Так ще 1775 року сойм надав королеві Станіславіві-Августу Понятовському староства Білоцерківське, Богуславське й Канівське на Київщині (а також Хмельницьке на Поділлі) на власність. Станіслав-Август ці-ж староства подарував, Білоцерківське — Фр. Ксаверієві Браніцькому, а Канівське й Богуславське — своєму небожеві — Станіславові Понятовському⁶⁾.

¹⁾ Левицкий, Тревожные годы, с. 75.

²⁾ Див. В. И. Щербина, Украинскія староства по люстраціямъ XVIII в. Архивъ Ю. З. Р. ч. VII, т. III.

³⁾ Ibid. ст. 10. ⁴⁾ Ibid. ст. 11. ⁵⁾ Ibid. с. 20.

⁶⁾ Ці грамоти подає так само В. И. Щербина в Кіевск. Стар. за 1893 р., № 4—5.

Решту староств мали віддавати в оренду на емфітевтичнім праві, або продати з авкціону ¹⁾.

За цих часів становище старостинських селян починає швидко гіршати. Правда, на чотирьохлітньому соймі, один з найвидатніших діячів його, Гуго Колонтай, захищав думку про те, що розпродуючи староства, треба зафіксувати ті права, що їх мала людність, бо, як він казав, між цією людністю є нащадки справжніх власників цієї землі, що їх силоміць підбили й позахоплювали завойовники ²⁾. Але, безперечно, такі добрі побажання лишилися лиш побажаннями і людність староств опинилася швидко в умовах близьких до умов поміщичих селян. Вона, правда, намагається протестувати. Зокрема, ще на тому-ж чотирьохлітньому соймі, міщани деяких міст (як от Богуслава, Черкас, м-ка Медведівки) подавали скарги на те, що їх самоврядування скасовано ³⁾, — це, правда, було переведене ще раніш, старостами. Швидко по тому, ми зустрічаємо навіть випадки поодиноких повстань як селян, так і міщан (напр. на Канівщині), — що результату, безперечно, жадного не мали.

Ці факти доводять нам, що певні спогади про легше життя в колишніх староствах існували серед людности Київщини. І цим значною мірою можна так само пояснити, що розрухи переважно і найінтенсивніше відбулися в повітах Васильківському, Канівському та инш., що в них як-раз знаходилися колишні староства ⁴⁾.

За всіх тих умов, про котрі ми оце вище згадували, людність Київщини де-далі частіше й частіше починає ставати перед потребою протестувати проти владущої верстви, проти пануючого режиму. Починають ширитися незадоволення й хвилювання, що приводять врешті до розрух. Роздивімося трохи докладніше тії форми, в які це незадоволення виливалося, той характер, що його воно мало.

Найлегший спосіб позбутися поміщичих утисків було, безперечно, втекти від поміщиків. Цей спосіб часто практикували і раніше, особливо на Україні; нагадаймо хоч-би втечі до Степової України в XVIII ст. В XIX-му віці він набуває ще більшого розповсюдження й особливо яскраво помічається в 1840—50 роках. В Росії цей спосіб найбільш був поширений на Поволжу та взагалі в місцевостях, де недалеко були вільні землі, а так само в південних повітах, звідки можна було втекти через Україну до Криму, до степів Причорноморських, Басарабії, то-що. На Україні-ж найбільш втікало людности в південних губернях та повітах, звідки це зробити було найлегше. Але цей вихід — втеча, був некорисний і для селянина, якому це руйнувало все його господарство, і для поміщика, що втрачав робочу силу. Та все-ж розміри цього, так-би мовити, мирного протесту проти поміщицтва де-далі зростали й зростали.

Розгляньмо трохи детальніше цей важний і поширений спосіб позбутися панського гніту; звичайно, випадків втечі персональних, поодиноких ми не роз-

¹⁾ Див. про це в статті В. І. Щербини „Вопросъ о староствахъ на четырехлѣтнемъ сеймѣ“.

²⁾ В. І. Щербина, Україн. Староства, с. 21. ³⁾ Ibidem, с. 21—22.

⁴⁾ До речі, цим і пояснюється те, що в розрухах брали участь селяни поруч з найзаможніших повітів й одного з бідніших повітів — Канівського.

глядатимемо. Спинимося почасти лиш на масових втечах, що захоплювали цілі повіти й губернії, і найбільш поширилися в середині ХІХ ст. Сотні й тисячі селян ішли в одному напрямку, підо впливом однакових причин, підо впливом одної тої самої чутки. Ці масові виступи були для поміщиків за грізний симптом солідарности поміщицких селян, що починають вже прокидатися.

Найбільша кількість цих втеч залежала від різних чуток про волю; часто ґрунтувалися такі чулки на дійсних розпорядженнях влади про колонізацію певних земель, але ці розпорядження не могли зачіпати поміщицких селян. Поширення таких чуток вважали за специфічно селянський злочин і суворо карали ¹⁾. Але спинити ці чулки покарання не могли і селянство де-далі частіш і частіш тікає масами з України, як от в 1834—40-х рр. з Херсонщини, Волини й Поділля, 1840—1847 — з Харківщини й Катеринославщини, переважно на Кавказ ²⁾, і т. и.

Особливо великі втечі припадають на 1856 рік, можливо підо впливом невдачі повстання Київської Козаччини 1855 р. Пішли чулки, що хто оселиться в Криму, дістане волю й грошову допомогу. Сила-силенна селян потягнулася з південної України, а так само Росії; найбільш з таких губернь: Катеринославської, Херсонської, а так само Чернігівської, Полтавської, Харківської, Курської та Орловської ³⁾. З двох повітів самої лиш Катеринославщини за червень 1856 р. вийшло близько 9.000 людей; на Херсонщині в тому-ж місяці таких було 3.000. Рух захопив величезні маси; отож, напр., на Херсонщині сам лиш повітовий маршалок Вертильяк намовив 20.000 лю-

¹⁾ Гуляевъ, Рос. угол. право, 66.

²⁾ Игнатович, „Помещ. крестьяне, . . . “ с. 302 і далі, або її-ж „Борьба крестьян за освобожд.“, с. 16 і далі.

³⁾ Київщини ці події сливе не захопили. А саме, тут справа стояла так. Чулки про волю й вільні землі в Криму почали ширитися й хвилювати людність Київщини і, навіть, Поділля. Але генерал-губернатор вжив тут вчасно відповідних заходів. Найперше він загадав урядовцеві для особливих доручень баронові Лоде їхати до таких місць: Канева, Чигирина, Черкас, Звиногородки, Гуманя, Балти, Ольгополя, Ямполя, Могилева, Нової-Ушиці й Кам'янця, тут він мав наказати земським справникам розвідати в своїх районах, чи знають селяни цю чулку, чи не збираються тікати, чи немає часом хвилювань і т. и., причому, коли з'являться де-небудь рзрухи, справники мали їхати туди і придушувати їх. Придушувати малося спочатку мирними засобами, — загрозами страшних покарань, на зразок тих, що були недавно (очевидячки, підчас Київської Козаччини), коли-ж це не допоможе, — за допомогою війська.

Ці заходи, а також розквартировані війська, не дали рухові поширитися в цій місцевості. Втечі були зовсім нечисленні: 26-го червня втекло 16 душ (3 родини) з с. Гусачівки до Басарабії, пізніше втекло ще 25 душ з двох сіл. Почалося невелике хвилювання так само в багатьох селах Черкаського повіту, але, коли наспіли звістки, що рух на Катеринославщині придушено, воно припинилося. Поза тим позначилося невеличке хвилювання в м. Корсуню, у Канівському повіті. де якийсь солдат казав селянам у шинку, що чужоземні государі прийдуть до російського царя в Москву і прохатимуть, щоб той скасував кріпацтво, бо його немає ніде, окрім Росії.

Як бачимо, отже, через заходи, що їх вчасно вжив генерал-губернатор, а може й підо впливом страшних езекуцій 1855 року, рух на Київщині, а також на Поділля, поширитися не міг і був ліквідований у самому початку (про це див Київ. Ц. Іст. Арх. ім. Антоновича, фонд Ген.-губерн., спр. № 148, від 1856 року, „о распространившихся ложных слухахъ, будто правительство предположило переселить крестьянъ въ Крымъ и Бессарабію и о движеніи туда по этому случаю крестьянъ изъ нѣкоторыхъ губерній“).

дей повернутися! Цей-же Вертильяк оповідав, що протягом 150 верстов дорога й усі поля були усіяні втікачами. Деколи вони йшли озброєні дручками, списами, то-що. В одному випадкові 3.000 таких озброєних селян кинулися на військовий відділ, що намагавсь був їх спинити. Всього було 6 випадків збройних сутичок селян з військом. Ліквідовано цей рух лиш під кінець року, не вважаючи на те, що в цьому районі повинно було бути багато війська (нагадуємо, що це відбувалося зараз-же після Кримської війни), та було багато військових поселень.

Усі ці втечі, як ми бачимо, мали колективний характер. Ішло село за селом, маєток за маєтком. Звичайно селяни одного села захоплювали своїм прикладом і селян тих сіл, через які вони йшли, і швидко рух набував масового характеру. Особливо це позначилося в останньому з тих рухів, що ми зазначили. Цікава риса в ньому — ще антицарський напрям думок. Селяни говорили, що можуть і цілком жити без царя, обрати собі короля, чи керуватися виборними отаманами¹⁾.

У звязку з втечами стоїть інший спосіб, що переважно практикували в Росії, це організація „вольниць“. Селяни одного маєтку або й різних, тікаючи, організували вольницю і мстилися над своїми поміщиками та панами, а потім жили з того, що грабували поміщиків, вбивали їх та економів, а так само й декого з адміністрації. Особливо багато їх було в 1830—40-х роках в Саратовській губернії. На Україні вони траплялися рідше, але все-ж траплялися. Нагадаймо хоч-би приклад відомого Кармелюка на Поділля.

Інший тип боротьби з панством були вже збройні замахы, могли вони бути індивідуальні, а також масові. Перші з них бували дуже часто. Вбивство поміщика, або його економа чи доглядача, було явище досить звичайне. Правда, селяни не нищили поміщичого господарства: це була певна помста лиш над окремими особами. Найчастіше робили це члени сільської інтелігенції. Ми знаємо, що ця інтелігенція була мало не в усіх мзетках. Поміщики навмисне давали освіту декому з селян, робили з них музик, малярів, артистів, іноді ремісників, то-що. Для цих інтелігентів залежати од панів було ще важче, ніж для рядового кріпака. Більший рівень освіти породжував підвищене почуття власної гідности і чуле самолюбство. Моральні наслідки залежности були для них ще важчі ніж фізичні мордування. Ці інтелігенти здебільшого не могли знести всіх знущань поміщика, вони або відбирали собі життя, або вбивали поміщика.

Часто також кріпаки били поміщиків; правда, відомості про це далеко неповні: побиті поміщики в більшості таких випадків тримали це в секреті з дворянського гонору. А таких фактів повинно було бути багато. Наведімо кілька прикладів з життя на Україні. „Во время бытности полтавскаго помѣщика камергера и статскаго совѣтника Базилевскаго въ своемъ имѣніи въ Хорольскомъ уѣздѣ, шестеро крестьянъ его ночью вошли къ нему въ комнату и высѣкли его розгами, вынудивъ его дать имъ клятву и росписку, что онъ мститъ не будетъ. Происшествіе это сдѣлалось однако гласнымъ, почему

¹⁾ Игнатович, Помещичьи крестьяне, с. 313.

и назначено было о немъ, независимо отъ полицейскаго, особое слѣдствіе черезъ предводителя дворянства и жандармскаго штабъ-офицера. При допросахъ преступники показали, что они ожесточены были на своего владѣльца за строгія наказанія ихъ за малые проступки и даже безвинно, почему и условились наказать его“¹⁾). В 1852 році в Новоградволинському повіті два дворові кріпаки гр. Северина Потоцького побили свого пана по щоках і голові²⁾). Подібний випадок був іще з іншим камергером, в 1850 р.; коли він жив в своїому маєтку на Україні, селяни й двораки, не стерпівши його жорстокости, надумалися провчити його і якомсь вибили різками, взявши розписку, що той мовчатиме. Той справді мовчав, але одного молодого хлопця, що дуже сильно бив його, віддав у салдати. Коли тому заголили лоба, він сказав передателю про те, чом його віддали у рекрути й показав розписку. Стався великий скандал і камергер з царєвого наказу виїхав за кордон і мав жити там аж до спеціального дозволу повернутися³⁾). Таких випадків трапляється досить багато, надто в Росії⁴⁾). Поміщиків сікли і брали підписку мовчати, а деколи й підписку про визволення їх з кріпацтва. Але й коли навіть підписки про мовчання не брали, поміщики все-ж мовчали, боячись скандалу та сорому, що ось такого поважного пана й вибили різками його-ж кріпаки!... Як ми бачимо з випадку з поміщиком камергером N, такий скандал міг пошкодити поміщикам навіть не тільки морально, але й відбитися на їх громадському та урядовому становищі.

Побоювання перед замахами об'єднувало поміщиків. Вони збиралися разом, щоб виробляти спільні проти них заходи. Особливо боялися масових убивств, як було, напр., підчас Пугачовщини, або в Галичині в 1846 році. Між поміщиками циркулювало багато різних чуток з цього приводу і це примушувало їх звертатися по військову допомогу; влада-ж жорстoko карала селян за замах.

Останній тип протестів селян були розрухи. Повного зводу, щоб вичерпував усі розрухи селян до 1860-их років, досі не зроблено. Особливо мало розроблено матеріали з провінціальних архівів, та й центральні архіви не цілком і досі використані. Головні відомості для дослідників дав архів колишнього міністерства внутрішніх справ; але й він має свої хиби: поперше архів скупчує в собі відомості про більші лиш розрухи, по-друге, значна частина його загинула (особливо постраждали матеріали початку 1850-х р.). Це все ускладнює оброблення зводу всіх відомостей про селянські рухи. Для нашої студії ми не маємо на думці досліджувати ці хвилювання.

¹⁾ „Матеріали для истор. крѣпостн. права“. Семевскій, „Крестьянскій вопросъ“, т. II, с. 582.

²⁾ Архівна справа Інвентарн. частини ген.-губ. архіву по Волинській губ., № 9, в Центр. Іст. Архіві ім. Антоновича.

³⁾ „Матеріали для истор. крѣп. права“, Семевскій, т. II, с. 582—3. Чи не трапивсь цей випадок з камергером Голіциним, про факт січення, якого в 1850 р. згадує Бурцев в своїй праці „За сто лѣтъ“, ч. II, с. 35. До речі, цього камергера, здається, вже раз били батогами селяни Новгородського його маєтку в 1840 р., про це каже Семевскій, т. II, с. 581—2.

⁴⁾ Напр. капітана Шліхтінга, поміщика Апатова Малоархангельського пов. і т. и. (Семевскій, Кр. вопр. т. II, с. 281—3).

Ми лиш коротенько згадаємо про розрухи взагалі, спинимося на них хронологічно, щоб вияснити загальні риси цих хвилювань.

Треба взагалі відзначити велике зростання селянських заворушень на Правобережжі у ХІХ ст.; за даними кол. міністерства внутрішніх справ ¹⁾ на Правобережжі ми бачимо розрухи:

У 1835—39 р.—	6
1840—44 р.—	7
1845—49 р.—	26

Разом з 1835 до 1850 р.—39.

Це, безперечно, незначна частина тих розрухів, що відбувалися на Правобережжі; зокрема тут немає відомостей про рухи до 1835 р., які на Правобережжі все-ж траплялися, немає й даних для пізніших часів, з 1850 по 1860 рік, коли, як ми знаємо, відбувалися дуже інтенсивні рухи. Але й ці дані свідчать, що кількість хвилювань у другій половині 1840-х років надзвичайно зростає. Це стверджують і дані, що їх ми оце зібрали в архівних матеріялах ²⁾. А саме з 72 розрухів, що відбулися протягом переважно 1840—50-х років (звичайно це лиш незначна частина усіх розрухів) на Правобережжі, на певні п'ятиліття припадає:

1835—39 р.	1
1840—44 р.	2
1845—49 р.	55
1850—54 р.	8
1855—59 р.	6

разом 72.

Коли навіть взяти на увагу, що фонд, що ми з його користувалися, переважно й мав у собі справи за роки 1840—50 і тому, може, не давав випадків розрухів за попередні роки — все-ж велика кількість розрухів 1845—49 р. (у даному разі 76,4 % усіх відомих нам розрухів), кидатиметься у вічі.

Залежало це, безперечно, від запровадження в цих роках інвентарної реформи, а також від того, що за цих часів поміщики, як і в цілій колишній Російській імперії, боролися з наслідками неврожаїв і намагалися привести свої господарства в стан найбільшої продукційности

Що-до кількості й інтенсивності розрухів, то знов підкреслюємо, що даних у нас небагато. Менші розрухи придушували місцевими силами, не повідомляючи Петербург, а іноді й Київ; через те в матеріялах колишн. міністерства внутрішніх справ про них відомостей немає; матеріяли-ж наших київських архівів здебільшого перебувають ще в мало приступному стані. Та коли ми візьмемо ті дані, що ми їх маємо, то побачимо, що на Правобережжі найчастіш бувало, що хвилювалося одне село, хоч досить часто трапляються випадки й хвилювання двох разом, хвилювання цілих великих

¹⁾ Подають їх Семевський (Крест. вопросъ II, с. 595 і далі) та Ігнатович (Пом. кр. с. 331 і далі).

²⁾ Переважно справи Інвентарн. комітету, Київ. Центр. Іст. Арх. ім. Антоновича.

районів трапляються рідко. Звичайно, розрухи найчастіше закінчуються досить швидко, але бувають випадки, коли вони тривають по кілька років. Проте, навіть, там, де їх припиняють швидко, розрухи спорадично виникають досить часто в різні роки, як напр., протягом якихось 20 років у м. Степані Рівенського повіту на Волині ми бачимо розрухи у 1835, 1847, 1848, 1849, 1853, 1854, 1855 роках ¹⁾, або в маєтку Закошевської на Волині, де розрухи тривали, сливе не перериваючися, 37 років.

Причини хвилювань в окремих випадках виявити можна не завсіди: для цього доводиться керуватися не самими офіційними рапортами, що мають здебільшого односторонній характер, але й матеріалами слідств та мемуарами; тільки бувають такі матеріали не завсіди.

Загалом, розглядаючи поодинокі розрухи, можемо погодитися з І. Ігнатович ²⁾, що їх можна поділити, що-до причин, на дві основні групи: розрухи, що зв'язані з чутками про волю, в яких основним мотивом виставляється бажання розкріпачення (хоч сюди долучаються меншою мірою й моменти місцеві економічні), та розрухи, що були викликані певними місцевими поодинокими економічними причинами і які було скеровано не проти кріпацтва взагалі, але проти окремих його випадків. Хоч взагалі, треба підкреслити, ці обидва моменти часто сполучалися й розрухи викликалися цілим комплексом певних причин, являлися цілим комплексом домагань селянства.

З деяких поодиноких причин можна зазначити такі: шукання волі (на підставі невірних чуток, історичних традицій), шукання землі (зменшення селянського наділу, некорисний переділ або обмін землі і т. и.), боротьба з надужиттям кріпаччини (дуже часто через згонні дні, велику панщину, жорстокі покарання, розпусту поміщиків, то-що), а так само від інших поодиноких, часто випадкових, причин (неврожаї, падіж худоби, переселення селян, зменшення їх самоуправління, то-що).

Всі ці розрухи виявилися переважно у тому, що селяни відмовлялися слухати поміщиків, вотчинне начальство або опікуна, чи орендаря, коли маєток було здано в оренду, як часто бувало напр. на Правобережжю. Неслухняність селян виявлялася в різних формах: селяни відмовлялися визнавати певного пана за свого поміщика, відмовлялися робити панщину, а часом і свою (селянську) працю, платити оброк, відмовлялися від усіх взагалі повинностей, від платних поміщичих робіт, примусових заробітків, від державних податків, від виводу до іншого маєтку, і т. и. Рівночасно з цим селяни часто подавали скарги, або прохання до різних інституцій, для чого збирали громаду, складалися грішми, посилали ходаків, то-що.

За-для солідарності селяни примушували силоміць окремих осіб, що були проти загальної думки селянства, слухати й виконувати рішення громади. Але рівночасно вони захищали один одного і підтримували в усіх випадках. Вони завсіди відмовлялися видати проводирів, а так само обороняли заарештованих товаришів, причому деколи навіть робили напади на війська,

¹⁾ Спр. Інв. Коміт., № 108.

²⁾ Пом. кр., ст. 338.

щоб їх відбити, як це було, напр., і підчас Київської Козаччини. Рівночасно треба одзначити, що всі протести селян мали, так-би мовити, легальний характер; вони думали, що не йдуть проти законів, сливе ніколи не робили шкоди урядовцям та офіційним особам, не вбивали їх і т. и. Всупереч розрухам XVIII ст. рідко приходило в XIX в. і до збройних виступів селянства. Але поруч з цією, так мовити, лояльністю селян, ми помічаємо, що вони надзвичайно вперті в своїх змаганнях до волі. Вони не слухають, коли переконають їх урядовці чи священики, відмовляються слухатися навіть під різками; це продовжувалось часто навіть і підчас постоїв військової сили, не вважали на віддачу під військової суд, не вважали навіть на судовий вирок.

Така упертість особливо помічалася на Україні. Ми маємо дуже цікаву характеристику впертості українських селян підчас Київської Козаччини 1855 року; дав цю характеристику росіянин-сучасник, — ад'ютант батальйону Білевського полку, що (на чолі з капітаном Лопатіним) брав участь у придушенні розрухів на Київщині. Ось як каже він про українських селян: „Вообще, сколько я припомню, этот народъ во многомъ отличается отъ крестьянъ великорусскихъ губерній: онъ безспорно былъ нравственнѣе, честнѣе и благоразумнѣе ихъ во всѣхъ случаяхъ, когда только дѣло не касалось завѣтной ихъ мечты о волѣ. Но какъ только вопросъ ставился на эту почву, они дѣлались наивнѣе „глупыхъ ребятъ“, и ихъ упорству не было границъ“¹⁾.

Всі ці розрухи та упертість селян дуже суворо каралися. В перший же рік царювання Миколи I засновано військові суди над селянами, які в перші часи поводитися надзвичайно суворо, засуджуючи деколи селян навіть до смертної кари; далі, правда, їх вироки стають менш жорсткі. Дуже часто так само висилали військовою силою.

На місце розрухів командувалося звичайно якогось урядовця, іноді виїздив і сам губернатор; у важливіших-же випадках посилялося урядовця з міністерства внутрішніх справ, а деколи цар ще посилав свого флігель-ад'ютанта.

Хоч селянам дорого здебільшого обходилися їх виступи, але вони були деколи небезрезультатні. Часто підчас слідства виявлялися великі утиски від поміщика й економії, неможливе становище селянства, завелика панщина, то-що. У звязку з цим іноді вживано адміністративних заходів щоб полегшити становище селян, або навіть і видавано певні законодавні акти та розпорядження.

Розділ IV.

ПОЧАТКИ РУХУ 1855 Р. НА КИЇВЩИНІ²⁾.

Ми роздивилися форми протесту селянства проти тогочасного ладу, зокрема селянські розрухи. Ми бачили, що вони часто бували дуже уперті, захоплювали великі маси людности і приборкувано їх лиш з великими зу-

¹⁾ А. М(ихель), Київські безпорядки, Историческій Вѣстникъ за 1897 г., кн. III, с. 991.

²⁾ За матеріал для цього, а так само й дальших розділів, послужили переважно архівні справи, що переходять в Київ. Ц. Іст. Арх. ім. Антоновича. Подаючи нижче список цих справ і визначаючи коротенько їх характер, завважимо, що в тексті ми покликуватимемось на

силлями. Найупертіші-ж розрухи, що захопили найбільшу територію, набули надзвичайно цікавих форм, призвели до військових сутичок між військом та селянами, — була Київська Козаччина 1855-го року. До огляду самих цих розрухів ми тепер і перейдемо.

За привід сталися деякі маніфести царського уряду, а саме: сенатський указ 3 квітня 1854 р. про морське „ополчення“, далі маніфест 14 грудня того-ж року з відозвою до російського народу в справі війни та, головне, маніфест 29 січня 1855 р. про „всеобщее ополчение“. Деякі невиразні вислови ¹⁾ в цих

ці всі справи, окрім першої, що була нам за головне джерело і на яку тому довелося-б послатися безпереривно. На підставі цієї справи власне й написано весь огляд подій 1855 р. з деякими додатками з інших справ і друкованих матеріалів та праць.

Справа Канц. губернатора № 84. „О возникших недоумѣніяхъ мѣжду помѣщичьими крестьянами въ нѣкоторыхъ уѣздахъ Киевской губерні насчетъ высочайшихъ манифестовъ“ ч. I, II. Тут подано всі розпорядження влади, а рівно-ж всі рапорти та донесіння як урядників, так і комісії для придушення розрухів і військових команд. Справа подає нам дуже багатий матеріал, що цілком встановлює перед нами увесь хід подій.

Справа Канц. генерал-губ. № 163 „О командированіи въ Каневскій и другіе уѣзды войскъ, по случаю происшедшихъ между крестьянами беспорядковъ“. Справа подає відомості про дислокацію військ у 1855 р., а зрідка й деякі подробиці з самих розрухів.

Справа Канц. губ. № 114 „О злонамѣренныхъ и преступныхъ внушеніяхъ крестьянамъ дѣлаемыхъ бывшимъ студентомъ университета св. Владиміра Іосифомъ Розенталемъ“. Згадки про Козаччину 1855 р. у справі в, рівно-ж і деякі інтересні матеріали; але головне там говорить про справу Розентала; до речи матеріали, що подає ця справа, цілком власне спростовують участь Розентала в Київській Козаччині.

Справа Канц. губ. № 63 „О происшедшихъ въ селѣ Фурсовѣ беспорядкахъ по подстрекательству крестьянина Максима Дзѣвенка“. Окрема справа з епізодом з розрухів 1855 р.

Справа Канц. губ. № 154 „О канцеляриствѣ Карлѣ Раевскомъ, писавшемъ крестьянамъ прошенія о принятіи ихъ въ козаки“. Так само.

Справи Дух. Консисторіі № 348 і № 349: „По рапорту благочиннаго Сикорскаго о поступкахъ діакона Луки Сохача и понамаря Павла Морачевскаго“. „По высоч. повелѣнію о заключеніи крестьянина Лаврентія Олѣксѣнка въ монастырь за возмущеніе крестьянъ“. Судові справи деяких учасників розрухів.

¹⁾ Наводимо тут цитати з головніших двох маніфестів. З маніфесту 14 грудня 1854 р.: „Россіяне! Вѣрные сыны Наши, вы привыкли не щадить ничего, когда Провидѣніе призываетъ васъ къ Великому и Святому долгу, ни достоянія, многолѣтними трудами прибрѣтеннаго, ни жизни и крови вашей и чадъ вашихъ. Благородный жаръ, съ самого начала войны пламенѣющей въ сердцахъ вашихъ, не охладится ни въ какомъ положеніи, и ваши чувства суть также чувства Государя вашего. Буде нужно, Мы всѣ, Царь и подданные, повторяя слова Имп. Александра произнесенныя имъ въ подобную нынѣшней годину искушенія, съ желѣзомъ въ рукахъ, съ крестомъ въ сердцѣ станемъ передъ рядами враговъ, на защиту драгоцѣннѣйшаго въ мірѣ блага: безопасности и чести Отечества“. (2-е П. С. З., т. X. IX. отд. 2 № 28824).

З маніфесту 29 січ. 1855 р. „... Исполняя сей первѣйшій Нашъ долгъ и призвавъ въ помощь Всевышняго, съ полнымъ упованіемъ на милость Его, съ полнымъ довѣріемъ къ любви нашихъ подданныхъ, единокруныхъ съ Нами въ чувствѣ преданности къ вѣрѣ, къ Церкви Православной и къ любезному Отечеству нашему, обращаемся съ симъ новымъ воззваніемъ ко всѣмъ съ словіямъ Государства, повелѣвая: приступить ко всеобщему Государственному ополченію. Правила о составѣ и устройствѣ сего ополченія разсмотрѣны, утверждены Нами и подробно излагаются въ особомъ Положеніи. Не разъ уже предстояли Россіи и постигали ее тягостныя, иногда жестокія испытанія. Но ее спасали всегда смиренная вѣра въ Провидѣніе и тѣсная, ничемъ незыблیمая связь Царя съ подданными, усердными дѣтьми Его. Да будетъ такъ и нынѣ: да поможетъ намъ читающей въ сердцахъ, благословляющей чистыя намѣренія Богъ.“ (2-е П. С. З. № 28991).

маніфестах, що їх прочитано по церквах, справді могли в уяві селян, що повинні були ще пам'ятати сами гайдамаччину, чи оповідання про неї батьків, в яких ще жила мрія про козащину ¹⁾, збудити образ старої вільності козащини, коли всі йшли воювати, як вільні, а не були лиш кріпаками поміщиків — панів. До того ще маніфест висловлювався невиразно й ніби-то закликав однаково усі верстви, не підкреслюючи різниці між вільними й кріпаками, він кликав на оборону віри, а це виставляли як мотив і підчас раніших козацьких воєн проти панства, шляхти, зокрема підчас Хмельниччини й Гайдамаччини.

До цього прилучилися кілька випадків, що ніби-то ствердили надії поміщичих селян на волю в формі козацтва: це була стаття Вишинського, агітація в Федюківці дячка Слотвинського, приведення до присяги в Кирданах поміщичих селян і т. и. ²⁾. Узагалі тут можна встановити два моменти: 1) початок поширення чутки про козащину в с. Черкасі (власно в його присілку Поправці), завдяки статті св. Вишинського, і 2) рух в с. Федюківці, де диякон Слотвинський знайшов указа 1806 р. і тим було дано підставу для вимог селянства. Чутка, отже, пішла з с. Черкаса, обійшла околичні села, знайшла ґрунт в с. Федюківці і звідси пішла вже далі, повертаючися часто з новими даними, певніша та правдоподібніша.

Таким робом царський маніфест, власне всі ті заклики та обіцянки, що містилися в ньому, — а так само і в відозві св. Синоду, від 6 грудня 1806 р. з приводу міліції, який знайшов Слотвинський і який селяни називали „виводним листом“ ³⁾, — призвели селян до замішання: відозви були до всіх верстов, себ-то і до них, кріпаків; себ-то всім треба було йти до війська. Як-же їм треба було йти до війська? Тут нерозуміння російської мови і давня історична традиція, поруч з деякими зовнішніми фактами ⁴⁾ й дали селянам

¹⁾ До речі, як згадано, панщина в її загальноновживаних у Росії формах тут встановлена допіру якихось 50 з гаком років перед рухом 1855 р.

²⁾ Про це детально ми скажемо далі.

³⁾ Цього наказу розіслано по всіх міських і сільських церквах, де малося його прочитувати після служби. Очевидно, по більшості церков цього наказу загублено пізнішими часами і коло 1855-го року, особливо по селах, він зберігся у небагатьох церквах. Оскільки-ж селяни за п'ядесят якихось років забулися про нього, то для них наказ був справжньою знахідкою. Тим більш, що в ньому майбутнє малювалося справді в дуже рожевих тонах. Наведемо певний уривок з нього.

„Да внушаютъ (священники С. Ш.) имъ (селянам. С. Ш.), что служба, на кою они нынѣ призываются, временная, не всегдашняя, и что люди, избираемые къ сему служенію, отразивъ, неприятея, послуживъ за вѣру и отечество, возвратятся въ свои дома и сѣмейства, наслаждаются спокойствиемъ и благодарностію ихъ соотчичей“.

Як бачимо, тон цього наказу, за відповідних умов, міг викликати певні надії серед малоосвіченого селянства, що до того мало розуміло російську мову. До речі, цей наказ викликав велике захоплення серед людности Київщини у 1806 і початку 1807 років, причому багато позаписувалися тоді до війська, — гадаємо, ледві з самих тільки патріотичних почувань. (Див. про це хоч-би справу № 15144 з фонду Старих справ XVIII ст. Київського Центрального Архіва давніх актів).

⁴⁾ Напр., знов-таки стаття Вишинського, після появи якої селяни сами здивувалися, побачивши, що їх ніби-то записано козаками.

З раніших фактів нагадаємо організацію козацьких полків на Україні в 1812 році, про що селяни мусіли ще добре пам'ятати.

привід гадати, ніби треба йти козаками, як за старих часів піднімалося все селянство, і за це селяни здобували волю й землю.

Так розпочалися розрухи.

Деякими з цих причин пояснювали розрухи і сами урядові кола. От як секретно доносили в цій справі Київському, Подільському й Волинському Г. Губернаторові 2 квітня 1855 року: „Между помѣщичьими крестьянами Кіевской губернии въ уѣздахъ, составляющихъ прежнюю Украину, обнаружилась недоразумѣнія, которыя, проникши изъ одного помѣщичьяго села въ другое, доселѣ еще совершенно не прекращены. Крестьяне убѣждены, что отъ нихъ скрывается Царскій указъ, которымъ всѣ они призываются на службу Царскую козаками, съ освобожденіемъ отъ господъ и работъ. Поводомъ къ недоразумѣніямъ послужили неосторожныя дѣйствія нѣкоторыхъ священниковъ, изъ которыхъ одинъ въ Таращанскомъ уѣздѣ внушалъ крестьянамъ быть готовыми на защиту Св. церкви, составилъ имъ списки, а другой привелъ крестьянъ своего прихода къ присягѣ на вѣрноподданство.“¹⁾ і т. д.

Окрім того, в інших рапортах про становище на місцях, всюди підкреслювано, що в цій місцевості, колишній Україні, ще дуже жива традиція про козаччину. Наведемо хоч-би, для прикладу, рапорт Київського генерал-губернатора до військового міністерства від 19/IV 1855 р., за № 1336: „Хотя вслѣдствіе принятыхъ мною мѣръ спокойствіе и водворено уже въ большей части уѣздовъ, гдѣ появились недоразумѣнія, однако же, принимая во вниманіе упорный характеръ крестьянъ Каневского и нѣкоторыхъ сосѣднихъ уѣздовъ, гдѣ еще не погасло совершенно воспоминаніе о козачествѣ“... і т. и.²⁾

Про ці давні традиції свідчать так само й численні сучасники. Ось як писав про це учасник і свідок козаччини 1855 р. свящ. Петро Сикорський („Кієвлянинъ“ 1872 р. № 148): „Преданіе о прошлой жизни Украины еще живо хранилось въ памяти народа. Украинецъ помнилъ Гонту и Желѣзняка; слушалъ онъ еще рассказы о казацкихъ подвигахъ, пѣлъ онъ еще и о славной борьбѣ рыцарей съ погаными — татарами и турками“. Виразно каже про це і Громека: „Народъ живо сохранилъ еще свѣжія преданія о казацкой свободѣ; внуки Гонты и Желѣзняка рассказывали ему про нее и про ненависть предковъ къ польской шляхтѣ. Сохранились не только могилы, но деревья и дома, бывшіе свидѣтелями послѣдней борьбы народа съ шляхтою“ (ор. cit. с. 17)³⁾.

Отже цю певну вагу історичної традиції визнають і багато сучасників; але не всі вони правдиво розуміють ці традиції, — традиції саме боротьби за волю проти шляхти — землевласників, — боротьби за волю економічну й соціальну, я сказав-би навіть, класової боротьби, — хоч певні такі думки й помітні часом у декого з сучасників. Навіть у підполковника Афанасьєва, одного з членів Комісії, що об'їздила райони, де відбувалися розрухи, ми зустрічаємо правдивий погляд на причини розрухів; як каже Громека (с. 17),

¹⁾ К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, спр. № 114.

²⁾ К. Ц. І. Арх., спр. № 163.

³⁾ Хоч, треба сказати, підкреслення в урядових паперах цього моменту історичної традиції досить ясне — воно певною мірою заховувало класовий характер руху.

підполковник Афанасьєв уважав за причини „озлобленію крестьянъ противу экономическихъ властей. Дѣло-же объ указѣ и казачествѣ онъ считаль побочнымъ и не болѣе какъ предлогомъ“. Цей погляд, хоч, безперечно, теж однобічний, — був у своїй основі — все-ж правдивий.

Та мало хто з адміністраторів дививсь так на речі. Звичайні-ж російські урядовці не могли зрозуміти українського народу, а тим більш — представники бюрократії та аристократії й поміщицтва, — вони не могли зрозуміти тяжкої долі цього народу та його експлоатації через поміщиків. Правду писав про них ще за тих часів Громека, що „мало понимали украинское население эти господа, судившіе о немъ безъ сомнѣнія по англо-французскимъ источникамъ“ (с. 35).

Ці уваги потрібні за-для вияснення розуміння подій в адміністративних колах.

Розгляньмо тепер як реалізувалися ті думки, що виникли як результат різних відозв та маніфестів ¹⁾.

У звязку з маніфестами поміж селянами поширилися чутки, що воля й всі обіцянки дійсні для тих, хто запишеться своєю волею і в певний термін в козаки (в „ополченіє“) ²⁾; що царський наказ про волю вже вийшов (можливо „положеніє“ про порядок запису в „ополченіє“, про що згадано в маніфесті від 29 січня), але його ховають пани-поміщики, підплативши священників, щоб і ті про це людям нічого не казали, і т. и.

Сприяв поширенню таких думок і той факт, що Київщина, Волинь і Поділля були звільнені від „ополченія“, оскільки вони винесли на собі весь тягар постачання підвід військові, яке йшло на Дунай ³⁾. Таким робом селяни знали, що є наказ про „ополченіє“, але переведення його в життя не бачили. Виникла гадка, що цей указ дає їм щось поважніше, ніж звичайні укази, і тому його заховали пани. Вставало в пам'яті недавнє запровадження інвентарних правил, теж після певної опозиції панства; виникали певні думки, що доля селян має бути поліпшена, інвентарні правила були лиш за перший до цього крок, а „ополченіє“ це вже є поворот до козаччини й знищення панства і т. и.

Такі чутки швидко розходилися по селах, переказувалися від одного до другого і, взагалі, хвилювання охопило селян у величезному районі. Вони починають шукати, хто-б їх записав у козаки, знайшов заховані укази і т. и.,

¹⁾ На підготовку, до речі, розрухів селянських мав вплив і такий факт, про який згадує Познанський (с. 141); а саме: незадовго перед козаччиною зроблено розпорядження ловити в Херсонщині та Басарабії втікачів-селян; придатних для військової служби віддавати в салдати, а непридатних відправляти назад до поміщиків. Тоді цілий південь був повний втікачів. Коли їх почали ловити, то частина з них, щоб уникнути салдаччини, своєю волею повернулася до панів. Окрім то о частину зловлених, визнано за непридатних для війська і теж повернено поміщикам. Ці бурлаки, що раніш жили вільним козацьким життям, звичайно мусіли сіяти незадоволення поміж селянами, як прикладом свого поведження, так і оповіданнями про своє вільне „козацьке“ життя.

²⁾ Треба, проте, зазначити, що селяни ясно розрізняли салдата від козака. За цим промовляє те, що вони страшенно неохоче йшли в салдати, ба навіть тікали, і рівночасно дуже хотілися йти в козаки.

³⁾ Про це каже Познанський, *op. cit.*, с. 140.

і бажають виявити свої почуття. Натурально, що їх погляди спинилися на духівництві, яке взагалі читало по церквах усі маніфести та укази, яке могло, певно, їх записати в козаки і послати ці списки куди слід. Можливо, ці думки про допомогу духівництва могли також повстати й завдяки певним згадкам про участь духівництва у Коліївщині. До того духівництво, як гадали селяни, мусіло мати певно й цей маніфест про волю, що його сховати підплатили попів пани. Отже треба було їх, по-перше, примусити прочитати цей маніфест, подруге, записати селян у козаки...

Так утворювалося в уяві селянства певне уявління про волю, козаччину в наслідок вищенаведених причин. Перейдімо тепер до детального огляду подій, що виникли на Київщині в наслідок цих думок. Почнімо огляд від самого початку, — від статті священника Вишинського.

У с. Поправці, присілку до с. Черкаса ¹⁾, Васильківського повіту, коли св. Михайло Вишинський прочитав маніфеста, селяни прохали його подати куди слід заяву про їхню готовість іти всім, за винятком старих та дітей, до війська. Про це священник листовно подав до відому генерал-губернатора кн. Васильчікова, а так само опублікував статтю в „Кіевських Губернських Відомостях“ 1854-го р. в ч. 42 ²⁾. До селян дійшла ця стаття (на початку 1855 року) й вони вирішили, що це священник їх вже записав у козаки. Це видно з того факту, що коли під той час становий пристав Геращеневський, що до його району виходило с. Черкас, проїздив цим селом, то до нього підійшли деякі селяни й казали: „Що нам робити? Кажуть, що батюшка записав нас у козаки, а ми того не хочемо?“ На що пристав, жартуючи, відповів: „Ну й будете козаками“. І поїхав далі. Цей епізод, до речі, стверджує одно, — а саме неохоту, спочатку, селян до війни. Ми знаємо як вороже ставилися селяни до рекруччини і не дивно тому, що спочатку, навіть до козац-

¹⁾ Чому священник і писав ніби-то про с. Черкас, як пишуть і деякі дослідники.

²⁾ Наведімо цілу цю цікаву й давно забуту статтю:

„Потапъ Герасыменко“.

„Получивши высочайшій манифестъ о войнѣ Россіи съ Турціей и ея союзниками Англіей и Франціей, въ слѣдующій воскресный день, согласно съ волею монаршею, по совершении литургии въ Поправской кладбищенской церкви и передъ начатиємъ молебна о побѣдѣ надъ врагами, я прочиталъ таковой своимъ прихожанамъ — жителямъ деревни Поправки. По выходѣ изъ церкви меня окружило нѣсколько десятковъ поправскихъ прихожанъ, и впереди ихъ широкоплечій, высокий, длинносый, отличающійся отъ прочихъ особенною смѣтливостью и бойкостью рѣчи — крестьянинъ, житель поправскій Потапъ Герасыменко. Принявши благословеніе, Герасыменко вѣжливо просилъ меня объяснить ему и прочимъ прихожанамъ прочтенный въ церкви манифестъ. Не могъ я не удовлетворить просьбы и любопытства добрыхъ прихожанъ своихъ, а потому и рассказалъ имъ, въ чемъ состоитъ сущность прочитаннаго высочайшаго манифеста. Но, вопреки понятію и чаянію, умъ и сердце мое вдругъ поражены были отраднѣмъ удивленіемъ. Герасыменко, выслушавши изъясненнй мною высочайшій манифестъ, покачалъ головою, глубоко вздохнулъ, и съ гнѣвомъ промолвилъ *): „Горе, горе наше! Трох нехриствъ поганців хогять заволодіти нашою кровавицею, хогять переломати нашу святу віру християнську і глу-

*) Герасименко промовляв по-українському. Ми змінюємо в його словах лиш правопис. До речі, автор статті, правдоподібно, трохи прибільшив „патріотизм“ Герасименка, власне ма-
буть, його промову.

тва селяни поставилися з неохотою. Та швидко в їхній уяві значіння козака цілковито відрізнилося від рекрута. Козак мав, думали вони, воювати, але за те він діставав для себе та своєї родини волю, тимчасом рекрут ніяких прав не мав. Цим пояснюється, напр., той факт, що в с. Великій Волнянці, де селяни вимагали, щоб їх записали в козаки, наказ про рекрутів викликав низку втеч від неї. Таким робом, хоч спочатку й були люди неохочі до козацтва (власне, розуміння козаччини ще не асимілювалося з розумінням волі), але потім, скоро запис на службу козаками тісно з'єднався в уяві селян з знищенням кріпацтва та іншими умовами цілковитої волі, — селяни с. Черкаса починають радіти запису в козаки і намагаються закріпити за собою це право ще міцніше. Чутки про те, що в с. Черкасі селян записали в козаки, швидко розійшлися по інших селах. Цьому, до речі, сприяло й саме духівництво, що в багатьох селах читало селянам статтю про с. Черкас і ставило селян цього села як зразок для наслідування ¹⁾).

Швидко по багатьох селах Васильківського, Таращанського та інших повітів селяни стали робити заяви, аналогічні до заяви селян с. Черкаса. Селяни почали складати реєстри тих, хто бажає вступити в козаки, і передавати їх духівництву, прохаючи передати куди слід. Про ці думки й настрої селянства цікавий приклад наводить св. П. Лебединцев з с. Фурсів. „Лютого 18, у вівторок 1-го тижня в. поста, пише він, справник Васильківського пов. Шулькевич запросив вже мене в станове помешкання розтлумачити трьом селянам с. Фурсів заарештованим при становому помешканні зміст слів височайшого маніфесту — „съ желѣзомъ въ рукахъ съ крестомъ въ сердцѣ“, які вони невірно зрозуміли й також невірно розтлумачили своїм односельчанам. Між заарештованими був коваль, що на масляній 6-го лютого запропонував своїм односельчанам не гаяти часу, готуватися на захист батьківщини, а для того замовити йому виготовлення ратищ, себ-то списів, якими всі вони мали

митися над нашими жонами й дітьми! О ні! Цього не буде!.. Минуло те время, що орда набігала і народ християнський по лісах, очеретах та болотах розганяла та без пощади погубляла. Тепер Господь з нами та кріпка рука милого батька нашого (sic!) — царя руського. Нехай тільки, як потрібно буде, царь наш скаже та позволят сісти нам на коні, й ми напомнимо нечистій силі Турецькій Гетьманщину! Бо видно, що прокляті Басурмани позабували, як наші прадіди турків на баранів міняли!“ Вслід за етимъ, одушевленные чувствомъ патріотизма, со слезами на глазахъ, вмѣстѣ съ Герасименкомъ, нѣсколько десятковъ мужчинъ изъ крестьянъ единоголасно проговорили: „Пиши, отче духовний, до кого слід, що ми всі, окрім старого та малого, готові йти на війну за віру християнську, за честь цареву та за родину і грудьми станемо проти ворога, а не дозволимо, щоб нога поганого топтала святу землю руську!..“

Васильковскаго уѣзда, села Черкаса священникъ

Михаиль Вышинскій“.

Треба тут додати, що про місце початку розрухів досі існувало дві версії. Дехто називав с. Поправку (як і архівні джерела), дехто село Черкас. Гадаємо, що це пояснюється легко. Невелике село Поправка в присілок до парафії с. Черкаса, де за св. був Мих. Вишинський; отже, — хоч розрухи й почались в с. Поправці, але вони відразу захопили с. Черкас, до якого Поправка тяжіла, й розділяти їх, власне, немає рації.

¹⁾ Напр., св. Лисинський в с. Веселім Куті і т. и. Взагалі-ж треба сказати, що перед 7 березня складено списки в таких селах: Кирдани, Лісовичі, Станиславчики — масток гр. Браніцького, Федюківка — пом. Узембло, Веселій Кут — масток поміщиці Веккер.

бути озброєні, як колись козаки. Довірливі селяни, повіривши красномовному ковалеві, понесли до кузні кавалки заліза з домашнього запасу й не пішли на панщину. Дізнання виявило, що чутка про заклик у козацтво прийшла з с. Черкаса, що лежить від Фурсів на віддалі 6 верстов¹⁾.

За офіційними архівними матеріалами²⁾ ця справа виглядає так: коли священник с. Фурсів зачитав маніфест 14 грудня, селяни зрозуміли, що їх усіх кличуть на оборону батьківщини, з „залізом у руках“, себ-то в козаки. Вони стали домагатися від священника, щоб той прочитав удруге маніфест і записав їх у козаки. Той odmовивсь. За головного ватажка селян був селянин Дзевенко Максим, людина — за атестацією священника — горда, уперта, що не хотів робити панщини, не брав належної йому землі в користування і т. и.; правдоподібно, це й був коваль Лебединцева, — себ-то не хлібороб. Йому допомагали селяни Петренко і Нетачій. Всіх трьох заарештував земський справник, але дальша доля їх була не однакова. Правда, Лебединцев пише, що після того, як він з'ясував заарештованим зміст маніфесту, вони всі були звільнені, але це не цілком вірно. Звільнено було лиш Петренка та Натачія, Дзевенка-ж було з наказу в. о. генерал-губернатора переведено до Василькова і посадовлено до в'язниці, де він просидів 10 день, після чого його звільнено після „строжайшого внушення“. С. Фурси заспокоїлося.

В інших селах селяни вимагали, щоб їх записали в козаки. Робили це звичайно священники, а саме: злякавшись обурення селян, вони записували їх у списки (часто не всіх, а лиш декількох, для того тільки, щоб мати змогу втекти від них). Один з перших написав такий список священник села Федюківки, Таращанського пов. Сталося це так: спочатку пішла чутка, про яку ми вже згадували, що всі, хто записався в козаки, здобували волю, і що вийшов про це указ, який священники, підплачені від панів, ховають. Ретельно ширив цю думку дячок цього-таки села Слотвинський. Окрім того, коли наприкінці лютого чи на початку березня священник читав у церкві маніфеста 29-го січня про всенародне „ополчення“, то Слотвинський почав запевнювати селян, що священник читав не того указа, якого треба, що у нього є захований указ про запис селян у козаки та про волю; щоб це довести, він читав якогось наказу, що видавав його за копію цього указу. Селяни захвилювалися. А до того наспіла чутка, що в с. Кирданах, того-ж Таращанського пов., священник усіх селян привів до присяги. Ця чутка, справді, була вірна, бо молодий священник с. Кирдан, Макарій Семинський, не знаючи закону, що селян-кріпаків не приводять до присяги, — привів їх до присяги з приводу вступлення на трон нового царя Олександра II. Це все зовсім упевнило селян, що наказ царя про волю існує, але його піп ховає. Під впливом цих чуток, як каже сучасник, в с. Федюківці селяни стали казати: „ходімо й ми на поміч цареві, — хіба й ми не такі люде“³⁾. Далі після агітації Слотвин-

¹⁾ Записки прог. П. Лебединцева о козащинѣ. Київ. Стар. 1900 р. липень, серпень, ст. 3—4.

²⁾ К. Ц. І. Арх., спр. № 63.

³⁾ Ці всі слова селян і священника Павла Вишинського ми беремо з наведених у Л. М. спогадів сина його Ссверіяна Павловича. Л. М. Замѣтки къ исторіи Київской козащини 1855 г. Київская Старина, с. 58.

ського селяни приступили до попа, вимагаючи, щоб він записав їх у козаки. Той відмовлявся, казав, що запише їх тоді, коли прийде наказ від губернатора, і різними способами намагавсь відкрутитись. Але селяни йому відповіли: „Ні, проше, батюшка: але-ж як чоловік вийде на панщину раніше, то пан його похвалить. Оттак і ми батюшка зробим, — то за це нас цар похвалить“. Священик мусів врешті їх позаписувати ¹⁾ й післав до губернатора, який наклав резолюцію, що коли прийде час, то само начальство вживе потрібних заходів.

Слідом за Федюківкою записав у козаки селян і священик с. Черкаса Михайло Вишинський, той самий, що опублікував статтю в „Губ. Вѣдомостях“ ²⁾.

Розділ V.

СТАВЛЕННЯ УРЯДУ ДО РОЗРУХІВ ТА ДАЛЬШИЙ ЇХ РОЗВИТОК.

Звістки про ці присяги й реєстри швидко обійшли всі села центральної Київщини. Наслідком були заворушення по багатьох селах, що охопили повіти: Таращанський, Васильківський, Сквирський, Канівський, Черкаський, Київський, Звиногородський і Гуманський. Скрізь заворушення йшли більш-менш однаково. Скрізь селяни домагалися від попів видати укази й записати їх до козаків.

Пояснення цих домагань подає з с. Шкарівки знов-таки П. Лебединцев. Довідавшись про те, що в с. Шкарівці, в 6 верстах від Білої Церкви, до 300 селян цього села замкнули св. Олександровського в церкві й 2 дні вже тримають його там, прохаючи й намовляючи його, щоб привів їх до присяги й прочитав указа, який він ніби-то ховає, Лебединцев з приставом поїхав туди. Подорож не мала успіху: селяни їх не послухали; цікаво тут те, що Лебединцев ³⁾ подає бажання селян, які вони йому висловлювали. А саме: 1) селяни не хочуть робити панщину й платити податки, хочуть бути вільними козаками й сподіваються, що їм дадуть землю, 2) до цих настроїв спричинилися чутки й приклади деяких сіл, де священики склали списки й правели селян до присяги; 3) селяни наважилися йти в козаки через утиски з боку поміщицьких економій, обтяження різними повинностями, злидні ⁴⁾ й невиконання їхніх прохань. Недовіра-ж до духівництва, яка повстала останніми часами ⁵⁾, залежить від того, що воно не приходило селянам на допомогу; тимчасом

¹⁾ Записалося відразу 111 душ.

²⁾ Звістка прийшла до с. Черкаса з Федюківки. Привіз її фурман, що віз сина св. Вишинського П. до Київ.

³⁾ Лебединцевъ, *op. cit.*, ст. 6—7.

⁴⁾ Треба сказати, що ці мотиви трапляються дуже часто й по інших селах.

⁵⁾ Принаймні спочатку, треба підкреслити, селяни поводитися з духівництвом дуже чемно і тільки після того, як попи відмовилися задовольнити їхні вимоги, повстає певна недовіра селян до них і їх катування.

коли запроваджували інвентарні правила, то урядовці оголошували по церквах, що селяни в разі непорозумінь чи надмірних вимог з боку поміщика повинні звертатися до священників; отже з цього висновок, що пани підплатили священників і ті тому стоять на їх боці. Цікаво тут зазначити, що коли св. Олександровський не хотів селян приводити до присяги, то вони йому казали: „ти не хочеш привести нас до присяги цару, а коли-б було наказано присягати полякам, то зараз і сам присягнув-би і нас привів-би до присяги“¹⁾).

Відомості про те, що селянський рух на Київщині набуває різних форм, починаються ексцеси над священниками і взагалі рух не спадає, — хоч і як намагалися були справники його спинити, — а навпаки шириться й охоплює нові райони, примусив уряд звернути на нього більшу увагу. Призначено спеціальні комісії до районів, що їх охопив рух, щоб словами заспокоїти селянство, а слідом за цим посунено до деяких місцевостей відділи війська. Насамперед призначено дві комісії: першу в Таращанський і Канівський повіти²⁾, в складі підполковника Афанасьєва та „совітника“ губерніяльного правління Янкулію, що кооптували собі в допомогу П. Лебединцева, благочинного з Білої Церкви; в Васильківський і Сквирський повіти, в складі генерал-майора Белоусова³⁾, а згодом віце-губернатора Веселкіна і майора С. Громеки. Цей склад членів комісії могли, до речі, продиктувати таємні думки уряду, а саме певне побоювання не тільки перед революційним, а й національним рухом, чого насправжки власне не було. За такі думки уряду промовляє призначення генерала Белоусова і радника Янкулію, що їх могли певною мірою вважати за спеціалістів що-до українських справ: обидва вони брали участь в розслідуванні справ Кирило-Методіївців. Белоусов, тоді ще в чині жандарського полковника, разом з кількома ще особами (Юзефовичем, генерал-майором Трескіним, тощо), переводив труси в помешканнях Костомарова, Марковича та інших; а радник Янкулію, що був тоді за урядовця для особливих доручень при губернаторі, їздив до Переяслава, щоб заарештувати Марковича⁴⁾.

У розпорядження генерал-майора Белоусова було дано спочатку збірну роту саперів (230 рядовиків, 20 під-офіцерів, 4 музиканти й один цилюрик), а згодом ще одну.

Треба зазначити, що спочатку урядові кола, зокрема кн. Васильчиков, ставилися було до цього руху дуже прихильно. Вони вбачали в бажанню селян записуватися в козаки лиш похвальне патріотичне піднесення. І коли Таращанський справник доносив, що рух цей до патріотизму ніяк не стосується⁵⁾ і викликаний економічними злиднями селян, то князь Васильчиков пи-

¹⁾ У цьому випадкові слово „поляк“ для селянства в синонім „пана“, „поміщика“. Це помічається і в інших випадках; у цьому-ж знов-таки ми виразно бачимо, що в уяві селянина тісно зіллявся образ поляка з образом „пана“, проти яких боролися козаки.

²⁾ Спочатку туди ладнався їхати в. о. цивільного губернатора.

³⁾ Начальник корпусу жандарів.

⁴⁾ Матеріали до історії Кирило-Методієвського брацтва, Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814—1914), Укр. Наук. Т-ва, 1915, с. 115.

⁵⁾ На підставі того, що селяни, яким припадало відводити худобу для війська, уникали цього, він писав: „видно, что готовности у нихъ стать на защиту отечества нѣтъ, а только виды мнимой свободы изъ крестьянства“ (рапорт Таращанського справника від 3 березня).

сав: „донесенію исправника, который воодушевленію крестьянъ придаетъ користныя цѣли, судя по полученнымъ мною изъ другихъ мѣстъ донесеніямъ нельзя довѣрять...“ Справникові висловлено догану з загрозою, що другим разом його буде звільнено з посади, за те, що він не розуміє селянства і через те не вміє виконувати свої обов'язки. Під впливом такого розуміння руху післано всім справникам обіжника, де наказувано: 1) не допускати вчинків, які-б могли охолодити піднесення православного народу, що його викликали височайші маніфести, чи зменшити виконання обов'язків, які лежать на селянах що-до поміщиків і власного господарства; діяти спокійно, лагідно, без галасу, врозумляючи селян. 2) Набувати цілковиту довіру селян, щоб можна було керувати їхньою волею за наказами від начальства. 3) Спиняти кожне непорозуміння з приводу відозви св. Синоду про „ополченіє“, яким людність закликається на оборону церкви й батьківщини. 4) Діяти надзвичайно обережно, аж ніяк не дозволяючи крайніх заходів¹⁾.

На донесіння-ж Афанасьєва та Янкулію про заспокоєння (тимчасове) селян Таращанського повіту, дано відповідь: „Донесеніє ваше удовлетворило мои ожидания: посылая Васъ, я былъ увѣренъ, что Вы остановите недоразумѣніє силою вразумленія, не прибѣгая къ крайнимъ мѣрамъ, которыхъ я всегда желалъ бы избѣгать, потому что заблужденія крестьянъ въ извѣстной мѣрѣ имѣли въ основѣ ихъ преданность Государю. Прошу дѣйствовать также и въ Каневскомъ уѣздѣ, всегда имѣя въ виду мои мысли, которыя выражены въ предписаніи и переданы лично передъ отъѣздомъ изъ Кіева, именно — не охлаждать проявившихся чувствъ преданности крестьянъ Государю и открыть тѣхъ, кои подстрекають крестьянъ и утверждаютъ ихъ въ заблужденіи“²⁾.

Така обережність вищої влади збивала з пантелику нижчих адміністраторів. Вони розуміли свої обов'язки як певну піддержку цілковитого послуху серед селян, як що-до влади, так і що-до поміщиків; це останнє особливо підтримували числені хабарі від поміщиків. Але проти цього руху, що мав усі ознаки патріотизму, а з другого боку йшов проти поміщиків, — нижча адміністрація цілковито не знала що робити. До того-ж ще спричинилася непевність вищих урядовців, що призводила подекуди до конфліктів з нижчими урядовцями, подібних до того, який був між кн. Васильчиковим і Таращанським справником.

¹⁾ Лебединцевъ, op. cit. с. 19.

²⁾ До речі, в урядових колах увесь час існує думка, ніби селян підбивали якісь агітатори. Отож, напр., Янкулію доносив 28 квітня, що деякі селяни на допиті повинилися, ніби у них був якийсь агітатор; а саме: в 1-х числах квітня до Таганчі заявила якась людина, що закликала селян проти панів-ляхів, намовляючи їх бити панів і руйнувати маєтки. Далі ця особа жила 2 дні в Пиляві, а також у Роговці, Мартинівці та Ставищах. Окрім того інші шукали агітатора цього руху в Розенталі (про якого мова буде далі). Таким робом, шукаючи агітатора, урядова думка кидається в різні боки: то вона вбачає його в людині, яка закликає селян бити й різати ляхів, то добачає його в польському шляхтичі Розенталі, що хоч і проповідував „gówność, wolność“, але для якого все-ж на першому місці стоїть (у ті часи) його польська „ojczyzna“. Гадаємо, що сама думка про якогось агітатора не витримує критики. Розрухи стихійно викликав розвиток капіталістичних умов життя середини XIX ст., а не певна інтелігентська агітація.

У контрасті з місцевою адміністрацією, цілком певної лінії трималися поміщики. Цей рух бив їх по кешені, і тсму вони як поляки, так і росіяни, українці й інші, всі ставилися до нього вороже і з побоюванням. Поруч з масовою втечею до міст, вони намагаються допомагати владі в придушенню руху: пропонують підводи в необмеженій кількості для постачання війська, дають розсильних та взагалі людей для арештів (напр. Слотвинського заарештував пристав за допомогою 20 людей поміщика Узембло), придушення (інцидент в с. Бесідці) і т. и.

Подібно до поглядів крайової адміністрації дивилися і в Петербурзі. Писаний від царя флігель-ад'ютант Яфимович, наказував: 1) „дѣйствовать на волнуемыхъ крестьянъ преимущественно мѣрами убѣжденія, объясняя имъ что государь императоръ, отечески соболѣзнуя объ ихъ заблужденіи, изволилъ прислать къ нимъ своего генераль-адъютанта, дабы обратить ихъ на путь истины и христіанскаго долга; 2) только в случаѣ совершенной необходимости обращаться къ употребленію вооруженной силы для возстановленія порядка, но приступать къ сему не иначе, какъ съ достаточнымъ количествомъ войска; 3) милосердная воля его величества состоитъ въ томъ, чтобы военная сила не была употреблена безъ неизбѣжной въ томъ необходимости“¹⁾.

Таке „гуманне“ ставлення до „заблужденія“ селян залежало від того, що влада мала певний ухил до підтримки певних селянських рухів на Правобережжі, що мали будь-який „патріотичний“ характер, власне були скеровані проти польських поміщиків, проти їх зміцнення. Тому до цього руху, що виглядає як патріотичний, не могли спочатку суворо поставитися, оскільки сама влада культивувала серед селянства відданість його православію та церкві.

Тимчасом кн. Васильчиков сам приймав „ходоків“ од селян, що приходили до Київa чи по інформації, чи — частіше — подавали списки, він умовляв їх, з'ясовуючи слова маніфесту. Але ні його умовляння, ні умовляння намісника Лаври архімандрита Іоана, нічого не допомогли. Селяни поверталися додому і там переказували по-своєму, але в кожному разі не те, що їм казали у Києві²⁾ (обвинувачувати, проте, їх у цьому перекручуванні не можна, — окрім всього іншого, ледві чи селяни добре розуміли мову генерал-губернатора, чи вищих достойників церкви, як звичайно, й узагалі російську мову). Таких „ходоків“ йшло де-далі більше й більше. Нарешті, кн. Васильчикову довелося переконатися, що його заходи не мають жадного результату. Він не розумів самої суті руху, — його економічної підкладки. Це з'ясував йому сам мітрополіт Філарет, що після розмов з селянами-ходаками доніс князеві, що розрухи селян походять остільки-ж, принаймні, від незаконного переобтяження селян непомірними роботами від управителів маєтків та економів, при слабому догляді поліції за виконанням постанов про побут селян, — скільки-ж

¹⁾ Игнатовичъ, Волненія помѣщичьихъ крестьянъ, с. 101. До речі, в російських губернях влада поставилася до руху значно суворіше: та-ж влада „загрожувала“ судом не тільки за „патріотичний порив“ до „ополчення“, а й за скаргу на поміщика. Ibid. 116.

²⁾ Напр., як свідчать архівні матеріали, деякі селяни, що побували в Лаврі, де їх умовляв намісник, переказували потім, ніби від них в самій Лаврі брали присягу в козаки.

від того, що вони не розуміли слів маніфесту. Лиш після цього роз'яснення та наочних доводів на те, що селяни не покладаються на слова урядових осіб, кн. Васильчиков перестав приймати селян, які приходили до нього з списками, а дав наказа відправляти їх всіх у поліцію, де до словесного умовляння додавали й добру порцію різок. Справник-же Київського повіту Волков, поставив на головних шляхах до Київїа пікети, які розганяли всіх селян, що йшли до Київїа з списками.

Цікаво так само відзначити, що селяни часто не йняли віри своїм ходакам, коли ті приносили несприятливі відповіді. Вони так вірили в волю, що бажали краще не повірити своїм-же селянам, ніж відмовитися від надії. Хоч, можливо, що в значній мірі вони не покладалися й на самого губернатора.

Розрухи селянські, що виникли в Васильківському повіті, звідти перекинулися до Таращанського, далі знов до Васильківського і Сквирського. Мало не рівночасно розпочалися і розрухи в Канівському повіті. Треба сказати, що в останньому повіті, як почасти й в попередніх, селяни спочатку швидко заспокоюються і, після першого вибуху, спокійно вертаються до праці. Але це був спокій тимчасовий. Селянство чекало звісток, як реагуватиме людність інших повітів, і коли надходили звістки, що скрізь селяни готуються до рішучих вимог волі, через козаччину, — знов починалися рішучіші розрухи. Як ми зазначали, з Таращанського повіту рух перекинувся знов у Васильківський. Вже 19 березня земський справник цього повіту доносив про досить великі розрухи, що відбулися в цій місцевості. Так в с. с. Житногорах, Вінцентівці й м. Рокитній селяни хвилюються й примушують священників переписати їх в козаки. Панщину вони, правда, роблять, але зазначають, що це лиш тимчасом, а потім вони будуть робити так, як зроблять селяни інших сіл, що записані в козаки.

Ще більші розрухи повстають в с. Биковій Греблі. Священик цього села відмовивсь категорично записувати в козаки; тоді селяни кинули робити панщину, заявивши, що як тільки їх запишуть у козаки, то вони зараз-таки знову стануть на роботу. Окрім того, вони післали до священника с. Кирдан, прохаючи його переписати їх; але той відмовивсь, зазначаючи, за словами рапорту Васильківського справника, що він „своїм селянам зробив добре, а вам нехай ваш священник робить“. Заспокоїти селян справникові не пощастило. Він робить увагу, що добре було-б покарати проводирів, які є в кожному селі, хоч-би для прикладу іншим селянам. Рівночасно він зазначає, що, на його думку, чутки розносять російські коробейники, що ходять з села у село, і, безперечно, оповідають новини, які знають, сильно їх прибільшуючи.

З Васильківського повіту розрухи перекинулися й до Сквирського. В Сквирській повіті (а також і в Васильківській) пощастило заарештувати кілька осіб, що поширювали чутки й записували селян в козаки. Такими були дячок Бохемський в с. Малій Сквирці, та виключений з дяків с. Острова (Васильківського повіту) — Костецький. Окрім того, було викликано

до Київа священників с. с. Федюківки та Кирдан, щоб віддати їх до суду. Був намір викликати ще кількох священників, але, здається, їх викликано не було.

Рух у Сквирському й Васильківському повіті, отже, набув досить великої сили. Спричинилися до цього насамперед слова деяких дячків, що дали селянам підвалини для їх вимог, а також і згідливість деяких священників, що записали селян у козаки та ствердили деякі їх списки. Часто списки ці абсолютно нічого не значили і писали їх різні особи під примусом селян, але священники мусіли їх скріпляти підписом та церковною печаткою. Так, напр., селяни с. Яблонівки (Васильківського пов.) примусили якогось канцеляриста ¹⁾ написати їм копію указа про волю. Той, боючися відмовитися, а з другого боку боючись написати антиурядовий папір, написав їм різні безглузді речення, пишучи одне, а вимовляючи інше. Як оповідає свящ. Сикорський, починавсь цей папір так: „мы крестьяне графа Браницкаго, какъ по настоящее время работали панщину, такъ и впредь будемъ работать — мы и наши дѣти..“ Далі він писав що завгодно, пісні, правила, вірші; напр. „въ царскихъ титулахъ переносовъ не дѣлай“, „за поддѣлку кредитныхъ билетовъ виновные наказываются ссылкой“ і т. и. А цю копію наказу ствердив свящ. Ан. Руткевич і на ній були церковні печатки: одна сургучова, а чотири закопчені ²⁾.

Ясно, що такі різні грамоти, укази й таке інше повинні були хвилювати інші села, куди тільки приходила чутка про них, і викликати серед селян бажання і собі записатися в козаки. І тому не дивно, що селяни Сквирського й Васильківського, а пізніше й інших повітів, були твердо переконані, що існує указ про волю, про козаччину, і тому так вимагали від священників прочитати його, доходячи часто навіть до ексцесів над тими священниками, що відмовляли їм у їхньому проханню.

Це переконання, ця певність в існуванні указу все більш і більш зростає поміж селянством, а рівночасно з нею між ними росте й шириться певність, що цей указ ховають пани-поміщики і що вони намагаються придушити цей рух всіма засобами, аж до зброї включно. Інцидент з Таращанським справником, що організував озброєний загін з двірні поміщика Узембло ³⁾, переконали селян, що всі офіційальні особи, які приїзять до них чи з промовами, чи з салдатами, — не більш — не менш, як ставленики панів, перебрана їх двірня та прикажчики і т. и. З цією певністю ми зустрічаємось весь час і в усіх повітах, і вона як-раз примушувала селян не слухати пояснінь начальства і довела до кривавого розстрілу селян і езекуції над ними по різних селах. Щоб зрозуміти, як ставилися селяни до військових відділів, досить навести хоч-би той приклад, який наводить капітан Громека в своїх мемуарах про ці події. Коли в одно з сіл Таращанського повіту з'явився відділ салдатів (підполк. Макарова), селяни зараз-таки послали двох делегатів

¹⁾ Чи не був цей канцелярист („отставной“) Карл Раєвський, що був присуджений за написання селянам різних списків та паперів до 1 місяця в'язниці (у Київ. фортеці) та „строгаго внушенія“?

²⁾ В. Сикорскій, Изъ воспоминаній потерпѣваго во время крестьянскихъ волненій 1855 г., Київ, Ст. 1882, т. II, с. 95—6.

³⁾ Про це далі.

у сусіднє село, де стояла артилерія¹⁾. Ці двоє, примчавши кіньми до батареї, кинулися в ноги батареїному командирові й почали його прохати „позичити громаді дві пушечки“. Коли-ж той здивований, запитав, навіщо вони їм, то селяни відповіли: „да нам тільки на час, ми тільки проженемо поганих перебранців, да зараз вам і повернемо назад“.

По тих-же місцевостях, де виступали місцеві урядові особи, яких селяни добре знали і тому не могли запідозріти їх дійсне урядове становище, селяни були певні, що цих осіб підплатили пани-поміщики й вони роблять те, що їм загадують²⁾.

Була ще одна обставина, що зробила селянський рух за цей час, як у цих повітах, так і в інших, ще значнішим та грізнішим. Рознеслася чутка, що запис в козаки буде тривати лиш до кінця Хоминого тижня (з 3 по 9 квітня включно). Чутка ця виникла, правдоподібно, через те, що селяни невірні зрозуміли й тлумачили „Положеніє о порядкѣ составленія госуд. ополченія“, де подано термін для формування „ополченія“ по губернях (до речи не до Хоминого тижня, а з 1 квітня по 1 травня). Чому селяни поплутали термін запису неясно; але, в кожному разі, іншої причини напруженого настрою розшукати важко. Селяни починають де-далі більш і більш хвилюватися перед Хоминим тижнем, плятять великі гроші різним писарям, аби їх скорше було вписано до різних списків козаками, а на самий Хоми тижень припадає найбільший розвиток селянських рухів, що закінчуються бійнями учасників рухів по різних селах Київщини.

Розділ VI.

РОЗРУХИ В ТАРАЩАНСЬКОМУ ПОВІТІ.

У Таращанському повіті, де хвилювання почалося дуже рано, помітніші розрухи були в таких селах: Бесідка, Кирдани, Улашівка, Миколаївка, Лісовичі, Жидівська Гребля, Веселий Кут,³⁾ Федюківка, Косяківка, Станиславчик, Попружна, Брилівка, Антонівка, Плоське, Ясинівка, Любча, Рутки та м-ко Ставище. Окрім того, трохи згодом у с. с. Кривці, Василісі, Торчиці й Войнарівці. Та мало не всі хвилювання тут, хоч і відзначалися упертістю, не призводили до різких ексцесів. Лиш у самій Бесідці рух мав ширші розміри і призвів до деяких сутичок.

Почавсь він з того, що селяни, за прикладом інших сіл, стали вимагати від священника свого села Л. Тучапського, щоб він записав їх у козаки. Але

¹⁾ Очевидно селяни не мали сумніву, що ця артилерія – справді урядова, недурно-ж вона стояла тут вже давно, тимчасом як загін підполк. Макарова щойно прийшов і міг, отже, складатися (на думку селян) з перебраних панських наймитів.

²⁾ Може тут відгравала ролю та-ж наївна віра в те, що російський уряд, як такий, підтримує боротьбу селян православних з поміщиками – католиками, що її прояв ми бачимо за часів Коліївщини.

³⁾ Цікаво, що в цьому селі виявив (несвідомо, звичайно) певну ініціативу священник Лисинський. Прочитавши статтю Вишинського, він захтів, очевидно, теж чим-небудь визначитися, а тому запропонував селянам дати підписку, що вони всі охоче стануть на оборону батьківщини. Селяни відмовилися.

той, не вважаючи на їх уперті домагання, категорично відмовивсь. Тоді селяни вирішили післати по Слотвинського, що записував у козаки селян с. Федюківки, й їхні післанці справді швидко привели його. Слотвинський і переписав їх усіх в один великий список. Місцевий становий пристав, дізнавшись про це, закликав Слотвинського до себе, але селяни прогнали післанців пристава, причому, за донесінням земського справника Палієнка від 17 березня, „потолкали“ їх. Після цього селяни відвели Слотвинського ¹⁾ назад до Федюківки через сусідні села під почесною вартою з 40 селян, озброєних списками. Селяни сусідніх сіл, бачучи селян Федюківки озброєних списками, думали, що вони вже поробилися козаками й почали хвилюватися.

У самому селі Бесідці частина селян перестала ходити на панщину, а інші, хоч і ходили, але дуже неакуратно. Ці заворушення викликали великий жах між поміщиками. Правдоподібно, вони й повідомили земського справника Палієнка про ці події, і той разом із становим приставом Жолткевичем, поліційними служниками й розсильними, приїхав до села Бесідки. Тут він, як пише в своєму рапорті, заарештував 12 людей з тих, що не з'явилися на панщину, та й повів їх до економії. Та коли вони вже були недалеко економічного двору, раптом з усіх хат повискокували селяни з списками, кинулися на них та відбили заарештованих, причому побили поліцаїв та розсильних. Земський справник спробував був, як він каже, сперечатися, та, що юрба де-далі зростала (с. Бесідка мала понад 1000 ревіз. душ) мусів залишити разом з поліцією село. Цікаво зазначити, що підчас нападу селяни вигукували: „час вже прийшов!“, очевидно, маючи на увазі час волі. Справникові пощастило лиш заарештувати Слотвинського (вже в Федюківці) і, за порадою прот. Пахаловича, він відправив його до Таращі ²⁾.

Всі спроби справника, включно до організації озброєного загону з двірні поміщика Узембла ³⁾, приборкати рух у Бесідці не мали успіху, аж поки приїхала комісія.

Ця комісія повела справу досить успішно, і їй пощастило швидко заспокоїти селян в багатьох місцевостях Таращанського (а так само, як згадувано,

¹⁾ Селяни, як каже рапорт, звали його „своїм благодітелем“.

²⁾ Треба сказати, що Слотвинського важко вважати за ідейного оборонця прав селян, яким були по-суті деякі з проводирів руху (з селян-же), а почасти й лячки. Швидше можна гадати, що він лиш хотів заробити на цьому виступі селянства. За це каже, що він, запропонувавши переписати селян с. Федюківки, взяв за це з кожного майбутнього козака по 2¹/₂ к. сріблом; отже він заробив лиш з першого списку козаків близько 3 рублів сріблом У с. Бесідці він так само записував за платню (невідомо тільки яку), причому, щоб підтвердити свої слова про волю, читав селянам Синодську відозву з приводу міліції 1806 р., і навіть продав копію з неї селянам за 10 крб. сріблом. Таким робом Слотвинський мусів заробити великі — як на той час — для нього гроші за свої послуги що-до запису селян у козаки. Але-ж селяни с. Федюківки любили його й, напр., хтіли було спочатку зробити опір справникові і не видати Слотвинського. Умовив їх піддатися їхній священник, Павло Вишинський. Слотвинського було заслано на Сибір.

³⁾ Треба сказати, що цей випадок дуже дискредитував владу в очах селян. Одтоді селяни цілком упевнилися, що проти них виступають не війська, що їх післав уряд, а лиш перебрана панська челядь, післана від панів-поміщиків. Про це скажемо докладніше далі.

Канівського) повіту¹⁾. Значною мірою цьому допоміг арешт Слотвинського, але здебільшого селяни заспокоїлися лиш тимчасово, як вони казали, до „певного часу“, щоб при першій нагоді знов піднятися, ще з більшою силою і енергією, як це було, напр., в Канівському повіті.

У самій Бесідці справа стояла так: коли Афанасьєв з Янкулію приїхали (23 березня) в Бесідку, коло церкви їх зустріло 85 чоловіка селян, що їх було зібрано з розпорядження справника. Коли їм розтлумачено царського наказу, вони заявили, що вони цілком невинуваті, що вони лиш оборонили себе, коли справникові розсильні почали їх бити. Коли-ж справник поїхав, вони поставили варту й наказали їй в разі чого бити в дзвони „на гвалт“, але не озброювалися і зробили це тільки тому, що боялися нападу від справника

Селяни мали певну підставу боятися. Як ми вже згадували, справник укупі з приставом організував озброєний загін з челяди пана Узембло²⁾, розсильних, а також, за Лебединцевим³⁾, з козаків поміщика Млодецького, — в загальній кількості до 76 людей. Окрім того, до цього загону приєдналося до 50 чоловіка пішої шляхти, одягненої в білі жупани з зеленими пасами й в сірих смушкових шапках і озброєної палицями й почасті списами. Спинившись на фільварку, справник післав свій загін збирати до себе громаду. У цей день (четвер, після обіду) частина людности Бесідки була на панщині, а частина поїхала на ярмарок в м-ко Жашків. Загін справника, прийшовши в село, наробив там страшного бешкету; він бив вікна, кричав, ламав двері й т. и. В результаті трохи не всі жінки та діти кинулися тікати з села; чоловіки-ж збиралися поволі. Побачивши це, пристав гукнув своїм, що збирали до нього селян, „гони ихъ скорѣ“. Тоді розсильні й козаки почали підганяти селян і бити їх; селяни-ж не стерпіли, схопили ломачи та списи й розігнали справників загін. Справник з приставом теж спішно відїхали, не захтівши вислухати делегацію селян, що ті послали до нього пояснити свої вчинки. Різкі, що їх привіз з собою справник для езекуції, селяни поламали. Команда справника залишила переможцям трофей: кілька коней, сідел, нагаїв та одну

¹⁾ Мусимо одзначити, що спочатку взагалі більшість заворушень в цій місцевості перебільшили у офіціальних звідомленнях нижча адміністрація та сами поміщики. Наведемо, хоч-би, такий приклад: поміщик Млодецький прислав сказати, що небезпека від селян загрожує навіть його особі, що в його село Кошевату зібралося багато народу, і що вони збираються виступити проти „дворян“. Він сам поїхав до Таращі до справника, й, не заставши в той час його там, звернувся до артилерійського генерала Майделя за обороною. Справник-же доносив, що там зібралося понад 195 людей (з сел Кошеватой, Киселівки, Закутинець і Степка), — насправжки (як виявила комісія) там було лиш близько 20 чол., які поводитися цілком спокійно й після наказу комісії зараз-таки порозходилися по домівках.

²⁾ Який до того відзначив я і в іншому своєму мактку, с. Швейківці (Житомир. пов.), жорстокістю й кривдами селянству, що привело до заворушення їх в 1844 р. Див. про цей епізод нашу статтю „Селянські розрухи на Правобережжі в середині ХІХ ст. (с. Швейківка на Волині та с.с. Стратіївка та Літинка на Поділлі)“. Записки Історично-Діалогічного Відділу У.А.Н., кн. ХІ, К. 1927 р., 293 — 310.

³⁾ Лебединцевъ, ор. cit., с. 26.

шаблю. Після цього селяни, боючись нового нападу, умовилися збиратися на дзвін і поставили варту.

Так виглядала справа в Бесідці за словами селян (як передає рапорт комісії).

Правда, тутешні селяни склали за допомогою Слотвинського, список козаків та купили в нього копію указу „про волю“, що його вони називали „вивідним листом“ (указ 1806 р.), але так робило трохи не кожне село. Опору владі вони-ж зовсім не чинили і цілком спокійно зустріли Афанасьєва та Янкулію, що приїхали в супроводі лиш двох жандарів, і навіть спокійно дозволили їм заарештувати селянина Шеремія (в його переховувався „наказ“, і він гостро відповів Афанасьєву). Коли-ж їм було з'ясовано, що їх вчинки незаконні, прочитано копію указу та пояснено, то селяни почали гірко скаржитися на Слотвинського, що піддурив їх, і швидко, за рапортом комісії, заспокоїлися. З них усіх був заарештований лиш один Шеремій¹⁾.

Треба ще додати, що ця комісія, навіть за власними її словами, виявила зловживання з боку поміщиків над селянами (як у Бесідці так і по інших селах). Обіцянка задовольнити вимоги селян також могла відіграти певну роль в тимчасовому заспокоєнні селянства. Та обіцянки ці не було здійснено і селянам доводилося вибирати, чи лишатися й далі безправними кріпаками, яких всі визискують та ошукують, чи, за прикладом інших сіл, шукати далі волю у козацтві.

Розпочинаються знову розрухи. Щоб не вертатися тут ще раз до Таращанського повіту, ми, оминаючи момент хронологічний, скажемо зараз-же про них ще кілька слів. Коли приїхала комісія, великі заворушення тут закінчились. Але селяни не заспокоїлися цілковито, про що доносив справник. Правда, гостро вони більш не виступали, але все-ж хвилювалися, записувалися подекуди в козаки і т. и., і тільки тоді цілковито притихли, коли повстання мало не всюди було задушено, і стогін селян під езекуцією чутно було по всій Київщині.

Селяни с. Бесідки, швидко по тому як поїхали Афанасьєв та Янкулію, почали жалкувати, що зреклися волі й козацтва (віру в них не знищили слова комісії та побоювання перед нею). Як доносив справник від 30-го березня, селяни почали знов хвилюватися; пропили ніби-то 10 карб., які пожертвував Афанасьєв на церкву, бо то гроші, за їх словами, були заплачені за мир, — щоб вони тихо сиділи, і почали навіть сумніватися, чи то справді була урядова комісія, чи ні.²⁾ Вони казали: „Бог його знає, чи то справді начальство було; а то може перебравсь якийсь одставний москаль за полковника, а писар за совітника, тай возяться. Як-би начальство, то воно не так-би з нами говорило, а то балакає, Бог зна, що, і цілується з нами!“ Такі думки повставали головне завдяки одній групі, так мовити, непримиренчеській, селянства, на чолі якої, за рапортом справника, стояли селяни: Федір Шеремій (щойно звільнений), Кирило Вихлюк, Андрій Олійник та Максим Бондар.

¹⁾ Його, правда, цим разом було швидко звільнено.

²⁾ Треба визнати, що справникові слова, що селяни пропили 10 карб., малоймовірні — цьому суперечить загальна твереза поведінка їх підчас розрухів.

4 квітня земський справник доносив генерал-губернаторові, що в с. Бесідці досі неспокійно. На панщину вийшло тепер лиш 55 душ з 1016. Крім того 18 селян, на чолі з вищезгаданими провідниками, захопили економічний город, кажучи, що це „все колись наше було“. Повідомлений про це в. о. губернатора Веселкін писав справникові, що добре було-б заарештувати провідників в Бесідці; коли-ж це важко, бо селяни всі ще не цілком заспокоїлися, то нехай справник поводитьсь дуже обережно і почекає приїзду його в це село. Після цього деякий час чуток з Бесідки не було. Далі почали надходити заспокійливіші звістки, а саме, що після великоддя усі селяни вийшли знов на панщину, окрім згаданої вище групи провідників, що досі не слухають влади, а до того ще й ніби-то пиячать. Але заарештувати їх справник усе-ж не насмівсь, бо, як доносив він 13 квітня генерал-губернаторові, боїться обурення селян¹⁾). Правда, головного ватажка с. Бесідки, Федора Шеремія, було заарештовано, але це сталося випадково й у іншому повіті. А саме: Федір Шеремій поїхав на ярмарок у Звиногородський повіт і почав там агітувати селян за розрухи; про це донесено звиногородському справникові, і той заарештував його.

Вістки про цей арешт, можна думати, ще більш схвилювали селян с. Бесідки. Принаймні 28 квітня підполковник Макаров, що з Таращанським справником та відділом війська перебував у Бесідці (приїхавши з Канівського пов.), доносив, що селяни цього села, а так само й околичних сіл, збираються напасти на нього, а тому він прохає прислати ще салдатів. Так само в. о. губернатора Веселкін доносив генерал-губернаторові, що, як видно, лагідні засоби тут не допомагають, а тому доведеться уважно дивитися за неслухняними, й зараз-таки суворо їх карати.

30-го квітня підполк. Макаров доносив, що селяни юрбою ходять по селу, але на військо не нападають. Тимчасом в Бесідку послано ще військо: 1-го травня мало прийти військо (піше) з Богуславу, а 2-го – улани з Гуманя. Наближення цих військ примусило селян скоритися. Частина ватажків заарештовано, частина повтікала. Їх ловили й так само заарештовували. Менш важливих ватажків й інших селян пересікли. У Бесідці-ж було розташовано військо: 1 рота Білевського полку і 1 рота саперів. Після цього підполк. Макаров з двома ротами вирушив для придушення руху в Ставище²⁾).

Окрім Бесідки припадають також на ці часи заворушення, як вже згадувано, і по інших селах; зокрема ми маємо відомості, що вони поновилися в таких місцях: м-ці Ставищі, селі Любчі, Острій Могилі, Жидівській Греблі; в с. Любчі селянин Петльований записував інших селян в козаки. Окрім того, у середині квітня помічені були заворушення знов у с. с. Кривці, Василиці, Горчиці, Войнарівці, де селяни, за допомогою якогось селянина Коломійця, також складали списки в козаки.

Щоб остаточно припинити заворушення в Таращанському повіті, були також окрім Бесідки розташовані війська (що були перед тим в Бесідці, а по-

¹⁾ До того, принаймні трохи пізніше, ми маємо звістку, що панщину за цю групу відробляли інші селяни.

²⁾ К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, спр. № 114.

частин прийшли з інших сіл) в околичних селах; а саме в с. Красилівці — 1 ескадрон гусарів, в с. Станиславчику — 1 ескадрон гусарів, в с. Ставищі — 2 дивізіони і 1 рота сап'юрів, в с. Ясинівці — 1 ескадрон уланів і в с. Плоському — 1 ескадрон уланів. В усіх селах, де були заворушення, головні ватажки були заарештовані, інші селяни пересічені.

Розділ VII.

РОЗРУХИ В ВАСИЛЬКІВСЬКОМУ ПОВІТІ.

До Васильківського повіту розрухи перекидаються досить рано. Вже в середині березня ми бачимо, що повстання охопило цілу низку сіл. Так 19 земський справник доносив, що селяни Рокитної, Житногорів, Вінцентівки та Бикової Греблі хвилюються, складають списки в козаки і т. и. Панщину вони ще роблять, але кажуть, що то тим часом. Згодом селяни цих сіл кидають робити панщину; зокрема в Биковій Греблі селяни заявляють, що скоро їх запишуть у козаки, то вони знов робитимуть панщину, ба, навіть, відроблять за прогаяний час. Слідом починають хвилюватися й інші села, як от: Насташки, Острів, Озерна, Фурси (про які ми вже згадували були передше), Трушки, Матюші, Шамраївка, Кожанка, Ольшанка, Бирюки, Шкарівка, Телешівка та інші. По деяких селах записують селян і в козаки. Напр., 23-го березня в с. Кожанці записалося відразу 92 душі, в с. Ключках — 35 (записував їх дячок) і т. и.

Як бачимо, хвилювання охопило чимало сіл. Не дурно тому і перші езекуції над селянами відбулися у Васильківському як-раз повіті. Вжив цього, такого улюбленого в військових, засобу, не вважаючи на всі попередні накази про лагідність та м'якість у поводженню з селянами, генерал-майор Белоусов, начальник корпусу жандарів. Ця перша езекуція відбулася в с. Шкарівці.

Як вже почасті згадувано, заворушення в с. Шкарівці почалося 20 березня. Селяни замкнули після вечірні свого священника в церкві і заявили, що не звільнять його доти, аж доки він приведе їх до присяги новому цареві, як і осіб вільних станів, і доки прочитає указа про волю та позаписує їх усіх вільними козаками. Про ці всі події становий пристав повідомив Лебединце за 21-го березня вони вдвох з'їздили до Шкарівки, намагаючися заспокоїти селян та звільнити священника. Але це їм не пощастило й вони мусіли другого дня вранці повернутися до Білої Церкви¹⁾. Туди-ж увечері прибіг і священник Шкарівський, Стефан Олександровський, в подертій одежі й змучений двохденними стражданнями; своє звільнення він купив, задовольши вимоги селянства. А саме, він мусів був списати на аркуші гербового паперу прізвища кількох парафіян та підписатися сам (правда, не згадуючи про козаччину й волю)²⁾. На рапорт про ці події, генерал-губернатор, князь

¹⁾ Про плзні, бажання та вимоги селян Шкарівки, — що так ясно сформулювали свої потреби, ми вже говорили трохи раніше (ст. 261).

²⁾ Лебединцевъ, *op. cit.*, с. 5—9.

Васильчіков, наказав генерал-майорові Белоусову перевести слідство в Шкарівці (а рівно-ж і в Черкасах) і, виявивши ватажків, суворо їх покарати¹⁾.

Згідно з наказом Васильчікова, генерал-майор Белоусов вирушив з військом на Шкарівку, куди й прибув ранком 26-го березня. При ньому була одна рота салдатів. Він зараз-таки наказав вибити різками 50 чоловіка селян²⁾, на його думку, найбільш винних у розрухах, а решті наказав негайно йти до Білої Церкви й прохати їхнього священника Олександровського, щоб повернувся до них, перепросивши його за ті неприємності, що вони йому зробили.

Так відбулася перша езекуція на Київщині в 1855 році.

Покінчивши в Шкарівці, генерал-майор Белоусов, пославши вимогу прислати йому ще одну роту салдатів, вирушив з своєю ротою, в с. Бикову Греблю, куди прийшов увечері того-ж дня, як-раз напередодні Великодня. Не вважаючи за відповідне провадити езекуцію в цей вечір, генерал Белоусов наказав заарештувати ватажків селян Бикової Греблі і розташувавсь для зустрічі Великодня.

Тимчасом приїзд генерала Белоусова викликав між селянами вражіння цілком протилежне тому, яке він повинен був-би мати. Селяни вирішили, що він приїхав для того, щоб оголосити волю, що в Бикову Греблю з'їдеться усе начальство і разом з власником маєтку графом Браніцьким урочисто прочитають селянам „указ і рішення царя“. Ці чутки швидко розійшлися по окочних селах і викликали хвилювання поміж селянами, в результаті чого в той-же день, а головне в наступний (перший день Великодня), селяни з цих сіл (Бирюків, Кожанки, Острова, Озерної, Сорокотягів) почали з'являтися юрбами до Бикової Греблі. Генерал Белоусов спробував їх переконати, що такого указу немає, але успіху не мав, тому наказав їм розійтися і зібратися на 6-ий день свят. Було зроблено це, правдоподібно, на те, щоб дати час прийти в Бикову Греблю другій роті саперів, яку він перед тим викликав.

Селяни розійшлися і зібралися знову 1-го квітня. Найбільш їх було ще з Бикової Греблі, з інших сіл допіру почали сходитися. Зібравшись у дворі економії, ці селяни почали прохати Белоусова, щоб він звільнив заарештованих перед тим проводирів Бикової Греблі, обіцяючи стати другого дня на панщину. Як видно, селяни вже не вповні вірили в те, що генерал дасть їм волю і за всяку ціну хотіли звільнити своїх товаришів. Тут Белоусов виявив своє справжнє ставлення до селянського руху: після кількох слів юрбу селян було зачинено в дворі економії й покарано різками.

Відбувалося це з надзвичайною жорстокістю. Не дурно, як згадує сучасник³⁾, з військом приїхало 10 парокінних возів з лозами в палець завтовшки і в 4—5 арш. завдовжки.

Треба підкреслити прояви цієї жорстокості як у офіцерів, так і в салдатів. Той-же сучасник оповідає про цю езекуцію в Биковій греблі (він

¹⁾ Ibidem, с. 25.

²⁾ Що й було виконано надзвичайно жорстоко. Багато селян було важко покалічено різками, одному-ж нагаєм було відсічено вухо.

³⁾ П. Ів. Д-ський; див. Л. П. Добровольський, *op. cit.* с. 16.

каже, що це було в Шкарівці, але правдоподібно, він плутає назви), що селян перед січенням били по головах прикладами, пістолями, а також лозою, тримаючи її за тонкий край і б'ючи товстим. „Від таких ударів, каже він (ст. 17), голови нещасних були попробовані, і самі вони покривавлені попадали непритомні на землю“. Як-же сікли селян? „Начальник укупі з іншими (коло 10) урядовцями (?) проходжувався в той час між тих, що катовано, і грізно наказував: „Січіть ще, дужче бийте“. Аж тоді, коли нещасна жертва вже не в стані була ворухитися і не могла більше стогнати, непритомного, напівмертвого мученика з наказу „годі“ скидали на рогожу і відносили в клуню. Посічено було близько 100 чоловіка ¹⁾, з яких більшість, я думаю, вмерла після такого катування“ ²⁾. Хоч про ці деталі езекуції нема інших свідощтв, усе-ж мусимо подати цю вказівку, як певний зразок тих обставин, у яких переводжено езекуцію.

Поки відбувалася езекуція, яку переводила одна рота салдатів, друга стояла наготові перед брамою економії на площі, щоб у разі потреби дати опір новій юрбі селян, що де-далі зростала й зростала.

Саме підчас цієї езекуції (1-го квітня) прибули з Києва пізніше призначені до Комісії віце-губернатор Веселкін і майор Громека. Вони відразу-ж звернулися до селян, що зібралися біля економії і стояли навколішках без шапок, з промовама, закликаючи їх до спокою. Але, цілком натурально, ці промови жадного успіху не мали.

Тимчасом езекуція, що відбувалася в економії, страшенно хвилювала селян, які зібралися біля її воріт. Нарешті, їм, видко, обридло чекати і не було вже сил терпіти, а тому вони в кількості близько 1000 душ (до них під цей час підійшли селяни села Озерної) підвелися й рушили на економію. Правдоподібно, вони хотіли звільнити заарештованих і припинити езекуцію. Вартову роту, яка спробувала зробити опір, було відсунуто. Селяни хапали голіруч багнети, м'яли й ламали їх. Тоді батальйонний командир наказав стріляти в юрбу. Був зроблений залп. Юрба розсіялася, залишивши на площі вбитих та поранених. Кількість їх точно невідома: Лебединцев рахує тут їх 5 вбитих і 4 поранених, Ясинський ³⁾ — 12 людей вбитих і важко поранених. Легко поранені втекли. Думаємо, що як перша, так і друга цифри, взяті з урядових повідомлень (що дуже зменшували за цих часів, та й взагалі, кількість вбитих), або й спогадів учасників, які навмисне зменшували свою жорстокість, — дуже применшені. Насамперед неправдоподібно, щоб, як каже Лебединцев ⁴⁾, було зроблено з наказу командира лиш кілька пострілів; коли й почали стріляти лиш кілька салдатів з наказу, то й ціла рота, яку дуже тіснили селяни, так що вона не могла серед заколоту чути ясно вираз командирогового наказу, безперечно також почала стріляти ⁵⁾. Коли-ж стріляє ціла рота, або навіть чверть її, та

¹⁾ В дійсності, можна думати, що їх було пересічено далеко більше.

²⁾ Д о б р о в о л ь с ь к и й, *op. cit.* с. 17—18.

³⁾ Волненія крестьян Киевской губ. 1885 г. Чтенія О-ства Нестора Лѣтописца, т. IV, ст. 179.

⁴⁾ *Op. cit.*, ст. 25.

⁵⁾ Пізніші донесіння з інших місць взагалі свідчили, що салдати, розпалені боротьбою, сами кидалися на селян і вбивали їх, не слухаючи наказу припинити боротьбу. Ці факти буде подано далі.

ще й на близькому віддаленні, мало не в упор,— то вбитих і поранених треба рахувати, безперечно, не одиницями, а десятками.

Після цього селяни мусіли скоритись. Їх (а так само нові юрби, що надходили до економії з Сорочотяг та ин. сіл) знов поставили навколішки й тут-таки на майдані, між трупів селян, почали читати нотації й переконувати їх, що наказа про волю, в який вони так твердо вірили, немає.. Потім їхніх ватажків, а так само ватажків з інших сіл, що селяни їх увесь час підходили до Бикової Греблі, було вибито різками. З наказу начальства селяни мусіли повинитися, ба навіть піднести хліб і сіль своїм катам...

Другого дня (2 квітня) Комісія з військом вирушила до с. Яблунівки, куди мала прийти з Таращі ще одна (третя) рота салдатів.

В Яблунівці селяни почали хвилюватися ще перед Великоднем. Вони почали домагатися від свого священика, Антона Руткевича, щоб той записав їх у козаки; той відмовлявся, але під їх примусом мусів підписати й скріпити церковними печатками папір, що селянам вже написав якийсь писар. Після цього селяни кинули робити панщину, вважаючи, що вони тепер вільні козаки. Цей приклад, до речі, дуже вплинув на піднесення руху в с. Березній (про це село скажемо далі). Селяни з цього села навіть спеціально приводили до Яблунівки свого священика, щоб показати йому цього папера (той як-раз і з'ясував, що то є зовсім не список селян, а просто нісенітниця; про це далі). Яблунівці виступали досить рішуче, через що військо й виступило відразу після придушення руху в с. Биковій Греблі — до цього села. Дізнавшись про наступ війська на Яблунівку, селяни повтікали до лісу, але другого дня більша частина з них повернулася й принесла повинну. Інших-же салдати ловили та й приводили до села. Поки все це тривало, а потім поки начальство приймало від людности вислови покори, наспіла звістка, що в с. Трушках того-ж (Білоцерківського) маєтку Браніцьких (Васильківський повіт) збираються великі маси селян; окрім того прийшов рапорт од сквирського справника про заворушення в с. Березній (на межі Сквирського повіту). Зважаючи на ці звістки, комісія поділилася: майор Громека з васильківським справником і однією ротою салдатів вирушив до с. Трушок, а віце-губернатор Веселкін з генералом Белоусовим і з двома ротами салдатів пішов до села Березної.

У с. Трушках зібралася велика юрба селян по-над 2000 чоловіка¹⁾, з с.с. Трушок, Матюшів і Шамраївки; зібралися як чоловіки так і жінки. Коли 3 квітня сюди прибув майор Громека, то його зустріли спокійно, без шапок і з хлібом та сіллю. Громека, залишивши роту біля села, сам з васильківським справником пішов до селян, що зібралися біля церкви. Він звернувся до них з промовою і протягом години намагавсь їх переконати, що чутки про волю невірні, і що, коли вони не заспокояться, то їх чекає така самісінька доля, що й селян Бикової Греблі. Але селяни не піддавалися на намови²⁾. Їх відпо-

¹⁾ За Лебединцевим, по-над 1.000.

²⁾ Взагалі недовіру до урядових вчинків яскраво знати з слів одного селянина до Громеки: „Слухайте пане, що я вам скажу: сьогодні день св. Хоми, а Хома невірний казав Господеві „доти не повірю, поки не владу пальці в рани твої. Отак, пане, і ми вам скажемо: доки не положимо пальці у рани наші, доти не повіримо, що вони від царя“.

віль була: „Всі тут поляжемо до одного, але служити ляхам не хочемо“... Частина з селян так само, очевидно, не вірила, що Громека післаний від генерал-губернатора, а думала, що це якась перебрана стороння людина, чи підплачена від панів¹⁾. Особливий запал виявляли баби: вони відкривали груди й кричали Громеці, щоб він стріляв у них і вони перші приймуть кулі.

Протягом дня майор Громека скількись разів поновляв свої переговори з селянами, але кожного разу безрезультатно. Селяни не хотіли ані розходитися по домівках, ані відіслати жінок, ба навіть поодиноких з них, котрі хтіли піти, силоміць повертали назад. Чуткам і словам Громечиним про екзекуцію в Биковій Греблі селяни не вірили²⁾; селяни й собі з запалом доводили Громеці, що хоч вони й не зрушать з місця, поки їм не оголосять указа про волю, але вони не бунтівники, бо: по-перше, додержують порядку й не грабують поміщичих маєтків; по-друге, замкнули шинки й не п'ють горілки; по-третє, з'явилися без зброї. Треба завважити, що це все було справедливо; це зазначають навіть дослідники, що підходять до розгляду справи з погляду урядових донесінь³⁾. Селяни за свідченням самого Громеки, не пиячили, додержували цілковитого спокою, були надзвичайно ввічливі що-до урядових осіб, відрядили соцького, щоб виконувати розпорядження справника, а так само призначили варту для захисту поміщичих комор, і навіть дали Громеці людину, щоб післати повідомлення до в.-губ. Веселкіна. Але все це вони робили, щоб примусити віддати їм указ про волю, а примусити владу (власне, в їхній уяві — поміщиків) вони хтіли тим, що кинули працювати і до прочитання указа відмовлялися йти на панщину.

Тут взагалі треба одзначити факт, властивий не тільки для цього району, — що селяни справді йшли досить легальним, так мовити, шляхом. Не грабуючи, як вже зазначалося, панових маєтків, вони тільки подавали скарги до генерал-губернатора. Так, ми маємо звістку, що селяни Шамраївки, Матюшів та ще одного села подали такі скарги на визиск поміщичої економії та неправильне обкладання їх працями. Генерал-губернатор наказав, як і всюди в таких випадках, розслідувати маршалкові. Про наслідки цього розслідування (як часто і взагалі таких розслідувань) ми не маємо звістки. Та важко чекати справедливості для селян від маршалка, коли скарги йдуть на шляхту, як це доводять інші випадки, в яких розслідування доручалися маршалкам.

Отже, бачучи, що всі його зусилля заспокоїти селян не мають успіху, Громека, не бажаючи вживати суворих засобів (правдоподібно, за своєю відповідальністю) і з другого боку не бачучи иншого способу, щоб привести селян до покори, вирішив почекати віце-губернатора Веселкіна, якому й пі-

¹⁾ Сам Громека запитав їх, чи вірять вони, що його прислано від генерал-губернатора. На це частина відповіла „ні“, инші-ж (здебільшого правдоподібно з властивої українцям чемности) „віримо“.

²⁾ Звістка про це надійшла ще з 1-го квітня. Її принесли спеціальні післанці, і між ними син отамана громади. Але селяни, що зібралися у Трушках, не повірили і звивали їх зрадниками. Цікаво одзначити, що навіть рідний батько, — отаман, не повірив своему синові, хоч як він присягавсь,

³⁾ Напр. Ясинській, *op. cit.* с. 184, прим. 39.

слав рапорт у с. Березну. До того й сами селяни заявили йому, що спокійно чекатимуть вищого начальства.

Діставши Громечине донесіння, Веселкін з Белоусовим і двома ротами салдатів прийшли другого-ж дня, ввечері 4 квітня¹⁾, з Березної, де вони ліквідували вже тимчасом розрухи²⁾, до Трушок. Після необхідного (нічного) спочинку, ранком 5 квітня всі три роти вишикувалися, як до атаки, і з барабанним боем почали наступати на село, зокрема до церкви, що навколо неї купчилася ціла юрба селян. Налякані бойовою готовістю війська, селяни кинулися тікати, військо ловило втікачів. Було захоплено близько 500 чоловіків і 50 жінок, після чого жінок було силоміць відтягнуто назад, а чоловіків було вибито різками. По тому більшість була відпущена по домах, кілька-ж селян заарештовано і відправлено до Васильківської в'язниці³⁾.

Цим закінчується хвилювання в Васильківському повіті. Звістки про екзекуції в с. Биковій Греблі й Трушках, а так само присутність війська, примусили селян, які, безперечно, ще не втратили віри в указ про волю, все-ж, принаймні, не виявляти цієї віри й спокійно чекати слушного часу. Припиняються тому настирливі домагання селян від священників видати їм указ і ексцеси над ними, а також великі зібрання, сходини селян по окремих селах.

Як ми вже були зазначали, в повіті залишалася військова команда, розташована в с. Березній⁴⁾, а з нею майор Громека, що об'їздив Васильківський і Сквирський повіти й намагавсь переконати селян, що указа про волю не існує, та привести їх до покори.

Треба сказати, що, не вважаючи на спокій, селяни все-ж виряджали післанців до Києва, щоб там переконатися в неіснуванні указу (не покладаючися, очевидно, на твердження Громеки та інших), і лиш після того як сам генерал-губернатор, а так само намісник Лаври, переконували, що указу нема, — вони, зовнішньо, принаймні, заспокоїлися.

Розділ VIII.

РОЗРУХИ В СКВИРСЬКОМУ ПОВІТІ.

Заворушення в Сквирському повіті почалося ще наприкінці березня. 27-го березня сквирський земський справник доносив про хвилювання селян с. Логвина і прохав надіслати військову силу. Мало не рівночасно повідомив він про хвилювання в с. Березній. Почали хвилюватися й менші околичні села: Біліївка, Тарган, Михайлівка, Петрашівка, Гайворон, Антонівка, Косівка, Городища Косівські, Городища Пустоварівські, Пархомівка, Сквирка, Рубченки та ин.⁵⁾. Сталося це по деяких селах не без значної участі селян с. Берез-

¹⁾ За Ясинським (op. cit., с. 184) 5 квітня зранку.

²⁾ Про це буде далі, коли ми говоритимемо про розрухи в Сквирському пов.

³⁾ Цікава тут постать селянина Кочерги, що й після екзекуції над ним відмовивсь визнати себе за бунтівника. Його відправлено до в'язниці.

⁴⁾ Себ-то на межі Сквирського й Васильківського повітів.

⁵⁾ Треба сказати, що всі ці села не малі, псресічно 800—1000 ревіз. душ у кожному.

ної, що посилали по околичних селах вершників чоловіків по 8—10 за-для агітації.

Деякі села ставали, так мовити, на військовий стан. Отож у с. Антонівці (або Антонові) селяни поставили в обох кінцях села, біля брами, варту, озброєну списками¹⁾. Коли хтось хотів переїхати селом, то його спинали, трусили, чи не везе якихось паперів, а далі вартою переводили крізь село й випускали в другу браму.

До самої Березної²⁾ звістка про присяги й записи в козаки по інших селах дійшла, як ми казали, наприкінці березня. Але перший час березнянські селяни утримувалися від акцій що-до свого священика. Під цей час наспіла звістка, що в Логвині селяни почали хвилюватися, захопили свого священика й вимагають від нього, щоб той записав їх у козаки й видав указа про волю. Почувши про це, священик с. Березної В. Сикорський, разом з сквирським справником поїхав визволяти логвинського священика, що доводивсь йому родичем.

Коли вони приїхали до Логвина, то побачили тут юрбу селян, що зібралися біля церкви навколо свого священика. Коли логвинські селяни їх побачили, то сказали справникові: „Спасибі вам, пане, що ви привезли нам цього батюшку, він нам об'явить наше добро..“ У відповідь справник почав їх лаяти й кричати на них, та взивав їх бунтівниками. Тоді один з селян щось різко відповів справникові, той обуривсь ще більш і почав бити цього селянина по обличчю. Це своєю чергою обурило селян, вони вхопили справника, поклали його на його-ж екіпаж і вивезли за село. Але треба підкреслити, що ні один з них не вдарив, ані зробив жадної шкоди справникові,— навіть той селянин, якого справник побив. Священика-ж с. Березної селяни вхопили й почали вимагати видати указа про волю, що, за їх словами, вже давно вийшов, але його ховають пани-поміщики та підпличені від них попи. Коли той після довгих переговорів так-таки нічого їм не сказав, про що вони хотіли чути, то вони залишили його спочити, а взялися знов за свого священика.

Тимчасом наближався Великдень і березнянські селяни, не бажаючи лишатися на свята без попа, пішли у Логвин і забрали В. Сикорського. Цікаво зазначити, що коли Сикорський запитав у своїх парафіян, чи не будуть і вони його мучити, то ті відповіли: „Ні, ми не дурні, як логвинці, і в Коліївщину березняни поводитися спокійно“³⁾. На перший день свят селяни, як водилося, віншували свого поміщика, але від кількох відер горілки, що той пропонував, відмовилися. Раптом знов прийшла чутка, що в с. Яблунівці піп привів своїх селян до присяги, та ще й підписав якусь копію з наказу про волю. Це примусило березнян виступити й собі⁴⁾. Вони пішли до священика,

¹⁾ Справжні списи: як описують сучасники, дерев'яний держак, а кінець крицевий, — прироблений клинок.

²⁾ Маєток Бальтазара Подгорського.

³⁾ Петро Сикорський, *op. cit.*, Кієвлянинъ № 148.

⁴⁾ Хоч треба сказати, що мрії про указ були й раніш. Особливо вплинув на них один факт, про який згадує св. В. Сикорський. Приїхав справник, покликав 12 селян і наказав свяще-

вимагаючи, щоб той видав указа або, принаймні, записав їх у козаки; коли той одмовивсь, селяни страшенно обурилися, — вони йшли звільняти його з рук селян Логвина, а він їм так віддячує. Вони вирішили, що той їх зрадив, його підплатили пани і треба в такому разі примусити його видати указа. Для цього його мучили голодом, знущалися, тягали по землі, а потім кинули його на віз (драбняк) без жадної підстілки й повезли до с. Яблунівки, щоб показати йому тамтешній указ. Як виявилось, це була не копія, а якийсь набір слів, без жадного змісту. Коли о. Сикорський це з'ясував, то селяни страшенно обурилися на писаря, що написав їм таку „копію“. Далі-ж вони взялися знов до своїх священників. Зокрема підтримав селян диякон Бохемський, що підійшов до Сикорського й звернувся до нього з такими словами: „О. благочинный пожалуйте себя, довольно съ васъ... Дайте имъ грамоту объ ихъ вольности“... Відійшов диякон, підійшов до священника гвардеєць, одставний унтер-офіцер Пашенко: „Батюшка, каже, что это вы морочите бѣдныхъ людей! Я служилъ двадцать пять лѣтъ въ самомъ царскомъ дворцѣ и точно знаю, что указъ о вольности еще три года тому назадъ вышелъ. Гдѣ вы его дѣвали, нѣшто съ блинами съѣли?“¹⁾...

Після цього громади різних сіл знову взялися за своїх священників. Зокрема Березнянська громада привела свого священника до села і замкнула його на дзвіниці, — поки громада розміркує, що робити з ним. Сюди-ж до Березни зійшлися також громади й інших сіл: Антонівки, Логвина, Пустоварівки (з своїми священниками), а також з с. Петрашівки, Біліївки (але без священників). Після цього почали мордувати священників. Ватажок логвинських селян, прийшовши з своєю громадою в Березну, кричав: „Ви, березнянська громадо, хоч велика та дурна, до цього часу не могли справитися з своїм попом! Ось давайте його мені, я не буду з ним панькатися“... Далі йдуть досить темні сторінки в історії селянського руху. Народ, якого сотні років експлуатували поміщики, що в їхніх руках попи були лиш за знаряддя, мстивсь за свої кривди. Священників водили босих по колючках, тримали по кілька годин у холодній воді, з якої недавно тільки зійшов лід, били і т. и. Треба одзначити, що деякі жінки казали при цьому своїм дітям: „Дивіться, дітки, щоб і ви пам'ятали, як батьки ваші на волю виходили й що тоді попам робили“. При всіх цих муках селяни вимагали віддати їм указа та записати їх у козаки. Нарешті, бачучи, що їх очікування марні, селяни звели до купи усіх чотирьох священників і сказали їм: „ось ви порадьтеся між собою й рішайте, — записати всіх нас вільними козаками, дати нам присягу, що ми вже не панські, що поля й луки наші і все, що є у панів, — наше-ж. Зробіте по-нашому, ми вас звільнимо й будемо по-старому вам слухняні, а не схочете, — милувати вас більш не будемо. То дурниця, що ми вам досі робили, нас, жінок наших і дітей гірше мучили й катували пани;

никові привести їх до присяги. Селяни думали, що це в справі козаччини, але справник зараз-же спитав: „А знаєте ви рябу кобилу, що недавно вкрадена?“ Виявилось, що це був розшук вкраденої кобили. Селяни були цим страшенно обурені й ображено казали: „Се такого на світі не було — на рябу кобилу присягать“.

¹⁾ В. Сикорський, ор. сіт.

ось як ми вас залізом припечемо!... До того у нас усе готово“¹⁾. Цей засіб, як довідавсь пізніше свящ. Сикорський, пригадала одна 80-річна бабуня: практиковано його тоді, коли вона ще молодою дівчиною була (отже, мабуть, за поляків). Можна думати, селяни лиш лякали попів. У кожному разі до здійснення погроз не дійшло: до Березної прийшло військо²⁾.

Сталося це 4 квітня о 9 год. ранку. Дві роти спинилися коло села, а віце-губернатор поїхав до селян, що скупчилися коло церкви. Їх було за офіційними підрахунками до 3.000, а насправжки мабуть більше, принаймні, Ясинський згадує, що прийшлих селян було близько 2 тисяч, а з місцевою людністю кількість їх повинна була сягати 4—5 тисяч. Усі вони були озброєні дрючками, косами, сокирами й списами. Довелось кілька разів викликати³⁾ старшин, нарешті вони вийшли з юрби й пояснили, що належати панам вони більше не хтять, а хочуть, щоб їм дали указа про волю. Віце-губернатор звернувся до цих депутатів (старшин) з промовою, в якій закликав „принести повинну“ й розійтись. Та старшини слухати — слухали, але стояли на своєму, що, поки їм не дадуть указа, вони не розійдуться. Коли вони повернулися до селян, ті їх запитали, чи правда, що то губернатор? „Та де, відповіли ті, це Крохмаль, жид-лікар з Білої Церкви, його пани найняли й до нас прислали. Не слухайте, що він бреше“... Про другого-ж з комісії казали: „се Гершко з Потока, він валашків скуповує; торік купив у мене в ярмарку п'ять“...⁴⁾ Юрба почала реготатися, гукати та глузувати з віце-губернатора й комісії.

Всі вмовляння начальства були даремні; перейняті вірою в існування указу, селяни відмовлялися розійтись і видати священників, поки їм не оголосять того указу. Військо в цей час було, видно, приведене на площу, але упертість селян, а можливо й їх кількість, примусила начальство замислитися. Воно зробило певну нараду, на якій була навіть думка відступити і почекати кращого моменту, коли селяни, може, не будуть такі вперті, але раптом задзвонили у дзвін на гвалт і ціла юрба селян кинулася на салдатів з дрючками. Вона відрізала їм шлях, обійшла правий фланг, захопила вози й напала на прислугу, між якими, до речі, вхопила денщика штабс-капітана Ворожбита, що тримав його коня. В той-же час головна маса селян кинулася на фронт з вигуками „ура“, піднявши дрючки; з наказу генерала Белоусова,

¹⁾ Ці слова подав священник В. Сикорський у своїх спогадах, *op. cit.* ст. 98—99.

²⁾ Треба сказати, що про важке становище священників у с. Березній знали урядові кола й раніше. Так, Громека посилав післанця з відношенням у Березну, вимагаючи звільнити священників, та селяни його прогнали. Так само вимагав цього й пристав, але селяни не згодні й казали, що їх на це не примусить цілий відділ салдатів з гарматами. Коли прийшло військо, то селяни в тому, що прийшло військо, обвинувачували родину св. Сикорського; вони казали йому: „Це твоя жінка найняла жидів та ляхів і, переодягнувши їх за салдат, прислала сюди. Де ж таки, щоб цар післав на нас своє військо за те, що ми сповняємо його волю. Та й нам звісно, що все військо в Севастополі“ (Петро Сикорський, *op. cit.*, „Кієвлянин“ 1872 р. ч. 150).

³⁾ До речі, урядовець, що викликав старшин, був дуже скидавсь на жиди; це дало підставу селянам гадати, що взагалі все військо — перебранці.

⁴⁾ Сикорський В., *op. cit.* с. 100. Ясинський, *op. cit.* с. 182. Є так само про це згадки і в архівному матеріалі (рапорт справника й т. и.).

барабанщик почав бити тривогу і два перші ряди салдатів вистрелили. Селяни були відхлинули, але зараз-же кинулися знов, вигукуючи: „не бійся, в них нема більше патронів“¹⁾ і кидаючи в салдатів дрючками. Оскільки це була нешкідлива зброя проти салдатських рушниць, досить навести той факт, що, як повідомляють архівні матеріали, з цих дрючків „одинъ угрожалъ даже ушибомъ подполковнику Тимошеву, но былъ имъ во время отражень полусаблею“. Думаємо, що й інші дрючки ледві чи зробили комусь шкоду, а в кращому разі тільки „угрожали“ лиш „ушибом“. Тимчасом перші два ряди салдатів стали навколішки, щоб закласти набої. Юрба в той момент припала до землі, але слідом за цим скочила й кинулася на салдатів. Генерал-майор Белоусов наказав розпочати систематичну стрілянину. Було, здається, зроблено кілька пострілів, після чого салдати кинулися в багнети. Селяни почали тікати, салдати їх переслідували й намагалися захопити. Близько 600²⁾ душ, мало не виключно березнянських, було загнано в церковну огорожу. Вози та денщик були відбиті, штабс-капітанового-ж коня знайдено згодом, його покинули селяни тікаючи. Стали шукати священників; вони³⁾ були замкнені в церкві і до кожного з них було приставлено по 3 вартових, окрім того до Сикорського ще спеціально був приставлений Олійник, ватажок логвинських селян. Цих 13 селян було заарештовано⁴⁾ (чи заарештовано ще з інших — невідомо), а решту селян було відведено на поміщицький двір і там покарано різками, починаючи від титаря; після езекуції їх було звільнено.

В цій бійці з салдатів ніхто не постраждав, було тільки поламано один приклад від рушницї⁵⁾. З селян-же, за урядовими даними, було вбито 20, поранено 40. З цих поранених, за тими-ж даними (в архівних матеріалах), наступними днями вмерло 10, про решту-ж невідомо. Та на ці цифри не можна покладатися. Насамперед вони страшенно зменшені. По-друге, сюди ще не ввійшли величезні маси важко поранених, що втекли й вмирали масами по дорогах, у річці й т. и. До речі, про цих поранених і про те, яких ран завдавали озвірілі салдати, пише між іншим св. В. Сикорський: „два чело-вѣка, чужіе, не изъ моего прихода, шли черезъ мое подворье къ рѣкѣ, неся на рукахъ вывалившіяся свои внутренности и, войдя въ воду, тамъ и умерли“⁶⁾. А таких, безперечно, мусіло бути багато; важко й легко поранені тікали від салдатів, приходили додому (коли не вмирали по дорозі) і тут в значній кількості, без жадної медичної допомоги, також вмирали. Досить

¹⁾ Цей вигук передає учасник придушення, П. Д-ський; Л.П. Добровольський, ор. cit.

²⁾ З споминів сучасника (у Добровольського) лиш по-над 100, але цьому суперечать архівні матеріали.

³⁾ Там були священники: с. Березної — Василь Сикорський, с. Пустоварівки — Софрон Погорецький, с. Логвина — Григорій Сикорський і с. Антонівки — Олексій Сикорський.

⁴⁾ Треба зазначити, що коли віце-губернатор звертався до цих заарештованих (а також і до інших селян) з запитанням, чи слухатимуться поміщиків, вони, стоячи навколішках, відповіли „не будемо“.

⁵⁾ Очевидно, салдати, розганяючи селян, не тільки кололи їх багнетами, як повідомляють архівні матеріали, але й били прикладами; бо лиш дужий удар у щось тверде — напри- мов, помилково в камінь, — міг зломити приклад.

⁶⁾ В. Сикорський, Ор. cit. с. 102.

сказати, що з наказу віце-губернатора Веселкіна мав приїхати лікар до Березної, але й за кілька день після бою, коли вже десять душ поранених померло, справник доносив, що лікар ще не приїхав. Тому, хоч ми й не можемо точно обчислити кількість вбитих, але в кожному разі мусимо визнати її в багато разів більшою, ніж показали її урядові звідомлення.

Щоб підсилити цю нашу думку, наведемо ще спогади сучасників, які згадують за цей факт.

1) Б. Познанський (ор. cit., с. 146—7). Про офіційну статистику вбитих селян він пише так: „Я и официальнымъ даннымъ въ такихъ случаяхъ не вполне довѣряю, потому что и они не могутъ быть точными. Подсчитываютъ только тѣхъ, которые пали на мѣстѣ, а еще остается много не считанныхъ, тѣхъ которые умерли позже отъ ранъ. Раненые также прячутся изъ-за боязни наказанія за участіе въ не порядкахъ. Ходинская катастрофа, подавление не порядковъ 9—10 і 11 января въ С.-Петербургѣ и 5—6 декабря въ Москвѣ въ послѣднее время даютъ намъ основаніе не довѣрять официальнымъ даннымъ“. Він наводить також приклад—як знайшли мерця в затишному кутку під парканом, куди він втік від салдатів і там вмер.

Окрім цього сучасника, що писав у пізніші часи свої спогади і наводив певні паралелі, ми маємо спогади сучасників, що писали про ці події безпосередньо після них.

2) Громека: „По донесенію управляющаго губерніей, крестьяне заплатили за свое заблужденіе дорого: 20 изъ нихъ было убито и 40 ранено. Впослѣдствіи же, по ближайшей моей повѣркѣ, цифра эта значительно увеличилась: многіе, сгоряча не чувствуя ранъ, уносили ихъ домой, другіе бросались вплавъ черезъ рѣку и утонули“¹⁾.

3) Василь Сикорський: „О числѣ убитыхъ свидѣтельствуєт метрическая книга Березнянской церкви; раненыхъ безчисленное множество“²⁾.

4) Петро Сикорський: „Но не говоря уже о дѣйствительномъ числѣ на мѣстѣ убитыхъ, многіе изъ крестьянъ, сгоряча не чувствуя своихъ ранъ, уносили ихъ домой; большая часть изъ этихъ раненыхъ погибла по дорогѣ и трупы ихъ уже впослѣдствіи находили въ степи и въ лѣсахъ. Другіе бросались вплавъ черезъ Рось и потонули: такихъ насчитывали человекъ 15“³⁾.

Як бачимо, порівняння цих спогадів сучасників дає безперечно підставу думати, що кількість вбитих та поранених була в багато разів більша, ніж це згадано в офіційних матеріалах. Коли, за офіційними даними, вбитих тут-же на місці нарахували 20, вмерло-ж з поранених—за даними архівних матеріалів—в наступні дні ще 10, та потонуло, — за свідченням Петра Сикорського—15; то, отже, всього ми маємо вбитих 45, — не рахуючи тих, що вмирали пізніше вдома, а також десь у дорозі, в ярах, лісах і т. и., і яких знаходжувано вже значно пізніше. Думаємо, що аналогічне явище помі-

¹⁾ С. Громека, ор. cit., с. 13.

²⁾ В. Сикорський, ор. cit., ст. 102.

³⁾ П. Сикорський, ор. cit., Кіевлянинъ № 151.

чалось й в інших районах, про які менш залишилося мемуарних звісток сучасників.

Повертаючися тепер до Березнянських подій, мусимо зазначити той факт, що перед тим, як іти сюди „одержувати волю“, себ-то збираючися у козаки, селяни продавали волів, коней і корів, добре одягалися й ішли з запасами харчів та грошей: все це стало здобиччю переможців-салдатів. Так були певні селяни дістати волю!

Чого чекали селяни від влади, пояснює той же священик Сикорський. Наведемо його дуже цікаве оповідання в оригіналі.

„Возвратясь изъ Сквиры въ свой домъ, я вскорѣ снова заболѣлъ и, не могши самъ осмотрѣть церковь, послалъ пономаря, чтобы онъ очистилъ ее и привелъ въ порядокъ. Сдѣлавши, что слѣдовало, онъ пришелъ ко мнѣ и принесъ много бумагъ, отысканныхъ имъ за иконою. Разсмотрѣвши ихъ, я узналъ, что это были прошенія крестьянъ изъ двадцати окружныхъ селеній на имя губернатора, въ коихъ они жаловались на разныя обиды и притѣсненія со стороны помѣщиковъ. Прошенія эти я при своей бумагѣ препроводилъ военному слѣдователю, маіору Громекъ, квартировавшему въ домъ помѣщика. Здѣсь же были собраны, не знаю для чего, и сосѣдніе помѣщики. Слѣдователь принялъ мою бумагу, и я не зналъ, какъ онъ поступитъ съ прошеніями: но черезъ часъ прибѣгаетъ ко мнѣ озлобленный исправникъ и говоритъ: „Что вы надѣлали мнѣ, батюшка. Для чего вы мнѣ не дали тѣхъ бумагъ“. Впрочемъ дѣло скоро улажено было. Слѣдователь, узнавши содержаніе прошеній и обратившись къ помѣщикамъ, сказалъ: „Теперь всѣ вы, господа, въ моихъ рукахъ: вотъ гдѣ причина бунту крестьянъ!“ Но помѣщики, зная, что изъ этого выйдеть и чѣмъ можно прекратить грозившую имъ отвѣтственность, въ тотъ же часъ погодились съ слѣдователемъ, и прошенія остались безъ послѣдствій. Такъ мнѣ передавалъ добродушный и словоохотливый исправникъ. Съ этой поры мѣстные и окружные помѣщики сильно ко мнѣ не доброжелательствовали“¹⁾.

До цього додано примітку від редакції „Кіевской Старини“ (П. Лебединцева), що „известное безкорыстие С. С. Громеки освобождаетъ, кажется, его память отъ такого подозрѣнія“.

Ми дозволимо собі з цим не погодитися. Важко припустити, щоб св. Сикорський для чогось вигидав цю історію з проханнями й скаргами селян; навпаки, факти показують, що селяни масами подавали скарги на своїх поміщиків в ті часи і багато з них, — це визнають навіть і урядові донесіння, — були справедливі. Думаємо, що й тут селяни склали справедливі скарги, й оскільки поміщики тут дуже зловживали своїм становищем (за це промовляє інтенсивність повстання), то ці скарги, безперечно, стурбували панів і, певно, примусили їх звернутися до звичайного випробуваного засобу полагодити справу.

Що-ж до Громечиної чесноти, то про це ми сказати нічого не можемо. Але хіба буде неправдоподібна думка, що Громека міг сховати ці скарги (їх

¹⁾ В. Сикорский, *op. cit.*

в офіційних паперах тих часів — по архівах — досі ніде не знайдено, в той час як скарги з інших сіл — напр. Трушок, Матюшів і т. и., можна розшукати) не за гроші, а лиш з свого класового погляду на дворянську честь: не бажаючи дискредитувати в очах селянства й оскандалити тутешню шляхту?.. Або, ще швидше, навіть з наказу вищої влади? ¹⁾).

Можемо тільки одно додати. В районах, де були найбільші економічні утиски, часто відбувалися — ми знаємо з джерел — найупертіші повстання. І навпаки. Тому в с. Березній і суміжних з нею селах, оскільки повстання було дуже інтенсивне, гніт поміщичої економії мусів бути дуже великий і скарги на нього дуже численні; тимчасом ми їх сливе не знаходимо (порівняти напр., хоч-би з Гуманщиною). Що-ж до того загального факту, що інтенсивність повстання часто промовляє за економічній гніти, то про це ми маємо згадки також і в урядових повідомленнях: „Недоразум'їє въ крестьянствѣ представляло больше упорства и заблужденіе было сильнѣе въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ крестьяне претерпѣвали какія-либо стѣсненія отъ владѣльческаго управленія въ нарушенныхъ инвентарныхъ правилахъ, и въ особенности, гдѣ ихъ земельные участки были уменьшены и измѣнены“ (витяг з „циркулярнаго предписанія Генераль-губернатора къ г. земскимъ исправникамъ“ від 12 квітня).

Другого дня, зробивши всі потрібні розпорядження, віце-губернатор з військом вирушив до с. Трушок, про що ми вже були згадували.

Тимчасом присутність війська, а так само енергійні заходи Громеки, що об'їздив села й примушував селян до спокою (окрім того, безперечно, наочні приклади, до чого це веде, — в с. Биковій Греблі, Березній та инш.), примусили селян Сквирського, Васильківського й Таращанського повітів потроху заспокоїтися. Але цей спокій селян був безперечно вимушений. Селяни не могли заспокоїтися, вони, власне кажучи, могли лиш скоритися силі обставин. Це ми мусимо підкреслити і мало не скрізь зазначити, що взагалі, коли ми кажемо про заспокоєння селян, то це заспокоєння було лиш примусове. Селяни ще й далі ставляться вороже і з ненавистю до влади, справників, священників і т. и... Щоб оперти це твердження на фактах, наведемо приклад що-до того-ж-таки села Березної, про який згадує св. В. Сикорський ²⁾). За тиждень по екзакуції над селянами с. Березної, вікарій Київський, преосвященний Аполінарій, об'їздив епархію, намагаючися заспокоїти народ. Був він і в Березній. Але тут ніхто з селян не прийшов добровільно в церкву. Самого Аполінарія значна частина селян не визнавала за єпископа і тому не знали чи слухати його, чи ні. Дехто навіть казав, що це приїхав брат місцевого священника Василя Сикорського, чернець київо-михайлівського монастиря. Посиляли навіть спеціально до Київа післанця, щоб переконатися, чи в Київі цей чернець, чи ні.

¹⁾ Взагалі треба сказати, що Громека був досить слухняний адміністратор. До того, до речі, пізніше він виявив себе ще й як щирий оборонець православія; коли він був Седлецьким віце-губернатором він уславився своїми нагінками за уніятами. Див. покажчик до творів Герцена під слов. Громека.

²⁾ В. Сикорський, *op. cit.* с. 103–4.

Така була тоді по селах ненависть і недовіра не тільки до поміщиків, але й до влади, і зокрема до духівництва, до священників, як агентів цієї влади, і поміщництва.

Р о з д і л IX.

РОЗРУХИ В КАНІВСЬКОМУ ПОВІТІ.

Перейдімо тепер до Канівського повіту, де розрухи набули великої сили. Причини тут були ті самі, що й по інших повітах; перекинулись розрухи сюди з повітів Таращанського та Васильківського, що сусідують з ним, і з яких всі чутки — про волю, про козацтво і т. и. — насамперед переходили до цього повіту. До речі, треба згадати, що всі ці повіти мали між собою й органічний зв'язок, — великі частини з них, переважно як-раз ті, де були головні селянські розрухи, всі входили до складу одного колосального маєтку гр. Браніцьких¹⁾.

Ці чутки, що доходили в Канівський повіт, спочатку були невиразні й непевні. Але з часом їх приходило де-далі більш і більш, з більшими подробицями й коментарями, вони де-далі більш набували певної окресленої форми, — і швидко селяни Канівського повіту цілком упевнилися в тому, що наказ про волю існує, упевнилися до того, що навіть оповідали, який вигляд цей указ має: на ньому ніби-то мали бути намальовані золотий хрест і золоті орли, а також мали бути золоті печатки, на краях золоті китиці. Цікаво відзначити, що це уявління про зовнішній вигляд указа про волю було відмінне по різних місцевостях. Напр., в Черкаському повіті селяни гадали, що в указі „лежить золота рука царя“, в Таращанському й Васильківському пов. селяни вимагали від священників указа „що, з залізом в руці, з хрестом у серці, зове нас до себе“ (слова маніфеста 14 грудня) і т. и.

Отже селяни Канівського пов. твердо переконалися, що указ існує. В цьому-ж їх упевняли чутки, що весь час надходили з суміжних повітів. Але, гадали були вони, коли-ж є указ, то чому його не оголошують? Для кого це корисно? Ясно, що для панів-дідичів, які після проголошення цього указу позбавились-би цілком робочих рук, а можливо й частини землі. Але хто-ж як не духівництво, що зачитувало в церкві всі розпорядження влади, мало оголосити цей указ? Тимчасом його не проголошувано. І мимоволі на думку селян Канівського пов., як і інших повітів, спадало, що пани-поміщики підплатили духівництво, щоб воно не оголошувало указа. А тимчасом селяни, живучи у злиднях, під постійними утисками та визиском економічних прикажчиків, селяни, що пам'ятали ще часи, коли їхні прадіди били цих поміщиків і руйнували їхні маєтки, — страшенно прагнули волі. Величезне бажання породжувало віру, і навіть селяни, що не могли вірити, ніби указ про волю існує, все-ж підо впливом свого бажання цього указу — починали думати про нього і повставали проти поміщиків²⁾. Досить навести такий факт: в м. Таганчі,

¹⁾ До маєтку Браніцьких увіходили: $\frac{2}{3}$ Васильківського повіту, по $\frac{1}{3}$ Таращанського й Канівського, $\frac{1}{4}$ Звингородського, а так само великі частини в Черкаському й Радомиському.

²⁾ Циркулювало також багато неймовірних чуток про волю, що зворушували селян проти панів. Напр. у с. Ромашці, селянин Хома Ярка (який ще раніш був замішаний у розрухах, що

що про хвилювання в ній мова буде трохи далі, один старий селянин так відповів Лебединцеву, що вмовляв селян: „Батюшко, ми й сами добре знаємо, що такого указу нема, коли-ж нам хочеться, щоб він був!“... В цих словах одного з учасників розрухів ясно відбивається те велике бажання волі, звільнення від панських утисків та здиств, що примушувало їх вірити неправдоподібним чуткам, втілювати ідеї в дійсність, і, спираючися на законний привід, слова маніфестів царських, повставати з зброєю в руках, щоб здобути волю.

Як ми були сказали, селяни були певні, що священники, яких підплатили пани, ховають цього указа. І не дивно тому, що селянська ненависть звернулася як-раз на цих священників. Велику ролю так само у дальшій збільшенню цієї ненависти відіграло поводження самих священників Канівщини. Річ у тому, що священники в пов. Васильківському, Сквирському й Таращанському, іноді, чи добровільно чи під примусом селян, записували їх в козаки, скріпляли своїми підписами та церковними печатками якісь „копії“ з указа і т. и. Нижче-ж духівництво, різні дячки, паламарі і т. и., що були органічно звязані з народом, ставали здебільшого на його бік і були часто ще й керівниками його ¹⁾. Там по більшості сіл (за винятком хіба Березни й околичних сіл) зненависть народу обернулася переважно на різних урядовців: приставів, справників, і взагалі на начальство, що його селяни вважали за підпачених од поміщиків, чи навіть за перебраних агентів цих панів-поміщиків. Навпаки, в Канівському-ж повіті справа стояла инакше. Священники цього повіту здебільшого рішуче відмовлялися записувати селян у списки, приводити їх до присяги и т. и., результатом чого й з'явилася така гостра ворожнеча до них з боку селянства і певність селян в тому, що ці священники підпачені від панів-поміщиків.

До того спричинилося ще й те, що в Канівському повіті під той час зовсім не було ніякого начальства й війська, бо вони були всі зайняті в Таращанському, Васильківському та Сквирському повітах. Тому це начальство не відіграло тут такої ролі і селяни не могли вважати, що воно то як-раз ховає указ, тим більш, що під боком було духівництво, що так уперто й постійно ставало на шляху селян до визволення, запевняло, що указу нема, й відмовлялось записувати селян у козаки. Наслідком цього й були ті жорстокі виступи проти духівництва, що найбільше й найгостріше виявилися в Канівському повіті. Треба ще додати, що рух остільки в цій місцевості захопив селян, що навіть ті селяни, від яких цього важко було чекати, спочували йому. Так священник Ковальський в своїх спогадах наводить такий факт ²⁾. Після селянського нападу на Корсунь ³⁾, до кн. Лопухіна прийшов жандарський офіцер і запитав його, чи певний він у своїх слугах? Той відповів, що цілком. Тоді, офіцер подав йому якогось папера (чи запис в козаки, чи скаргу), на

були, як запроваджувано інв. правила) оповідав, що в Києві вже ставлять шибениці, щоб вішати панів-поміщиків і ляхів.

¹⁾ На це вказують численні процеси цього дрібного духівництва після розрухів 1855 р. Але, треба сказати, що й у попередніх розрухах селян часто ролю проводирів грають паламарі та дячки.

²⁾ Ковальський, *op. cit.*, ст. 39.

³⁾ Про це буде далі.

якому були підписи селян. На першому місці був підпис Нестора Березового, найулюбленішого камердинера князевого. Було так само ще кілька підписів інших слуг князевих. Цей факт яскраво свідчить, що серце кріпака-селянина й серце кріпака-камердинера (дворового) билися в унісон, коли справа йшла про визволення від пана.

Спочатку розрухи в Канівському повіті не мали великої сили. Тому й комісія, що побувала тут (Афанасьєв, Янкуліо й Лебединцев), швидко поїхала знов до Таращанського повіту. Селяни тут тільки збиралися на ради, говорили про запис у козаки, складали навіть списки тих, що бажали вступити в козаки, — але поки-що панщину робили й голосно свої почуття не виявляли. Правда, вони намагалися довести свої бажання до відома губерньського начальства, але лиш мирним шляхом: обирали депутатів, давали їм гроші на витрати й списки козаків та деколи й прохання, і посилали їх до Київа, звідки ці списки мали, на їх думку, йти просто до царя.

Але цей шлях здавався дуже довгим. Час минав, відповіді не було, а тимчасом наближавсь Хомин тиждень, з яким, згідно з чутками, закінчувався термін запису в козаки. І ось то в одному, то в другому селі громада намагається переконати священника, щоб він видав їй указа про волю. Священники, натурально, відмовляються; селяни вбачають у цьому лиш лиху волю священника, ставляться до нього де-далі гірше й гірше, вимоги стають де-далі настирливіші, і нарешті селяни переходять до рішучих вимог, до того зневажаючи та кривдячи священників.

Цим священникам у Канівському пов. довелося досить сильно постраждати. Оскільки вони відмовлялися дати селянам указа про волю й козаччину, то селяни поводитися з ними де-далі гостріше включно до вживання сили. Рівночасно вони намагалися сами шукати указа. Для цього вели священників до церкви й примушували їх там все перекидати й читати різні церковні папери. Не маючи успіху, знов починали бити священників, садсвити їх у холодну воду на кілька годин, замикали їх на дзвіницях, кидали в свинарники, то-що. Але, треба одзначити, що поруч з цими всіма знущаннями, як справедливо завважив ще колись Громека¹⁾, справа власне ні разу не доходила до дійсного пошкодження здоров'я священників. Їх не було поранено, чи покалічено, вони не втрачали працездатности, і взагалі постраждали лиш остільки, що після короткої перерви, спочинку або лікування потім могли знову стати до виконання своїх обов'язків. Окрім того, селяни цілком не зачіпали родин священників, їх не тільки не кривдили, ба навіть дозволяли без перешкод покинути село й виїхати куди завгодно. Це навіть шкодило самим селянам, бо попова родина, утікши до спокійного місця, доводила звідти до відому влади про те, що робиться в селі, й притягала часто збройну силу. Треба так само зазначити, що в губерн. російських підчас селянських розрухів, років десять перед тим (1843 р.), знущання і ексцеси над священниками набирали багато гостріших форм, аніж на Україні²⁾.

¹⁾ Ор. cit. с. 26.

²⁾ Пор.: В а р а д и н о в ъ, Ист. Мин. Вн. Дѣль, III, 3, с. 62—63.

Поруч з ексцесами що-до духівництва у Канівському повіті, треба одзначити й порівнюючу твердість та упертість самого духівництва що-до вимог селян. Тимчасом коли духівництво повітів Васильківського та Таращанського дуже часто піддавалося настирливим домаганням селян і записувало їх в козаки, що своєю чергою тягло нові непорозуміння та прецеденти для нових заворушень, і разом з тим і до сумних результатів езекуцій над селянами, — духівництво Канівського повіту здебільшого вперто відмовлялося записувати в козаки й скріпляти які-будь копії. У цілій Канівщині Ясинський¹⁾ наводить лиш один факт, коли священик погодився на вимоги селян. Це Ів. Чернодубравський з с. Ситників, що написав і переслав через селян записку до священика с. Виграїва Ів. Загородського, в якому рекомендував йому видати своїм селянам указа про волю. Правда, П. Лебединцев, а так само архівні матеріали, згадують про кількох священиків, що записали селян в козаки, але це були лиш одиниці (3—4), а крім того вони здебільшого лиш „благословляли“ когось скласти списки, жадних-же копій не завіряли й до присяги не приводили²⁾.

Перші звістки про розрухи селян в Канівському повіті надходять досить рано. 20-го березня канівський справник доносив генерал-губернаторові, що селяни с.с. Дибинців, Ісайків, Яцюків, Киданівки, Карапишів й Олександрівки (Богуславський маєток гр. Браніцьких) домагалися від духівництва записати їх у козаки. Чутки про козацтво сюди перекинулися, як з'ясувалося, з с.с. Федюківки та Бесідки, Таращанського повіту, де, ніби-то, духівництво за те, що склало списки, одержало нагороду — наперсні хрести. В с. Дибинцях священик одмовивсь записувати селян у козаки й записував селянин Григорій Шкуренко, в Ісайках і Яцюках, також за відмовою священиків, запис переводив один з селян, одставний салдат, Фома Алеференко. Розпочалися також розрухи й в с.с. Медвині, Гуті й Красногородці. Селяни були певні в тому, що козаччина має бути, що духівництво ховає якогось указа, і додавали — „як-би нічого не було, то попи не читали-б“ (себ-то по деяких інших селах). В с. Красногородці селяни примусили священика Євтимія Шмигельського записати їх у козаки (здається вперше в Канівському повіті трохи не 12—13 березня); в с. Медвині селяни одної його половини зібралися в церкві й так само вимагали, щоб священик записав їх у козаки. Спочатку він (священик Левицький) не згоджувався, але з примусу селян наказав своєму дячкові, Пожарському, записати їх. Селяни-ж другої частини Медвина, з огляду на те, що священик Богорський відмовивсь записувати їх, запросили одставного канцеляриста Луку Берловського, і той написав їм прохання про зарахування їх усіх в козаки. Селяни с. Гути, а так само Дмитренок, звернулися до свого парафіяльного священика, який похвалив їхній намір, повів до церкви й відправивши молебня, благословив селянина Фаддея Сологуба записувати їх у козаки.

¹⁾ Ясинський, *op. cit.* с. 189, хоч з інших авторів ніхто про це не згадує; в архівних матеріалах згадок про це так само немає.

²⁾ Складали списки так само особи інших професій: напр. одставний канцелярист Педьков або однодворець Красуський (обидва заарештовані).

Перекидається рух також в с. Миронівку. В цьому селі позначився своєю агітацією одставний салдат Юхим Лисогоренко, що не раз (навіть після приходу війська) казав селянам, що цар не знає про те, що тут робиться, а урядовців усіх підплатили поміщики¹⁾. Селяни почали хвилюватися і, нарешті, 23-го березня (в середу), коли священник Ковальський вийшов з церкви після відправи, він зустрів на церковному цвинтарі з 50 чоловіків свого села, які стали йому на дорозі. Він відразу здогадався, у чім справа, але, щоб не показати цього, звернувся до них з такими словами: „Хіба-ж вам мало було посту, що ви тепер знову збираєтеся говіти?“ Вони відповіли „ми вже говіли, ми прийшли в іншій справі,— прохати вас, щоб ви видали нам указа про волю“. Священник відповів, що такого указу у нього немає та й взагалі немає ніде. Потім він пішов додому, але хвилин через 10 ціле його подвір'я було повнісіньке селян. Тоді він ще раз звернувся до них, причому зазначив, що економ маєтку і так ставиться до нього зле, коли-ж він донесе про ці збори, то йому (священникові) доведеться погано. У відповідь селяни післали по економом, якого силоміць повели разом з священником до церкви, де примусили читати різні папери, але, оскільки нічого окрім інвентарних правил не знайшли, селяни незадоволені пішли по домівках. Але списки все-ж написали і післали їх до Києва, хоч, узагалі, треба визнати, поводитися цілком спокійно і на панщину ходили.

У цих місцевостях селяни заспокоїлися після розмов з членами комісії (Афанасьєвим, Янкулію), що як-раз в ці часи об'їздили Канівський повіт. Але хоч рух спинився, та не надовго. Сами селяни казали, що вони служитимуть панам „до певного часу“, а далі подивляться. Звичайно, що за таких умов спокій не міг довго тривати, хоч деяких головних ватажків (власне складачів списків) було заарештовано й вислано, як наприклад одставного салдата Алеференка та виключеного з духовного стану Крижанівського²⁾. Швидко розпочинаються знов розрухи спочатку в с. с. Козині, Потоках і Щербачинцях, а далі з великою інтенсивністю вибухнули в містечках Таганчі та Корсуні з околицями: на півночі трохи далі од Таганчі, на півдні аж до м. Корсуня включно, а на сході і заході мало не до течії Роси, що утворює в цій місцевості велику луку й охоплює з трьох боків (сходу, півдня й заходу) вищезгаданий район. Таганча в той час належала до маєтку полковника гвардії Августа Осиповича Понятовського. До того маєтку, окрім самої Таганчі, входили ще інші села: Мельники, Голяки, Ключники, Таганецька-Буда та ин. Корсунський маєток був значно більший ніж Таганчський. До нього ввіходили окрім м-ка Корсуня села: Нетеребки, Гарбузин, Корнилівка, Бровахи, Сахнівка, Кичинці, Самородня, Сотники, Моринці, Ситники, Виграїв та багато інших, в загальній кількості людности до 10 тисяч ревізьких душ³⁾. Налезав цей маєток князеві Павлові Петровичеві Лопухінові.

¹⁾ К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, спр. № 114.

²⁾ Місце його діяльності, на жаль, невідоме.

³⁾ Ясинський, *op. cit.*, с. 191; 27 сіл та хуторів, 52.000 дес. землі.

Треба зазначити, що мало не всі ці села брали участь в рухові проти поміщиків. Вийняток становили тільки саме місто Корсунь та села Нетеребки, Сахнівка та Небутов. Щоб зрозуміти причини цього, нам треба сказати кілька слів про історію цього маєтку. Раніш ця місцевість, як згадано вже, була староством, а Корсунь був старостинське місто. Останнім старостою був за наданням короля польського його небіж князь Станіслав Понятовський (він був своєю чергою наступник Проспера Рогалинського, що володів староством за постановою сойму 1775 р.), але в 1799 році він відступив своє право російському скарбові за 600 тисяч польських грошей. Того-ж 1799 р. імператор Павло пожалував колишнє Корсунське староство генерал-прокуророві Петрові Васильовичеві Лопухінові. Цей останній зараз-же, як одержав маєтку, скасував магдебурзьке право, що ним керувалися міщани Корсуня, та запровадив величезну панщину, яка була навіть важча за панщину польських дідичів цієї місцевості. Тому корсунські міщани (а так само селяни вищезгаданих трьох сіл) розпочали в 1800 р. розрухи, але були так суворо покарані, як вміли карати лиш російські дворяни-поміщики. Пам'ять про це покарання примусила певно селян цим разом сидіти тихо.

У Таганцькому маєткові селянські розрухи почалися в перших числах квітня. Селяни приступили до своїх священників, вимагаючи указа про волю. У містечкові Таганчі і по деяких селах було знайдено інвентарні правила, що на них селяни подумали ніби-то указ про волю. Панщину кинули робити всюди в цілому цьому районі окрім Богуславського маєтку. Припинилася також праця на цукроварнях та сукняних фабриках, бо фабричні селяни брали тут також участь у цих розрухах.

7 квітня звістку про розрухи в Таганцькому маєткові одержала комісія Афанасьева, що зараз-таки вирушила до Таганчі. Приїхавши туди, вона спинилася в шинку на майдані. Афанасьєв наказав, щоб наступного дня з 7 сіл Таганцького маєтку прийшло у місто по 10 душ. Це була з його боку помилка. Селяни чекали указа й домагалися від духівництва, щоб воно їм його дало. Вони скрізь шукали його, перекидаючи усі церковні папери, але без результатів. І ось нараз надходить звістка, що до Таганчі приїхало начальство й викликає представників сіл. Всі рішили, як напр. раніше і в Биковій Греблі (Таращанського пов.), що начальство приїхало оголосити волю, і народ масами пішов до Таганчі не тільки з сіл Таганцького маєтку, але й Корсунських. Прийшли цілі громади не менш як 10 сіл, з парафіяльними священниками (їх було приведено силоміць) попереду. Комісія вийшла на майдан і почала обходити громади, умовляючи їх та запевнюючи, що указу про волю нема. Та громади не повірили. Повстав навіть сумнів, чи справді-ж комісію вирядили генерал-губернатор та мітрополіт. Один з селян м-ка Таганчі говорив голосно громаді, що боятися немає чого, війська ні на Київщині, ні на Полтавщині (де він недавно був) немає,—воно усе у Криму. Другий, старий, поважний і лагідний селянин, на умовляння Лебединцева, відповів йому стиха: „Батюшко, ми й сами добре знаємо, що такого указу нема, коли-ж нам хочеться, щоб він був“. Таким робом праця комісії не мала успіху. Ввечері управитель маєтку Понятовського, Беренс, повідомив комісію, що селяни

хочуть її задержати й радив виїхати з Таганчі. Та й дійсно це було все, що лишилося зробити. Впливу комісія жадного не мала. Коли в цей час священник Ковальський звернувся до Афанасьєва, прохаючи, щоб він допоміг звільнити двох священників його парафії, той відповів: „мы сами въ опасности, и мнѣ непріятности дѣлали крестьяне, мы сами придумываемъ средства, какъ-бы убраться въ Корсунь“¹⁾). Комісія дійсно вирішила виїхати, але не таємно, а отверто. Селяни, а так само селянські пікети, що стояли на Корсунській дорозі, пропустили її, і за дві години вона була в м-ку Корсуню.

Оскільки невірно зрозуміли селяни приїзд комісії до Таганчі, видно з факту, що його подав П. Лебединцев. Коли комісія їхала до Корсуня, вона зустріла в лісі юрбу селян (рекрутів, що, як видно, втекли з місця збору), які йшли до Таганчі. Хтось з комісії запитав їх, чого вони йдуть туди; на це селяни відповіли: „а як-же, там кажуть приїхали пани від губернатора і від мітрополіта ділити поля, то може і нам виділять по якій десятині“²⁾).

Тимчасом селяни і по від'їзді комісії приступили знов до священників, зокрема до Ковальського, вимагаючи від них, щоб вони видали указа. Коли-ж той не погодивсь, його почали бити й знущатися з його. Далі повели його з собою, спочатку до Корнилівки, де разом з ним перетрусили всі паперл. Звідти пішли за тим-же в Гарбузин. Лиш після довгих знущань та тортурів пощастило Ковальському втекти до Корсуня.

Ще з Таганчі Афанасьєв викликав 4 роти Білевського полку. Приїхавши до Корсуня, він зараз-же післяв прохання направити їх туди-ж, бо Корсунь комісія вибрала за місце для свого пробування, причому прохалося як-найшвидше, хоч на підводах, прислати принаймні одну роту. Крім того в. о. губернатора післяв до начальника легкої кавалерійської дивізії кн. Багратіона Імеретинського прохання прислати кілька ескадронів цієї дивізії. Сам Афанасьєв почував себе погано й навіть післяв (другого дня як прибув до Корсуня) прохання до кн. Васильчикова про відпустку до Києва.

Перша сутічка між селянами та військом сталася 9 квітня. Одна рота Білевського полку, що йшла до Корсуня під командою підпоручника Міхеля³⁾, спинилася коло с. Ситники. Кілька єфрейторів були післяні вимагати підводи, щоб прискорити пересування війська. Єфрейтори знайшли селян коло церкви, вони вимагали від свого священника (Чорнодубравського) указа і, щоб примусити його видати цього указа, водили його босого по колючках. На прохання єфрейторів, юрба відповіла, що у них немає ні коней, ні волів, ні телят. Ті, не настоюючи, пішли й донесли про це підпоручникові, що наказав роті вступити з двох країв до села й відібрати священника. Коли юрба побачила військо, вона кинулася навтьоки, боючись, що її оточать; та коли священника було звільнено, селяни кинулися на салдатів з дрючками, але були моментально розігнані й биті прикладами. Людей з 15 втекло на дзвіницю і було там за-

¹⁾ Ковальський, Посмертний розказъ (къ исторіи крестьянскихъ волненій въ Киевской губ. 1855 г.), Киев. Ст., 1882, кн. I, с. 180.

²⁾ Лебединцевъ, op. cit., с. 40.

³⁾ Ад'ютант цього багальйону, хоч ротою власне командував поручник Єрмолов; див. А. М[ихель], Київські безпорядки, Истор. Вѣстникъ 1897, кн. III.

арештовано ¹⁾). Після цього, зібравши підводи, рота разом з священником і заарештованими, пішла до Корсуня.

У Корсуню тимчасом зібралось досить багато (близько 13) священників. Коли вони раз обмінювалися думками, стався цікавий епізод, що за нього згадує Лебединцев. Спочатку священники переказували за страшні чутки про знущання з їхніх товаришів, але потім, згадуючи про те, як селяни шукали указа, почали сміятися й жартувати з них. На це священник Ів. Чорнодубравський, який щойно так постраждав від селян, сказав: „годі, годі, братіє, сміятися з мужиків, признайтеся, що й ми добре заливали їм сала за шкуру, достойная по делам нашим воспріємлемо“ ²⁾). Цей докір стосувався, мовляв Лебединцев, до багатьох священників, що, не вважаючи на величезну панщину, і собі намагалися збільшити натуральну повинність селян що-до оброблення священникам землі. Отже сам Лебединцев підкреслює, що духівництво добре визискувало в той час народ, не дивно тому, що й народ так жорстоко карав тепер священників за їхні здирства.

Ранком 10 квітня священник с. Карашина доносив Лебединцеву, що в його парафії неспокійно. Зібралася сила народу, як він казав, ватажки заганяли сюди весь народ, прийшли й такі, що ніколи не бували й на Великдень. Підполковник Афанасьєв, зважаючи на це, наказав Лебединцеву, щоб не дратувати люду, не говорити навіть промови в Корсунській церкві на тему про „повиновеніє властямъ“.

Тимчасом селяни околичних сіл: Ситників, Виграїва, Моринець, Сотників, Кичинець, Гарбузина та інших, зібралися великою юрбою по-над 4000 чоловіка й вирушили на Корсунь в напрямкові до Корсунської греблі. Йшли вони ніби-то, щоб звільнити заарештованих у Ситниках селян і, можливо, довідатися від приїжджого начальства про указ.

Треба сказати, що між корсунськими селянами розійшлася чутка, що ніби-то військо, яке стоїть у Корсуню, себ-то рота Білевського полку, є перебрані арештанти, яких підплачене начальство післало придушувати селянський рух. Існувала думка, що, коли половити цих арештантів, то від уряду буде ще подяка, а не кара. Зброї їх селяни не боялися, бо між ними також рознеслася думка, що набоїв ці арештанти не мають і стрілятимуть сліпими набоями, щоб тільки налякати селян ³⁾).

У Корсуню розпочалося велике замішання. Там була лиш одна 18 рота Білевського полку ⁴⁾, — 259 чоловіка, і мешканці боялися перемоги повстанців. Особливо боялися жиди, що метушилися по вулиці й бігали з будинку в будинок. Як згадує Лебединцев ⁵⁾, загальна картина нагадувала наближення гайдамак до Гуманя перед гуманською різаниною 1768 року.

Рота салдатів була розташована на майдані перед церквою. Ця рота (на чолі з капітаном Лопатінім) складалася мало не на половину з рекрут (з Мен-

¹⁾ За Ясинським лиш 7. Ясинський, *op. cit.*, с. 192.

²⁾ Лебединцевъ, *op. cit.* с. 42.

³⁾ А. М (и х е л ь), *op. cit.* ст. 985.

⁴⁾ Надвечір цього дня прибула ще друга рота й ескадрон уланського полку.

⁵⁾ Лебединцевъ, *op. cit.*, с. 43.

ської губ.), які навіть не мали зброї; офіцери всі молоді. Тому старі салдати з рушницями стали спереду, рекрутам же дали кийки та поставили ззаду, наказавши лиш набивати рушниці та подавати їх переднім.

У палаці князя Лопухіна також було сильне замішання. Сам князь прислав прохання дати йому салдатів для оборони: він все боявся, що селяни з села Карашина його садом пройдуть на острів і нападуть на його палац¹⁾. Йому салдатів не дали, бо їх і так було замало. Окрім того князь прислав команді, що, як вже згадувано, значною мірою не мала зброї, 15 рушниць з свого власного складу.

На дзвіницю послали причетника Кротовича, щоб дивився, в якій кількості й яким шляхом ідуть люди і чи немає у них зброї. Для цього-ж виводили на розвідку кінних салдатів.

Причетник гукав з дзвіниці: „народу, як хмари“. Між людністю була паніка; боялися дуже також і священники; один з них (св. Корсунський — Стрижевський) навіть зомів і його мусіли відливати водою²⁾.

Тимчасом юрба прийшла до Корсуня й рушила до церковного майдану. На чолі юрби йшло 12 селян³⁾, один з них тримав на білій хустині хліб з сіллю. Побачивши такий ніби мирний настрій селян, комісія рішила, щоб не дратувати їх, не показувати тимчасом війська, і вийшла назустріч юрбі. Спинившись на величенькому-таки віддаленню від селян, Афанасьєв⁴⁾ скрикнув: „на коліна“; юрба послухалася. Далі він запитав, чого вони прийшли. Селяни відповідали, що прийшли скаржитися на свого поміщика кн. Лопухіна, за те, що він переобтяжує їх працею. „А ще чого?“ — запитав Афанасьєв. — „Хочемо служити козаками й бути вільними згідно з царським указом“, — відповіла юрба. Афанасьєв почав казати до селян промову, зазначаючи, що указа нема, це „є вигадки дякона, цього дякона розстрижено й вислано до Сибіру“, вимагав покори та слухняности й загрожував важкими карами. Потроху він почав нервуватися та говорити де-далі грізніше й закінчив промову такими словами⁵⁾: „Вы должны работать и повиноваться поставленным надъ вами властямъ, а вольности вамъ не будетъ“. Почувши це, юрба загомоніла: „як не буде“... Раптом якийсь рудий селянин, що стояв збоку в юрбі, скочив на ноги й вигукнув „Гик!“. За цим гаслом ціла юрба швидко скочила і, витягнувши короткі кий з-під свиток, кинулася на комісію й військо. Комісія (Афанасьєв, Янкулію, Лебединцев, справник і начальник роти — капітан Лопатін) почали тікати під захист війська, селяни за

¹⁾ Це побоювання мало певні підстави: селянство не любило Лопухіна. Як казали селяни після наступу на Корсунь: „Старий князь (батько тогочасного власника. С. Ш.) бив людей до смерті, а цей князь стріляє їх на смерть“. (Див. К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, справа № 84).

²⁾ Факти ці подає свідок, священник Ковальський, у своїх спогадах. Ор. cit., с. 338.

³⁾ За словами Ясинського, йшли 7, за ними людей 12, а далі решта. Ясинський, ор. cit., с. 193.

⁴⁾ А. Михель каже, що перший виступав Янкулію, а після нього Афанасьєв, але у Лебединцева й в архівних матеріалах про промову Янкулію згадки нема. А. М., Київ. безпорядки, с. 937.

⁵⁾ Ibidem.

ними й, наскочивши на салдатів, схопили їх за рушниці ¹⁾. Унтер-офіцер Сидоров, за відсутністю капітана Лопатіна, що вийшов наперед з комісією, висунув уперед роту, на середину вулиці, на переріз селянам й дав наказ стріляти. В цей момент він упав забитий. Інших втрат у війську не було, навіть небезпеці підпав лиш один капітан Лопатін, в якого кинута сокиру. Тимчасом салдати стріляли. Налякані пострілами селяни кинулися тікати ²⁾, салдати переслідували їх з багнетами, зробивши ще за словами Лебединцева два залпи в повітря ³⁾. Підчас втечі селяни кидали свої кийки, яких потім поліція набрала цілий віз. Втікачі перейшли греблю й спинилися на половині гори, де вони зустрілися з новою юрбою. У Корсуню знов почали готуватися до бійки й виставили салдатів з рушницями, але селяни, видко порадившись, пішли по домах. Втрати селян показано невеликі: вбитих 13, поранених 27 ⁴⁾. Але думаємо, що втрати в дійсності мали бути значно більші. Про це свідчать і спогади сучасника, ад'ютанта роти Лопатіна, підпоручника Міхеля, який каже, що вбитих було 20 душ, а поранених з 100, причому зазначає, що рани ці були страшні, а також підкреслює жорстокість салдатів до селян. Про втрати війська ми знаємо, що був забитий лиш унтер-офіцер Сидоров. Як Ясинський, так і Лебединцев кажуть, що йому розбили голову селяни сокирою, навіть, здається, була подана і сама ця сокира. Але підпоручник Міхель висуває іншу, дуже цікаву, думку; а саме, він каже, що Сидорова вбито необережним пострілом когось з рекрутів ззаду; вони не вміли ще добре стріляти й мали властиво лиш набивати рушниці та подавати їх переднім, але з переляку почали й собі стріляти ⁵⁾. Таке розв'язання питання є, безперечно, дуже правдоподібне.

Другого дня приїхав до Корсуня в. о. губернатора, а Афанасьєв, як хорий, виїхав до Київ. Зазначимо, що всі головні проводирі селян ⁶⁾ (принаймні в очах влади) були вбиті в сутичці з військом, так само був вбитий (принаймні його не знайшли) і селянин, який забив унтер-офіцера ⁷⁾. „Кто-же бросилъ въ капитана топоръ, каже судове слідство, — не открыто“. Всього заарештованих було, за офіційними даними, до 60 чоловіка. З них 16 було посадовлено до в'язниці, а решту покарано різками й здано на поруки селянам. Та згодом мало не усіх їх як першу, так і другу групу (57 чоловіка — з 60), віддано військово-польовому судові, що був на цей час відкритий при Канівському повітовому суді.

До речі, треба додати, що окрім езекуцій над заарештованими в Корсуню, проваджено езекуції і над селянами інших сіл, як. х спеціально викли-

¹⁾ Підчас цієї втечі сам Афанасьєв ледві не потрапив до рук селянам.

²⁾ Тікаючи вони, як каже Ковальський, гукали: „це чорт бачив стріляти в живих людей“. Ковальській, *op. cit.*, с. 390 (підтвердження думки селян про сліпі набой).

³⁾ Лебединцевъ, *op. cit.*, с. 45.

⁴⁾ Ясинський наводить такі цифри: 11 вбитих, 23 поранених; узяв він їх з судової справи. *Op. cit.*, с. 193.

⁵⁾ А. М(ихель), Київ. безпорядки, *Ист. Вѣстн.* 1897, кн. III. с. 988.

⁶⁾ Селяни с. Виграїва: Іван та Микола Барнацькі й Яків Романовський, і с. Корнилівки Пархом Модленко.

⁷⁾ Що його не знайшли і вважали вбитим, — не дивно, бо його здається й не було.

кали для цього до Корсуня. Як каже Ковальський ¹⁾, їм давали від 300 до 800 різок, хоч Лебединцев каже, що це перебільшено.

Після цих екекуцій селяни Корсунського маєтку ставали потроху на роботу; вплинув на них трохи й захід, якого вжила комісія за порадою Лебединцева. А саме: помітивши, що в деяких селах відіграють велику роль одставні салдати, було наказано з'явитися їм усім до Корсуня, де було зроблено „вразумлїніє“, і, правдоподібно, накинута їм надалі відповідальність за поведінку їхніх товаришів-селян. Агітація цих одставних салдатів після цього певною мірою поруч з побоюванням екекуцій спричинилася до того, що багато селян повернулося до панщини. Але, як ми вже були згадали, в Таганцькому маєтку селяни не заспокоювалися. Про них ходило в Корсуню багато фантастичних чуток: так, переказувано, ніби вони розграбували кінський завод Понятовського й у них є вже кіннота, що у них є гармати і т. и.

Через 3—4 дні після сутички в Корсуню прибув туди генерал-губернатор кн. Васильчиков, щоб самому роздивитися на місці. З його наказу було стягнуто сюди військо з Київщини (з Васильківського й Сквирського пов.), а також викликано ще один дивізіон уланів. Прибув також до Корсуня й в. о. цивільного губернатора — Веселкін.

15-го квітня організовано експедицію до Таганцької волости; складалася вона з 2 рот салдатів піхоти, 1 роти сап'юрів і 2 ескадронів уланів. На чолі її був в. о. губернатора Веселкін.

Зачувши, що наближається військо, селяни Таганцького маєтку, боючися, поховалися по лісах. Тому військо, що, спочивши в с. Ситниках, вступило до Таганчі, не застало там селян зовсім, а лиш бабів та дітей. Військо, вступивши з барабанним боем, розташувалося на площі, перед поміщичим двором. Другого дня (16-го квітня) надійшла звістка, що в полі зібралася велика юрба селян, як з Таганчі, так і з інших сіл. Проти них післано ескадрон уланів, що, обійшовши юрбу ззаду і оточивши, загнав у саму Таганчу, де піхота перев'язала їх їхніми-ж пасами. Того-таки дня прибув до Таганчі з Корсуня кн. Васильчиков.

Тут ставсь інцидент, про який згадує Міхель. Селяни спробували зробити „безпорядок“. В чім полягало це — невідомо, факт той, що кілька селян було заарештовано. На підставі доповіді про цю подію, кн. Васильчиков тут-же приговорив трьох чи чотирьох з них на каторгу на 4 роки ²⁾. Слідом за цим він виїхав до Київ.

Після його від'їзду почалася на майдані екекуція. Обидва ескадрони уланів оточили з усіх боків майдана, на конях, тримаючи списи та шаблі, а на майдані в кількох місцях піхота поротно біла селян кийками з лози. Салдати, що змогли минулу ніч під дощем на бивуаках, були сердиті й били селян з запалом і жорстокістю. Офіцери, особливо командир 18 роти Білевського полку — Лопатін, сами до того їх спонукали. Стогін селян змішувався з плачем жінок, що здалеку, з городів, дивилися на екекуцію. Ця екекуція

¹⁾ Op. cit., с. 395.

²⁾ А. М (и х е л ь). Київ. безпорядки. Ист. Вѣст. 1897, с. 993

була така сильна, що людей двацятєро, як каже сучасник ¹⁾, було відіслано до шпиталє. Священик Ковальський описує, як арештантїв з Таганчі привели до Корсуня: „Арестованныхъ вели по той самой дорогѣ, по которой прежде шли бунтовщики. Впереди ѣхалъ уланскій офицеръ, за нимъ горнисты на лошадахъ, далѣе отдѣленіе пѣшихъ солдатъ съ ружьями, въ полномъ вооруженіи; тутъ шли арестанты-крестьяне, всѣ почти старики съ длинными сѣдыми бородами, закованные по ногамъ, впереди ихъ шель дьячокъ изъ села Мельниковъ Іоакимъ Левитскій (не закованный); вокругъ крестьянъ шли пѣшіе солдаты съ ружьями на перевѣсъ, потомъ ѣхали уланы съ обнаженными саблями, а за ними опять отрядъ пѣшихъ солдатъ и далѣе ескадронъ уланъ на лошадахъ“ ²⁾.

Військо лишалось ще деякий час у Таганчі, а окремі загоны їздили по околичних селах, де ловили селян для екзекуції (напр. у селі Полствині). Замість підполковника Афанасьєва залишено підполк. Макарова. З Петербургу був присланий, щоб обізнатися з справами на місці, генерал-ад'ютант Яфимович, який приїхав 18 квітня до м-ка Корсуня, а наступного дня в Таганчу. Тимчасом підполковник Макаров і далі об'їздив села й провадив екзекуцію. Так 16 квітня він приїхав в с. Малий Ржавець, де людність трохи хвилювалася, заарештував їх ватажка селянина Макаренка, інших пересік. Далі він поїхав в инше село і так об'їхав усі села, де хоч трохи помічалися хвилювання, і всюди, де він побував, страшні екзекуції лишали сумну пам'ятку про нього ³⁾. Після Канівського повіту він перейшов і в инші і провадив екзекуції ще у Таращанському та Васильківському пов.

Присутність війська і ці страшні екзекуції, що відбулися на Канівщині, примусили селян заспокоїтися. Так придушено ці розрухи, може, найбільш інтенсивні в цій Київщині. Селяни, що потоками крові заплатили за свою спробу визволитися від пана, мусіли стати до покори, але не завдяки переконанню, а лиш під примусом збройної сили.

Розділ Х.

РОЗРУХИ В ПОВІТАХ ЧЕРКАСЬКОМУ, КИЇВСЬКОМУ, ЗВИНОГОРОДСЬКОМУ, ГУМАНСЬКОМУ, ЛИПОВЕЦЬКОМУ ТА РАДОМИСЬКОМУ.

Мало не в один час з розрухами в Канівському повіті, почалися розрухи й в Черкаському повіті ⁴⁾. Це передбачала й влада, наказавши ще 7 квітня по-сунути на кордон між Канівським та Черкаським повітами відділ війська — про вся-

¹⁾ Лебединцевъ, *op. cit.*, с. 48. ²⁾ Ковальскій, *op. cit.*, с. 394 — 5.

³⁾ Завважимо, що поміщики в цей час дуже охоче доносять про різних ніби-то „агітаторів“, і хоч, здебільшого, це виявляється брехнею, але цих „агітаторів“, певно про всякий випадок, усе-ж, здебільшого, б'ють різками, а иноді й заарештовують. Що-ж до екзекуцій, то які вони були жорстокі, показує такий факт: 28-го квітня в неділю Янкулію доносив генерал-губернаторові, що в Київщині спокій встановлено, хоч в с. Голяках ще не всі селяни вийшли на панщину; але це не з неохоти працювати, а через те, що багато селян ще не видужали після екзекуції (див К. Ц. І. Арх. ім. Ант., спр. № 114). А тимчасом екзекуція в Голяках відбулася десь у середині квітня, себ-то днів за 10—15 до цього рапорту.

⁴⁾ Матеріал про цей повіт дають здебільшого архівні справи, але цінний матеріал на підставі спогадів сучасників дає й Ясинський, с. 195—199.

кий випадок. Найбільші розрухи, які виявилися найгостріше, сталися в т. зв. Межиріцькому маєткові, що складався з м-ка Межирічі й сіл Бабичі, Гамарня, Кононча, Хмільна, Пекарі, Попівка Межиріцька (або Рожівка), Горобіївка та кількох інших. Належав цей маєток в цей час спадкоємцям княгині Багратіон, а замість них керували ним опікуни (швидко-ж потім він був проданий тит. сов. Н. Парчевському). В економічному правлінню маєтку служив за бухгалтера Ф. І. Кулішів ¹⁾, з козаків, мешканець м-ка Межирічі. Він скільки міг, захищав інтереси селянства й тому користувався між ним великою пошаною. Згадуємо ми про це тому, що він відіграв велику роль в заспокоєнню селян Черкаського повіту.

Селяни Черкаського повіту, особливо ті, що мешкали близько границь Канівського, вже давно хвилювалися й бажали записатися в козаки. Та зовнішньо вони цього не виявляли, очікуючи, правдоподобно, що робитимуть селяни суміжної Канівщини. Коли-ж надійшли звістки про розрухи селян Корсунського й Таганцького маєтків, а до того пішли чутки, що хтось бачив у с. Ключниках, Таганцького маєтку указ про волю, — тоді в селян Черкащини почали заворушення виявлятися отверто. Розпочалися розрухи в с. с. Горобіївці, Рожівці, а також ще в кількох, і набули досить інтенсивного характеру. Справник і пристав, що приїхали в ці села, мусіли втікати, втік і священник с. Рожівки. Це останнє село набуло ніби військового вигляду: були поставлені вартові на дзвіниці, звідки вони могли далеко бачити й попередити, коли-б наближалася якась військова частина, умовившись в разі небезпеки дзвонити в дзвін, і т. и. Швидко селяни починають виступати ще активніше. Так, у с. Горобіївці було заарештовано місцевого священника й ціла громада разом з ним рушила в поле. Прийшли туди-ж громади й з інших околичних сіл. Усі ці об'єднані громади вирішили заночувати в полі, а на ранок рушити до Таганчі й Ключників.

Жінці священника с. Горобіївки, Бакалинського, пощастило втекти до Межиріч. Тут, не знаючи до кого удатися, вона пішла до Кулішова, прохачучи його допомоги. Той годивсь спробувати заспокоїти селян і рано вирушив в поле, в місце, де зібралися громади. Знайшов він селян на межі маєтків Межиріцького та Таганцького в верстах 6-ти від Ключників. Селян було кілька тисяч; спянулися вони тут спочити; священника свого прив'язали до дуба посеред табору.

Після відповідних привітань, Кулішів звернувся до селян з запитанням, куди вони йдуть ²⁾. — „В Ключники“, відповідали ті. — „А для чого?“ запитав знов Кулішів. — „Там є указ“. — „Який указ?“ — „Указ, що ми всі вільні, що ми всі дворяни“. — „Які-ж ви дворяни хотів-би я, люди добрі, знати?“ запитав знов Кулішів. — „Ми дворяни, бо свої двори маємо“, відповіла юрба. — „Та бійтеся Бога—почав їх умовляти Кулішів, які ви дворяни? Ви такі-ж дворяни, як я князь“. На це громада, що справді любила його, а можливо ба-

¹⁾ Писали його, звичайно на російський вірець—Колешев.

²⁾ Цю розмову ми подаємо за Ясинським. Справникові рапорти в архівних матеріалах складено про ці події схематично і таких подробиць вони не подають

жаючи підлеститись, загукала: „Поздоров Боже вас та нас, то ви таки у нас і князь!“ Кулішів довго переконував селян, що вони дворянами бути не можуть і що такого указа немає. Він оповідав про ті езекуції, що відбувалися по інших селах, та умовляв юрбу звільнити священника та розійтись. Ніякі умовляння не допомагали. Поки він говорив, селяни уважно слухали і здавалося згоджувалися з ним. Та скоро він закінчував, юрба здіймала галас і заявляла, що указ існує, його бачили і т. и. Занадто вже солодка була мрія бути вільними козаками, не повертатися до проклятої панщини, під ярмо панів та їх економічних прикажчиків... І селяни, може й згоджуючись з аргументацією Кулішова, все ж душею вірили в указ і стояли на своєму. Той знов почав розпитувати, де-ж той указ, хто його бачив і т. и. Йому відповіли, що він є в с. Ключниках і на ньому лежить „золота рука царя“. Змучений і голодний Кулішів вирішив іти руба. Він звернувся до селян і сказав: „Повторюю вам, люди добрі, що ніякого указу про волю немає. Ви-ж кажете, що такий указ є, що хтось його бачив. Тоді підіть і принесіть його, і, коли виявиться, що такий указ є, можете повісити мене на цьому дубі“.

Селяни погодилися й зараз післяли людей 10 в Ключники по указа; тимчасом-же всі розташувалися в полі чекати післаних.

Чекати довелося кілька годин і нарешті показалися післанці. Чотири з них несли в руках хустку, тримаючи її за кутки, на ній-же лежав якийсь папір, загорнутий у вишиваний рушник. Кулішів розгорнув папір і почав читати. Це був один примірник інвентарних правил (нагадаємо, що звичайно одного примірника їх давано поміщикаві, другий-же був у церкві). Кулішів голосно зачитав ці правила, а коли ще й дехто письменний прочитав і ствердив, що це лиш інвентарні правила, то селяни були гірко подражнені й розчаровані. Користаючи з цього їх настрою, Кулішів знову звернувся до них, закликаючи розійтись, „не чекаючи лиха“, по селах і звільнити священника та сидіти тихо. Більшість юрби, переконавшись, що жадного указу немає, втомлена й голодна, боючися тепер суворої кари, поставилася прихильно до цих слів Кулішова. Лиш невеличка купка провідарів протестувала проти цього й намагалася затримати інших селян і загрожувала Кулішову, що це йому дурно не минеться. Найважливішу між ними ролю відігравали двоє селян — Киша та Груша ¹⁾. Але їхні зусилля успіху не мали. Селяни втомлені й налякані, зневірившись в існуванню указа, віру в який піддержувала чутка про існування його в с. Ключниках, бажали йти додому. Тому вони звільнили священника й зараз-же розійшлися по домівках.

В інших маєтках Черкащини розрухи також були; іноді вони навіть набували більшої сили, але вони більш не захоплювали такого великого району й такої кількості людности. Про хід розрухів в цих інших місцевостях, ми, на жаль, докладних відомостей не маємо; але з рапортів справників можна вже встановити одну питому всім рису: це не був збройний виступ, або спільний масовий виступ (як напр. на Канівщині), а лиш

¹⁾ Окрім того за справниковим рапортом селяни: Лобас, Проценко, Складенко, Святун, Коляда.

складання списків у козаки й загальне хвилювання, яке, залежно від своєї інтенсивності, часом приводило до ексцесів над священиками (і то в легшій формі) і до кидання робіт на панщині¹⁾). Розгляньмо, де були розрухи.

Ще 3 квітня надходить звістка про розрухи в с. Михайлівці (маєток поміщика Браніцького). Далі розрухи захопили селян маєтку кн. Багратіон, про що ми вже згадували. Після ліквідації, настало певне заспокоєння, але не на довго. Зараз-же як почалися езекуції на Канівщині, селяни Черкаського повіту знов почали хвилюватися. В м.ко Межиріч на ярмарок прибіг якийсь селянин і загукав до народу: „Панове громада! Кидайте все і біжіть в Таганчу; там зібралися жида й ляхи, ріжуть християн і палять місто!“ На цей крик прибіг вільноодпущеник Рудченко і хотів його заарештувати. Для цього він звернувся по допомогу до селян, але ні один селянин йому не допоміг, — всі їх симпатії, очевидно, були на боці таганцького делегата. Нарешті прибіг межирічський крамар Мошко Піпка і йому, разом з Рудченком, пощастило заарештувати селянина, що назвався на допиті Кріоненком.

Почалися розрухи також знов в с. Хмільній, де зібралось по-над 600 душ селян з сусідніх сіл, що хотіли разом записуватися в козаки; але пристава пощастило їх розігнати, причому проводирів було заарештовано. 14—15 квітня вночі в с. Хрещатику (маєток Воронцова) селяни почали також записуватися в козаки (записував якийсь салдат). Але їх також було розігнано і заарештовано цього салдата, кількох селян і дячка Калиновського²⁾). Такі розрухи були ще по деяких селах, але і там вони кінчалися так само, як тут. Справник арештовував проводирів; решта-ж селян заспокоювалася, боючись того-ж, а може й під примусом езекуцій. Окрім того туди були посунуті два дивізії уланів, які були розташовані в м.ках Смілі й Жаботині (згодом один з Смілі був пересунутий до Городища). Прийшло також військо до м. Мошни.

Так закінчилися ці розрухи в Черкаському повіті. Рух тут був чималий і захопив великі маси людности; та закінчився він без сутичок, пострілів і т. и., хоч, безперечно, не безрезультатно для селян. Про це промовляє звістка, що кілька з них, ватажки, були заслані до Сибіру, а багато інших селян поарештовано³⁾). Немає сумніву, що й інші ватажки та взагалі селяни, які брали участь в цьому русі й зокрема в поході в Таганцький маєток і не

¹⁾ Подекуди тут, треба одзначити, священики ставилися спочутливо до селянського руху, що було по тих часах досить рідке явище. Так, напр., був в с. Валяві св. Грибинський (по-над 70 років), що, з слів справника, взагалі був досить дивний: з духівництвом не знався, товаришував з селянами, які збиралися часто до нього; він казав економові маєтку (Воронцових) Бродовському: „Побачите, що буде. Вам так буде, як було Семену Палію, котрого вели вішати,— а Палій говорив, когда-б бачив, або чув батько, або мати, що мені будуть робити; а батько його, стоячи між толпою народу, одозвався: „чую, сину, й бачу, що тобі будуть робити“. До цього священик додав: „Ото й вам буде, бо через таких псявір тепер в Корсуні кров християнську проливають, годі вже вам терпіти!“! В останній цитаті справник правдоподібно помиливсь, пишучи „вам терпіти“; думаємо, що мало бути „нам“. Як бачимо, симпатії священика Грибинського цілковито на боці селянства.

²⁾ Калиновський сам був з Канівського повіту, але, приїхавши до Черкаського повіту, переказував різні чутки про розрухи.

³⁾ Про це скажемо в огляді покарання селян.

були заарештовані, дорого заплатили за свої мрії. Адже-ж, священник с. Горобіївки, а також Рожівки, й ин. священники та справник з приставом, знали головних ватажків і донесли на них владі¹⁾. І хоч не було чути пострілів в Черкаському повіті, але стогін селян, над якими провадили езекуцію, і там було чути безперечно.

Погляньмо тепер на розрухи по інших повітах.

У Київськiм пов. рух розпочався в другій половині березня. Досить сильні розрухи були лиш в одному м-ку Кагарлику. Тут громада 22 березня рушила до попа та, увійшовши до хати, заявила йому: „три роки ви ховаєте указ про переведення нас у вільні козаки, читай його зараз, а потім записуй нас із дітьми у козаки“. Здивований священник, який, можливо, навіть не звертав досі уваги на розрухи селян по дальших селах, почав умовляти селян і запевняти, що такого указа у нього немає, але громада на це йому кричала: „в тебе нема такого указу, чому-ж в маетках Браніцького та в инших селах священники прочитали указ, коли громада добре насіла на них, і записали в козаки“... Про це селяни почули на ярмарку, який щойно відбувся в Кагарлику. Хоч як умовляв священник, громада його не випускала, не пустила навіть до церкви, бо казала, що термін запису в козаки, як їм передали з інших сіл, кінчиться на Благовістя, а тому вони на все готові, щоб примусити священника як-найшвидше записати їх у козаки, і до того нікуди його не пустять. Не дозволили селяни йому післати з паламарем записку до станового пристава, заявили, що вб'ють паламаря, коли той понесе записку. Нарешті, священник умовив їх провести його до капітана Лопатіна, командира 18-ої роти Білевського полку, що була розташована поблизу. Тут священник утік під охорону війська, а капітан Лопатін і становий пристав, що прибув сюди, звернулися до селян з промовами, закликаючи їх заспокоїтися. Але даремно: лиш тоді, як рота зібралася у дворі в бойовому стані, селяни покинули двір і пішли на село. Потім ходили селяни ще й до иншого священника (Стояновського), але так само нічого від нього не здобули.

Другого дня після цих подій, до Кагарлику прибув справник. Селяни до нього не з'явилися, а тому він сам пішов до них разом з салдатами Білевського полку. Він спробував привести селян до покори, але даремно; селяни відповідали: „що й буде людям, то й нам, годі панам робити“. Справник наказав заарештувати їхнього ватажка Степана Базяка, але громада спробувала не дати його. Тоді вжито збройну силу: салдати прикладами розігнали селян і заарештували Базяка й ще 17 з них; усіх їх суворо покарано²⁾.

Те саме зробила 17-та рота Білевського полку в с. с. Шубівці, Липовці, Гороховатці й Бендюгівці. Інші села також після цього повисловлювали покору (Янівка — Казимирівка та ин.). Ці заходи примусили селян сидіти тихо й вже 27 березня хвилювання було вже більш-менш припинено.

У цих розрухах селян Київського повіту цікаво відзначити якусь певну розгубленість, неодностайність. Можливо, на це вплинуло певне віддалення від

¹⁾ Не дурно офіційні повідомлення хоч зрідка, але все-ж згадують про езекуції.

²⁾ Як саме, на жаль, невідомо.

театру головних подій, можливо присутність війська, що при перших ознаках розрухів прийшло в цей повіт, чи рішучість священників, які одмовилися писати в козаки,—але в кожному разі селяни тут не були такі завзяті й уперті, як по інших повітах, і тому розрухи було швидко ліквідовано.

Окрім Київського повіту рух захопив почасти й Звиногородський пов. Перейшов в'н сюди з с. Федюківки (не без участі диякона Слотвинського), і вже 19 березня справник доносив, що помітно хвилювання в таких селах: Довга Гребля, Вотилівка, Кам'яний Брід, Погібняки, Виноград, а також Ольшанський ключ (Ольшана). В цих селах селяни складали списки в козаки й оголошували себе вільними; особливо завзято провадили це в с. Вотилівці, де списки складав добровільно священник Бутовський¹⁾). Причини, які викликали рух як-раз у цих селах, були суто економічні і відомі нам з справникового рапорту. Річ у тому, що селянам цих сіл, які належали гр. Браніцькому, раніш, порівнюючи з іншими було з економічного погляду легше,—вони мали з давніх часів досить землі і були досить заможні. Але в 1854 р., коли ці села (а також ще інші) в загальній кількості 5.000 душ селян, були віддані в оренду різним шляхтичам, землю було переділено, і в багатьох місцях громадські вигони, а, можливо, й землі поодиноких селян, було зайнято під економічну оранку. Таким робом матеріальне становище селян різко змінилося, що й відбилося на їхніх настроях²⁾). На жаль, ми не маємо відомостей про те, як було заспокоєно селян цього району, але мабуть розрухи тут не були сильні, бо вже 30 березня звиногородський справник доносив, що все заспокоїлося³⁾).

У Гуманському пов. розрухи почалися 19 березня в с. Довгій Греблі, розпочалися також і в с. Красний Кут (пом. Пенкіна — скарги на нього селян), а звідси поширилися на суміжні села. Цікаво зазначити, що здебільшого до руху спричинилися, як зазначає й сам гуманський справник, великі утиски над селянами. Треба так само одзначити, що в Гуманському повіті поміщики зробили більш галасу, аніж цього вимагала дійсність. Як зазначає сам Лебединцев: „толки эти распространялись между тѣмъ и преувеличивались поляками (безперечно, поміщиками та їхніми службовцями), которые трусливы какъ зайцы и любятъ прилгать“⁴⁾). Досить було самої чутки між селянами сіл Паланочки й Мошурова про те, ніби на Великдень буде різанина, з слів якоїсь попаді, що на хрестинах переказувала цю чутку, чи, нарешті, картини однодворця Івана Сулими с. Мошурова, на якій було намальовано гуманську різанину 1768 р.,—щоб вже всі поміщики (зокрема поляки) почали галасувати, що повторюється нова гуманська різанина, готується повстання й т. и.

Узагалі-ж розрухи в цім Гуманському районі не набували різких форм. Селяни складали списки в козаки та здебільшого посилали скарги на утиски

¹⁾ Його потім було віддано під суд; допитувано в Консисторії в присутності мітрополіта Філарета (Дие. К. Ц. І. Арх. ім. Ант., спр. № 114).

²⁾ Інтересно, отже, що тут виступають селяни, що були до останнього часу найзаможніші для цього району.

³⁾ Хоч це не цілком вірно, бо ще в квітні справник доносив про невеликий рух в с. Журниціях (Журженцях?), але жадного значіння й наслідків він не мав.

⁴⁾ Лебединцевъ, *op. cit.*, ст. 16.

поміщиків. Почалися ці розрухи в с. Попівці (маєток пом. Уотейка), далі ми маємо звістки про розрухи в таких селах: с.с. Вороне, Охматово і Костянтинівка (маєток пом. Rogozинського), — тут селяни подали скаргу на великі „угнетенія“ від поміщика, а також його економа (с. Вороне, — Новицького). С. Побойна (пом-ці Піонтковської), с. Хенчин ¹⁾ (пом. Пароскова) — селяни подали скаргу на жорстоке поводження поміщика та його економа Селецького (мав бути присланий спеціально штаб-офіцер для розслідування). М-ко Буки й с. Антонівка (пом. Любомирського), с. Харківка (пом. Кротовича), с. Безпешна (поміщиці Сусаніної) — принесено скаргу на посесора цього села Пясецького за несправедливе обкладання роботою ²⁾. Були розрухи і в с. Хижні (пом. Парфенова), с. Кислені (пом. Кондрацького), де складали списки в козаки, в с. Попівці, де скаржилися на економа Дмитрацького, в с. Росалівці (пом. Рокицького), де селяни скаржилися на економа Жуковського, а також на те, що поміщик покривдив їх що-до землі і що їх жорстоко карають. Про заспокоєння цих сіл ми також звісток не маємо, — як видно, там усе закінчилося досить тихо, можливо, лиш з невеликими екзекуціями.

Треба одзначити, що скарги селян здебільшого скеровано проти поміщиків російського походження. Можна думати (як це власне зазначали навіть деякі селяни), що панщина, яку запровадили тут у цих повітах (а також і взагалі на Київщині) російські дідичі кілька десятків років перед повстанням 1855 р., була навіть важча за польську або, принаймні, вона мала інші, незвичкі, форми. Про те-ж, що російські дідичі не виконують інвентарних правил, говорять і сучасники (Познанський).

Окрім Гуманського повіту, сталися також заворушення, хоч у дуже слабій формі, і в повітах Радомиському та Липовецькому. В Радомиському повіті власне були лиш початки хвилювання, а саме: справник доносив, що в одному селі (назву його розібрати неможливо в документі) підбиває селян до повстання селянин Козаченко (19 років), але після його арешту селяни заспокоїлися. Про інші подібні епізоди відомостей немає, хоч, можливо, поодинокі факти й могли бути. В Липовецькому пов. ми маємо відомості про хвилювання селян с. Ростовки.

Отже, невеликі заворушення помічалися мало не по всіх повітах. Виняток становили тільки два повіти — Бердичівський та Чигиринський, де все було цілий час спокійно.

Наприкінці мусимо додати, що певні відгуки розрухів на Київщині, певні невеликі хвилювання, неспокій селян і т. и., мусіли бути й по інших губернях. Як приклад, правда одинокий, вкажемо на Брацлавщину. Земський справник прислав 23 квітня до генерал-губернатора рапорт, звідки можна зробити висновок, що певні хвилювання були помітні й тут. Між иншим, він писав, що звернув пильну увагу на поміщичих селян, наказав становим приставам і соцьким уважно стежити за настроями селянства й дбати за спокій

¹⁾ Такого села в „Спискѣ населенныхъ мѣсть Киев. губ.“ (1900 р.) ми не знайшли.

²⁾ Їх скарги: несправедливий розподіл полей та лук, переобтяження роботами, збільшення панщини фактично до 6 день на тиждень (святкується лиш неділя), які рахуються за три дні і т. и.

серед нього, а також заарештовувати всіх підозрілих осіб. Окрім того, в цій місцевості було збільшено й кадри поліції¹⁾). Хоч це єдиний факт, що є в нашому розпорядженні, але, повторюємо, немає сумніву, що певний неспокій, певне, так мовити, очікування, було помітне й по інших місцевостях, близьких територіально до районів розрухів на Київщині.

Розділ XI.

СПРАВА ДЕ-РОЗЕНТАЛЯ І ПОВСТАННЯ 1855 Р.

Раніш ніж перейти до огляду наслідків розрухів селян на Київщині, ми мусимо спинитися на одному епізоді, що в очах уряду відіграв важливе значіння для вияснення причин цих рухів. Урядові кола весь час з недовірою ставилися до думки, що селянський рух викликали економічні причини, — важка панщина та визиски й здирства панства, поміщиків-дворян, себ-то взагалі тогочасні економічні та класові відносини. Вони почасти ще й досі поділяли думки покійного імператора Миколи, що дививсь на кожне повстання, як на наслідки агітації зловмисних осіб, яких треба знищити, задавити, — а тим самим зникне й революція. І тому не дивно, що всі урядові діячі в розрухах 1855 р. на Київщині насамперед почали шукати „подстрекателів“. Трохи чи не кожен наказ закінчувався розпорядженням шукати цих „подстрекателів“, трохи чи не кожна урядова особа намагалася їх розшукати. Досить пригадати тільки, що й, напр., Янкулію в своєму рапорті від 28/IV до в. о. губернатора пише, що він з самого початку був певний, що у селян мають бути „подстрекатели“; і зараз після допиту селян у Корсуню, двоє з них повинилися, що у них справді був „подстрекатель“. Це був високий чоловік, років 50-ти, худорлявий, обличчя червоне, волосся й бурці сиві, беззубий. Одягнений він був у чорний сурдут, в свитку бронзового кольору грубого сукна, з чорними кутасами, сиву смушкову шапку й мав при собі товстелезну чорну палицю, стерту по краях, оздоблену залізними гвинтами. Цей чоловік з'явився в Таганчі 10 квітня, коли повстання в інших повітах, ба навіть у самому Канівському повіті було ліквідовано (в Корсуню під цей час відбувалася як-раз сутичка), пробув день у Таганчі, далі два дні в Пиляві, потім його бачили в Ржавці, Мартинівці й Степанцях. Так свідчили ці двоє селян. Як вони казали, цей чоловік закликав селян бити ляхів і палити їхнє майно²⁾). Попошукавши пильно, його ніде не знайшли. Треба визнати, що коли навіть і існував такий чоловік, що є досить сумнівно (бо його бачило лиш двоє з усіх селян), то він, очевидно, значного відношення до повстання не мав. Насамперед цей „агітатор“ (мабуть колишній відпускний колай, або однокорпусник, судячи з його вигляду) з'явився вже після розрухів; по-друге він закликав не проти панів узагалі, а проти ляхів. Та крім цього, коли він навіть і агітував за розрухи, то так робили й інші селяни, роз'їжджаючи по ярмар-

¹⁾ К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, спр. № 114.

²⁾ К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, спр. № 114.

ках; і коли на нього було звернено увагу, то, очевидно, лиш через те, що він своїм зовнішнім виглядом різнився од селян.

Та влада була певна, що весь рух викликали ці агітатори й шукала їх, де тільки могла. Доходили навіть до такого абсурду, що шукали агітаторів серед польської шляхти. Численні урядові накази загадують пильно стежити за польською шляхтою. А до того прилучилася надзвичайно цікава справа польського шляхтича Йосипа де-Розенталя, яка спочатку дала була ґрунт, щоб шукати цих агітаторів серед польської шляхти. Оскільки ця справа певною мірою стосується до селянських рухів на Київщині 1855 р., та й взагалі є дуже цікава, — ми коротенько скажемо про неї.

Йосип де-Розенталь був син польського шляхтича, що довго служив у гр. Браніцьких і в нагороду одержав у посесію с. Велику Волнянку Таращанського пов. Сам Йосип Розенталь навчавсь у Київському університеті на медичному факультеті. Була це людина здібна, талановита, поет та письменник, але надзвичайний ентузіяст і фантазер. Він мав кілька праць ¹⁾, величезних оповідань ²⁾, з яких одне надруковане в Києві під псевдонімом Скалки, а так само багато віршів, з яких так само частину було видрукувано (головне у Варшаві). Але, як ми вже були згадували, це був ентузіяст і людина більше слова, аніж діла. Він був демократ, навіть революціонер, але типовий революціонер-інтелігент, а до того шляхтич, що більш літав в емпіреях, а ніж провадив дійсну революційну працю. Начитавшись демократичної й соціалістичної літератури, він мріє про революцію, рівність та братерство, але з другого боку, захоплений польською патріотичною, різко шовіністичною літературою, він мріє, що ця рівність може бути лиш у польській державі. Це поплутання національного й соціального, а в додаток поетична й несолідна вдача Розенталева, й роблять з нього замість революціонера якогось блаженного мрійника, нездатного до життя й революційної праці. Коли почалися селянські розрухи на Київщині, Розенталь вирішив, що наспів час для праці. Він їде з Київва до Великої Волнянки, де до того-ж вже недавно був селянський рух, щоб агітувати й ширити свої думки. Спочатку, за допомогою економічного прикажчика Скавронського, молодого хлопця, що мав близько 20 років, в якому він знайшов прихильника своїх ідей, Розенталь починає свою агітацію розмовами з окремими селянами, обіцяючи їм волю й проповідує, що Ісус Христос зійшов на землю, щоб дати селянам волю (sic!), а потім цю волю задушили пани, і що потрібна тепер воля, без пана, без хлопа і без царя. Підготувавши, на його думку, ґрунт, Розенталь запросив кількох селян уночі в хату на краю села, де він прочитає їм одного папера. 28-го березня група селян зібралася в зазначеному місці, куди прийшов і Розенталь. Він почав читати їм папера, якого він ніби одержав з Франції і казав, що англійці та французи дуже шкодують селян і обіцяються їм допомогти. Далі він почав малювати селянам

¹⁾ Почасті політичного змісту. В них він писав, що селяни дуже бідують, що треба їх „піднести до себе“, а не входити тільки в їхні потреби, як писав Крашевський; зазначав, що багато поміщиків мають погляди XVIII ст. і, щоб довести свою владу, можуть наказати відшмагати усіх селян, і що проти такого свавільства треба боротися.

²⁾ Одне українською мовою.

образи панського, а головне царського гніту, і говорив, що треба скинути царя, а тоді буде всюди рівність, вільність та братерство. Він закликав їх до повстання, говорив, що вже 46 сіл готові, що 40 студентів поїхало для агітації по селах і що на допомогу їм прийдуть англійці та французи. Далі він зачитав відозву, що не вважаючи на все своє демократичне забарвлення, була написана в польському дусі й обстоювала польську батьківщину¹⁾.

Тимчасом селяни добре розуміли польські тенденції Розенталя. Вони бажали бути вільними козаками, але зовсім не хотіли вертатися під опіку Польщі, польського панства, яке не раз так гарно в часи біди описувало їм їхнє майбутнє життя, коли вони підтримають польських повстанців, і яке так суворо відбивало на їх шкурі нагаями дійсність. А тому, безперечно, вони не могли спочувати Розенталеві й мусіли йти тут рука-в-руку з урядом. Так і сталося. Коли Розенталь прочитав відозву, один з селян підійшов до нього ближче й раптом вихопив її йому з рук. „Що таке хлопці“ запитав стурбовано Розенталь: „хіба ви за білого царя?“. „А вже-ж за білого“ відповіли селяни. „Ну то й я за нього“, сказав Розенталь: „тільки пустіть мене“. Селяни вагалися; тимчасом Розенталь вийшов з хати і зараз-же втік у сусідній ліс, де й заховався. Все-ж-таки селяни донесли про цю подію. Влада побачила у цьому початки нового повстання; почали шукати Розенталя, але безрезультатно. Він заховавсь, а згодом пробрався до кордону, а далі до Галичини. Тимчасом на Київщині жваво йшло офіційне листування в справі його зловлення і витрачалися цілі гори паперу на рапорти про те, що його шукають²⁾. Нарешті його зловили в Галичині й видали російській владі. Його привезли до Києва й віддали разом з Скавронським до військового суду³⁾, що, розглянувши справу, присудив їх до каторжних робіт, які потім, на клопотання Васильчикова, замінено поселенням у Сибіру⁴⁾.

¹⁾ Починалася ця відозва так: „W imię ojca i syna i ducha świętego. Amen. My, naród wolny, wzywamy do was, bracia, co pod jarzmem Moskiewskiej niewoli sto lat już jęczycie, zaliwając się gorzkiemi łzami, w krwawym pocie czoła waszego. My wyciągamy do was dłoń bratnią, dłoń współzucia, przyjmicież ją, bracia, a wtedy ogólna równość i wolność będzie na ziemi“. Далі автор каже, що спочатку Бог створив лиш Адама та Єву, не було ні магнатів, ні хлопів і т. и. Потім він малює угиски й гніт над селянином і закликає до повстання, оповідає про вільне життя, яке чекає селян, коли вони скинуть ярмо, і закликає до повстання проти царя й панів: „I tak, bracia, precz z panami i z carem, równość, wolność i Ojczyzna“. Закінчується ця відозва: „Buwajcie zdrowy, braty, daj Hospody, szczech my wże was zastaly szczęśliwymy, wilnymy. Amin“. Цілу цю відозву див. у Мілківського „Революційні відозви“. Київ 1920 р., оригінал її переховується в К. Ц. І. Арх., спр. № 84, а копія в справі № 114.

²⁾ Як курйоз можна вказати, що ще через тиждень, як зловлено Розенталя, справники все-ж і далі доносили, що вони його зловити ніяк не можуть.

³⁾ Батько й брати Розенталеві, що були так само заарештовані, під той час були вже звільнені.

⁴⁾ Судова справа над Розенталем (що переховується в К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, № 114) надзвичайно цікава. Наляканий карою, він став провокатором і публікував багато таємниць з польського революційного життя, зокрема шифроване листування з-за кордону агентів і т. и. Навіть з Іркутську, куди його було заслано, він пише доноси (між иншим про Бакуніна). Але ця цікава справа не належить до нашої теми й дальші обговорення завели-б нас за рамки нашого завдання, — накреслити селянський рух на Київщині в 1855-ому році.

Селяни (чотири), що видали Розенталя, дістали від Браніцького волю (але без землі), а від влади медалі й грошову нагороду. Інші селяни, що брали участь у цій справі, дістали грошову нагороду.

Ця справа дала привід шукати причину селянського заворушення на Київщині в Розенталевій агітації й узагалі поміж польською шляхтою. Так Бутовський Павло, свящ. с. Вотилівки (якого — до речі — справник обвинувачував в тому, що він підбурював селян) доніс мітрополітові Філаретові й це підтвердив на допиті в Консисторії, що не священники винні в розрухах, а якісь агітатори; щоб це довести, він подав копію Розенталевої відозви, що йому віддали селяни¹⁾.

З другого боку справники (особливо гуманський та почасти черкаський) закидали священникам агітацію за козаччину й взагалі „вредныя мысли“. Навіть більше, обвинувачували їх у симпатії до поляків. Так, гуманський справник, напр., доносив, що свящ. Баульський „внушаль вредныя мысли о козаччинь“, а крім того списував копії з копії Розенталевої прокламації. У відповідь священники закидали це останне справникам, а так само доносили, що їх невміле поведження лиш збільшує розрухи²⁾.

Та ці всі обвинувачення швидко виявляли свою безглуздість. Після довгих хитань та шукань, влада мусіла нарешті стати перед фактом, що в селянських розрухах була винна не агітація зовнішніх чи внутрішніх ворогів Росії, чи уряду, — а економічні причини ще й певна традиція про старе вільне життя, про козаччину і т. и., яка знайшла собі ніби потвердження в маніфестах 14 грудня та 29 січня. І через те, як визнавав уряд, такі розмови є небезпечні лиш тому, що провадяться в районі, де щойно було придушено розрухи й де селяни ще дуже вороже ставляться до поміщиків і до уряду³⁾.

Розділ XII.

ПОКАРАННЯ ВИНУВАТИХ.

Раніш ніж говорити про покарання тих селян, що їх визнано за винуватих, хочемо ще сказати кілька слів про те, яке військо було тоді на Київщині, де воно було розташоване й т. и. Питання це цікаве за-для виявлення найбільш небезпечних, на думку уряду, місцевостей, так і за-для виявлення сили розрухів⁴⁾.

Насамперед, як ми вже були згадували, на Київщину прийшли 2 роти сап'орів, що провадили езекуції в Шкарівці й Биковій Греблі з ген. Белоусовим, а пізніше в Березній⁵⁾. Але вже в квітні було наказано пересунути резервний батальйон Білевського Єгерського полку, під командою капітана Лопатіна (що так відзначився езекуціями в Канівському пов.), в Канівщину „на постійныя квартиры“ (!). Слідом за цим 10 квітня йде наказ генерал-

¹⁾ Треба сказати, що кілька копій цієї відозви розійшлося по селах.

²⁾ К. Ц. І. Арх., спр. № 114.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Матеріал про це подає спр. № 163, К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича.

⁵⁾ До них була прилучена ще одна рота з Таращі, яка пішла в Трушки.

майорові Гартонгові, командирові 2-ої саперн. бригади пересунути з Ржищева в Таганчу одну роту сап'юр, а 12 квітня — одну роту з Київської залоги до Білої Церкви. Але й цього війська здалося урядові замало; видно розрухи ширилися й захоплювали де-далі більші й більші райони. Так 15 квітня в. о. губернатора Веселкін звернувся до кн. Багратіона Імеретинського, командира резервної легкої кінноти, прохаючи його пересунути 2 дивізіони уланів, один в Смілу, другий в Жаботин, щоб доглядати Чигиринський і Черкаський повіти, де може також вибухнути повстання, і де „живо сохранияется, по преданіямъ, старинный духъ казачества“. Таким робом на середину квітня було в районах, де відбулося заворушення, таке військо: 4 роти Білевського полку, 2 роти резерв. сап'юрного батальйону, 2 роти запасного сап'юрного батальйону, 2 дивізіони уланів і 1 рота київської залоги¹⁾. Розташовано це військо було в таких місцевостях: 4 роти Білевського полку, 1 рота зап. бат. сап'юр, 1 рота резерв. сап'юр. батальйону, під командою полковника Бехлій (Лопатін був начальником 18 роти, а на чолі цілого батальйону білевців стояв тимчасово) — у Таганчі. Один дивізіон уланів — у Таганчі й околицях під командою майора Енька. Одна рота 2-го запасн. сап'юр. батальйону — в Брусиліві (для „прикриття“ артилерії, що там перебуває); 1 рота Київської залоги — в Білій Церкві; один дивізіон уланів у Смілі, а другий (що прийшов згодом) — у Жаботині. Окрім того про одну роту сап'юр не знаємо, де стояла. Але таке скупчення військ з різних місцевостей на Київщині не могло довго тривати; а тому у генерал-губернатора виник новий план, про який він зараз-же доніс військовому міністрові, в рапорті від 19 квітня. Спочатку він пише, що все стоїть добре, але „хотя вслѣдствіе принятыхъ мною мѣръ спокойствіе и водворено уже въ большей части уѣздовъ, гдѣ проявились недоразумѣнія, однако-же принимая во вниманіе упорный характеръ крестьянъ Каневскаго и нѣкоторыхъ сосѣднихъ уѣздовъ, гдѣ еще не погасло совершенно воспоминаніе о казачествѣ, и желая на прочномъ основаніи возстановитъ порядокъ и спокойствіе, я полагаю бы чрезвычайно полезнымъ 16 эскадроновъ резервной легкой кавалерійской дивизіи, назначенныхъ по Высочайшему повелѣнію для расквартированія въ ближайшихъ мѣстахъ около города Кіева, расположенныхъ на разстояніи отъ Кіева не далѣе 150 верстъ, слѣдующимъ, образомъ: 8 эскадроновъ въ Каневскомъ уѣздѣ, а остальные 8 эскадроновъ между мѣстечкомъ Бѣлой Церковью, Тарашею и Сквирюю...“ Далі він пояснює, що сап'юрне військо потрібне в Київі, Білевські-ж роти так само потрібні при їх частині. Коли такий план вважатимуть за невідповідний, генерал-губернатор прохає дати тоді один з козачих Оренбурзьких полків, що призначені на Волинь. Як видно, він тут мав дві мети: по-перше діставав солідний кадр війська в відповідні місцевості, по-друге діставав військо, що значно краще, ніж піхота, могло провадити екзекуцію, яка відбувалася саме під цей час. Наприкінці квітня прийшла згода військового міністра і вищезгадане піше військо заступили 16 еска-

¹⁾ Після приблизних підрахунків по-над 2.500 чоловіка. Треба сказати, що з них частина потім була виділена для відсилки до Севастополя під командою капітана Варакомського.

дронів кінноти та один Оренбурзький козачий полк. Правда, що-до останнього, то генерал-губернатор одмовивсь, кажучи, що тепер йому вистарчить вже й 16 ескадронів кінноти, розташованих на Київщині таким робом: Таращанський повіт: в м-ку Ставищах — 2, в с. Жидівській Греблі — 1, с. Красилівці, або Бесідці — 1; Канівський пов.: в Таганчі, або Голяках — 1, в Корсуню — 1, в с. Ситниках — 1, в м-ку Медвині — 1; Васильківський пов.: — в м-ку Білій Церкві — 1 і Ракитні — 1; Сквирський пов.: — в с. Березній, або Логвині — 1, у Володарці — 1; Черкаський повіт: в м-ку Смілі — 2, в Мошнах — 1, в Межиріччі — 1.

З початку червня починається справа про повернення легкої кінноти в місця попереднього призначення. Потроху їх відсилають по одному чи по два ескадрони; коло 5 липня лишається лиш 3 ескадрони. 6 липня знов надходить вимога повернути ці 3 ескадрони; на це генерал-губернатор доносить військовому міністрові від 16 липня, що хоч селяни й заспокоєні, але небезпечно, коли зовсім не буде війська в тих місцевостях, де „такъ недавно существовалъ безпорядокъ, и гдѣ при совершенномъ отсутствіи войска могло бы снова проявиться только что успокоившееся волненіе“¹⁾. А тому прохає ще залишити військо. Справу цю нарешті було розв'язано 2 серпня, коли було вирішено, що решта кінноти має бути повернена, а на її місце мають прийти два козачі Оренбурзькі полки, це й сталося наприкінці вересня 1855 року.

Перейдемо тепер до розгляду тих наслідків, що чекали селян після розрухів. Як вже згадувано, селяни, котрі більш завинили, позаарештовувані, інших вибито різками. Карали ними власне й селян цілком невинних у розрухах, а так само за надзвичайно малі вчинки. Наведемо для прикладу, хоч-би, той факт, що селянина Куклу покарано різками лиш за те, що він свідчив, як самовидець, про приведення селян с. Кирдан до присяги імп. Олександрові І. Коли-ж він і після кари заявив, що казав правду, то справник відповів йому: „ото-ж тобі, не все те говори, що знаєш“. Вже раніше, до остаточного придушення розрухів, кап. Громеці запропоновано перевести слідство, що він зробив пізніше. Значну частину селян було вибито різками й звільнено, більш замішаних відіслано до в'язниць, і їх пізніше судили суди, зокрема на Канівщині спеціальні військові суди.

Перш ніж приступити до огляду кар, які чекали заарештованих селян, ми мусимо сказати, що відомості про це у нас неповні й недетальні. Залишилися присуди військового суду в Корсуню²⁾, над селянами Канівського повіту, але й вони також не повні. Про селян інших повітів ми маємо лиш окремі невеликі судові справи про поодиноких осіб, та загальні згадки про різних офіційних паперах.

¹⁾ Речення, відзначене тут розбивкою, в рукопису закреслено й іншою рукою написано „подстрекательство къ недоразумѣніямъ“.

²⁾ Їх подав Ясинський в додатках до своєї праці. На жаль, серед архівних матеріалів цієї справи ми не розшукали; Ясинський-же каже невизначно, де він нею користувався.

Окрім того є кілька справ про духівництво, що було замішано в русі 1855 р. Оскільки ці справи коротші і мають цілком інший характер, ми розглянемо їх спочатку.

Як ми були згадували, було заарештовано більш як десяток дячків та паламарів, а також притягнуто до відповідальности кілька священників (с. с. Федюківки, Кирдан та ще кількох). Для всіх священників справа закінчилася цілком добре. Про деяких, на котрих скаржилися справники (напр. про Бутовського, Грибинського), як Лебединцев, так і інше, вище, духовне начальство, дали відзив, що взагалі вони відомі, як добрі пастирі, а тому залишаються на своїх посадах. Інших (напр. св. Михайла Вишинського, с. Черкаса), переведено до інших парафій, але далеко кращих й багатших, де одержуючи всякі нагороди, вони спокійно й мирно закінчили там своє життя.

Не так добре закінчилася справа для дячків. Правда, дуже суворо покарано було лиш кількох: це Слотвинський, що був зісланий до Сибіру, Костецький, якого було засуджено на 2 роки до арештантських рот, та Бохемський, якого теж (позбавивши посади) було зіслано до Сибіру. Більшість-же дячків було звільнено після судової справи (напр. Д. Калиновського, що мав по-над 60 років, після 3 місяців тюрми). Кілька-ж були звільнені мало не відразу (напр. дячки с. с. Мельників та Ситників); і нарешті про долю кількох менш помітних — невідомо.

Як приклад судової справи над дячками, наведемо один процес, що знаходиться в наших матеріалах ¹⁾, — це про дячка Луку Сохача і паламаря Павла Морачевського з с. Пустоварівки.

Почалася ця справа рапортом свящ. Вас. Сикорського київському мітрополітові від 2 го серпня, що він був присутній на допиті Сохачі й Морачевського, яких обвинувачують в тому, що вони підбурювали селян с. Пустоварівки проти місцевого священника й взагалі проти влади. Як Сохача так і Морачевський себе за винних не визнавали. Сохача, а також його жінка, в проханні до мітрополіта, зазначили, що Сохачу обмовив селянин Верзун, який по звільненню хотів помститися (!) Сохачі й доніс, що той говорив нібито селянам: „Коли беретеся за попа, то беріться добре“. Слідство цивільне визнало (27 серпня), що Сохача винний в „подстрекательствѣ“, і прохало мітрополіта розглянути цю справу. Але консисторія, що з доручення мітрополіта розглядала цю справу, власне виправдала його, бо визнала його винним лиш в „неоказаній помощи“ священникові в заспокоєнні селян; а, оскільки він вже 2 місяці сидів у в'язниці, то кари цієї для нього досить, а тому визнала за потрібне звільнити його й одіслати на місце служіння. Цю до Морачевського, справу розв'язано так само: його теж обвинувачували в тому, що він не подав допомоги священникові, але й це визнали за недоведене (бо, як зазначали слідчі органи, слідство в селі, де щойно відбулися розрухи, провадити важко) й ухвалили звільнити його та повернути на місце служби. Мітрополіт, не вважаючи на те, що генерал-губернатор ставився до цього в'яршення неприхильно, потвердив його.

¹⁾ К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, спр. № 348, Духовн. Консисторії.

Отож, ми бачимо, що середне духівництво не постраждало від кар цілком, нижче-ж постраждало тільки почасті. А втім, треба визнати, нижче духівництво, дячки, паламарі, причетники,— взагалі було, здебільшого, на боці селянства. Та це й не дивниця, вони самі вийшли з цього селянства, були частиною його й органічно з ним звязані.

Далеко не так закінчилися справи для заарештованих селян, надто в Канівському повіті. Розгляд їх покарань ми почнемо не з цього повіту, а більше-менше хронологічно, — з повітів, де розрухи почалися і де не було таких гострих виступів селянства.

В Таращанському повіті більшість селян тільки вибито різками; але все-ж кількадесять осіб заарештовано. Доля їхня, на жаль, не вповні відома. Ясинський ¹⁾ пише, що ніби-то всіх їх помилувано і взагалі „все кончилось благополучно“. Перевірити це відносно всіх надзвичайно важко. Але про декого нам відомі присуди, які не погоджуються з Ясинського твердженням. Ми маємо відомості ²⁾ про долю провідника руху с. Бесідки Федора Шеремія. Його засуджено в арештантські роти (не відомо—на який термін), а потім на поселення в східньому Сибіру. Є ще звістка, про долю кількох селян,— за рапортом справника — Таращанського повіту (с. Кирдан та инш., хоч у дійсності там були селяни й інших повітів, напр. Кочерга, Васильківського пов., с. Трушок), а саме Кравчука, Штика, Кочерги, Гончара, Кулаковського, Олійника й Тернового. Усіх їх засуджено в арештантські роти на 2 роки, окрім Тернового, якого засуджено на 3. Але два з них (Гончар і Штик), правдоподібно від жорстокого поводження, вмерли в військовому шпиталі цієї роти. Іншим, здається, з огляду на маніфест Олександра, термін був трохи скорочений.

Є ще відомості, що, висидівши в в'язниці, 10 душ були звільнені після „строгаго внушенія“, 7 вибиті різками й звільнені; звільнені також після 2 місяців арешту одставн. канцелярист Петков і однодворець Красуський.

Цих прикладів, які, очевидно, не вичерпують усіх присудів, ми гадаємо все-ж досить, щоб зробити висновок, що судова справа над селянами цього повіту (а так само й інших, про яких відомостей немає) закінчилася для них не зовсім „благополучно“.

Про долю селян заарештованих в Сквирському, Васильківському та инш. повітах (окрім Канівського та Черкаського) ми, на жаль, знаємо дуже мало.

В Сквирському повіті нам відома по-перше доля двох осіб, замішаних в розрухах в с. Березній. Одного з них унтер-офіцера гвардії в одставці Якова Пашенка, що запевнював, ніби указа про волю вже три роки видано,— було уміщено у богадільню, де він пробув більш як рік; другий-же, селянин Лаврон Олексієнко, також села Березної, зважаючи на його похилий вік понад 80 р., за „внушеніє вредныхъ мыслей и возбужденіє къ безпорядкамъ“ ³⁾, —

¹⁾ Ясинський, *op. cit.*, с. 202. У цьому твердженні він спирається на Громеччині спогади.

²⁾ Їх, а також і всі дальші, подає вищезгадана справа № 84, пака II.

³⁾ Цей дід мусів, безперечно, ще добре пам'ятати оповідання про гайдамаччину, що стала якихось півдесять років до його народження. Чи не спогади про гайдамаччину й козачину були тими „вредними мыслями“, які він ніби-то „внушав“ селянам? Див. про нього в *спр. Духовн. Консистоїї № 349. К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича.*

на 2 роки церковної покути у Києво-Видубецькому монастирі¹⁾. Окрім того, в тогочасних офіційних паперах зустрічається загальна згадка про долю ще кількох селян: 2 селян покарано різками і, за згодою власника, відправлено до Сибіру; 4 покарано різками і заслано до арештантських рот (термін не зазначено); 12 „подвергнуто полицейському взысканію“ і звільнено. Трьох наказано тримати у в'язниці аж до нового розпорядження (доля їхня невідома).

У Васильківському пов. обійшлося трохи легше. Тут справа почалася з суду над селянином Дзевенком з с. Фурсів, що висидів 10 день у в'язниці і був звільнений після „строгаго внушення“. Наказано було також у тих селах, де відбулися розрухи, ще раз повторити езекуції (напр., Трушки, Бикова Гребля, Шкарівка і т. и.); окрім того селяни мали перепросити своїх поміщиків. Є окрім того згадка, досить невиразна, про заарештованих (близько 50) селян. Більшість з них після кількох місяців арешту вибито різками й звільнено; але коло десятка з них потрапило до арештантських рот, а двоє з них ще згодом на поселення в Сибір.

З інших повітів (окрім Канівського та Черкаського) відомостей сливе немає. Можна гадати, що більшість селян з них тільки вибито різками. Маємо тільки згадку про один арешт, селянина Семенюка, с. Ростовка, Липовецького повіту, але й його після кількох місяців арешту було звільнено (здається після того, як покарано різками).

Кілька відомостей ми маємо і про арешти в Черкаському повіті, власне про долю головних проводирів (як не дивно, між ними ми зустрічаємо малого хлопчика):

1) Федір Кріоненко²⁾, с. Товствин — 3 місяці в'язниці і кара різками.

2) Федір Груша — с. Попівка, після двох місяців в'язниці, кара різками і в арештантські роти (за згодою поміщика).

3) Федір Деликатий, с. Попівка, після 2 м. в'язниці в арештантські роти (за згодою власника).

4) Афанасій Харченко с. Попівка.

5) Павло Лобас, „ „

6) Федір Квак „ „

7) Василь Чорненко „ „

} кара різками.

8) Кіндрат Красюк, с. Березнеково (малий хлопчик), після 2 м. в'язниці, суворе „внушення“.

9) Селянин Груша (з походження не Черкаського пов., а Канівського, але який брав участь в заворушенні на Черкащині), — засланий до Сибіру.

Нарешті унтер-офіцер Київської залоги Данило Голуб за те, що писав скарги для селян свого повіту (Черкаського) на поміщиків, був посадовлений на два тижні до в'язниці, а потім йому було зроблене суворе „внушення“.

Це всі відомості про карі над селянами, які ми маємо для повітів, де відбувалися розрухи (окрім Канівського). Вони, безперечно, не повні; ми не

¹⁾ Він їх справді й відбув; звільнено його 6 грудня 1857 го року (бо його надіслано до монастиря 6 грудня 1855 р.; доти він сидів у в'язниці).

²⁾ Власне з Канівського пов., але виступав він у Черкаському.

маємо всіх вироків і відомостей про всі арешти. Але й цих наведених прикладів, ми гадаємо, вистарчить, щоб уявити собі долю заарештованих: найчастіше доля їхня то були арештантські роти та Сибір, що, до речі, стверджує й судова справа над заарештованими в Канівському повіті.

Тут, у Канівському повіті, за розпорядженням генерал-губернатора, було відкрито при Канівському повітовому суді спеціальну змішану військово-судову комісію, яка розпочала свою працю з початку 1856 року. Насамперед комісія ця визнала, що головні провідники розрухів судові не підлягають, бо всі вони вбиті підчас нападу на Корсунь¹⁾. Інших-же заарештованих, що їх було 55 чоловіка²⁾ (окрім того двоє втекли) комісія поділила на три групи: 1. „главныхъ виновниковъ“ — 16; 2. „прикосновенныхъ“ — 20; 3. „меньѣ прикосновенныхъ“ — 19. Про долю інших двох груп ми повних відомостей не маємо. Правда, Ясинський каже³⁾, що другу групу було присуджено до кари різками (по 50 ударів), третю-ж групу цілком було звільнено. Та оскільки Ясинський взагалі має тенденцію зменшувати розміри кари селян (як, до речі, і Лебединцев), — то вірити цьому цілком не можна. Говорити про те, що ці дві групі лишилися цілком, чи сливе, непокарані, не доводиться хоч-би тому, що судова справа закінчилася допіру на початку 1857 р., — се-то всі заарештовані селяни близько двох років просиділи у в'язниці! Гадаємо, що ця кара сама по собі не була вже такою малою. Окрім того ми маємо ще деякі архівні згадки, які дають досить багато прикладів покарань.

Селян Канівського пов., котрі більш завинили у розрухах, присуджено було до таких кар: 1) Корній Заїченко (Кудлик), з с. Кичинець, — до позбавлення всіх прав, кари шпіцрутенами крізь „строй“ в 500 жовнів тричі, віддання до арештантських рот на 2 роки й заслання після цього до Сибіру. 2) Василь Бзенко з с. Бровах, — до того самого, з тією тільки різницею, що крізь „строй“ його мали прогнати двічі. До цієї-ж кари взагалі присуджено й ще кількох селян, з різницею тільки що-до кількості років арештантських рот та кількості разів прогнання крізь „строй“. А саме: 3) Петра Швайку з с. Виграїва — крізь „строй“ раз, в роти на 2 роки; 4) Михайла Гойденка з села Моринець крізь „строй“ — 1 раз, в роти на 1½ роки; 5) Максима Лавріненка з с. Моринець — крізь „строй“ в 300 салдатів 1 раз, в роти на 1 рік; 6) Михайла Півня з с. Моринець до тої самої кари; 7) Данила Півня з с. Моринець — також; 8) Петра Гудзину з с. Виграїва — також; 9) Назара Гончаренка з с. Виграїва — також; 10) Акіма Пухлого з с. Виграїва — також; 11) Ісаака Куклу з с. Виграїва — також; 12) Гордія Швайку з с. Виграїва — також; 13) Саву Півня з с. Моринець — також. Нарешті останні троє з групи провідників: Омелян Охрименко з с. Бровах, Лев Недбайло й Осип Ленда⁴⁾, оскільки вони не брали участі в нападі на Корсунь, — до 50 ударів різками з залишенням на місці.

¹⁾ Цими провідниками, як гадала комісія, були селяни: Іван та Микола Барнацькі, Яків Романовський, — с. Виграїва, і Пархім Модленко с. Корнілівки.

²⁾ Багатьох інших заарештованих було просто покарано різками.

³⁾ Ясинський, *op. cit.*, с. 211.

⁴⁾ З яких сіл невідомо; можливо, з Бровах.

Ці вироки, разом з генерал-губернаторовими з цього приводу міркуваннями, передано міністрові внутрішніх справ, а той вніс їх на розгляд кабінету міністрів. Цей останній, розглянувши справу, вважав за можливе трохи полегшити кару ¹⁾ й вніс відповідну постанову, що її затвердив і цар. А саме, було ухвалено ²⁾: 1) Селян: Корнія Заїченка, Василя Бзенка, Петра Швайку та Михайла Гайденка, — позбавити всіх прав і віддати до арештантських рот на 1 рік, а потім заслати до західного Сибіру на роботи в розпорядження тамтешньої адміністрації (себ-то, на каторжні роботи).

2) Селян: Максима Лавріненка, Михайла й Данила Півнів — позбавити всіх прав й віддати до арештантських рот на 6 місяців, а потім, як людей шкідливих, заслати до західного Сибіру на поселення.

3) Селян: Петра Гудзину, Назара Гончаренка, Акіма Пухлого, Ісаака Куклу, Гордія Швайку й Саву Півня, — віддати до арештантських рот на 6 м-ців, а потім лишити в їхніх селах, даючи право власникові, коли він не схоче мати їх у своєму маєткові, виселити до Сибіру за правилами, що існують ³⁾.

4) Двацяти трьом селянам (Омеляну Охрименку, Льву Недбайлу й Осипу Ленді, — з I-ої групи, і 18 селянам з II-ої) зарахувати замість кари замкнення у в'язниці підчас слідства й залишити в місці їх постійного перебування під доглядом поміщика та поліції.

5) Решту — 19 селян (з III-ої групи) звільнити.

6) Двох селян, що втекли з-під арешту (Григорія й Романа Кукленків) — судити, як їх буде зловлено.

Такий був остаточний вирок над заарештованими селянами після двохрічного замкнення у в'язниці ⁴⁾. Але й навіть звільнені селяни не позбулися певного знуздання, — їх виставляли прилюдно як певний довід на те, до чого призводять селянські розрухи. Канівському справникові було наказано: „при подвореніи освобожденныхъ крестьянъ въ мѣстѣ жительствова, собравъ старѣйшихъ и почтеннѣйшихъ крестьянъ тѣхъ сель, къ коимъ принадлежать сужденные военнымъ судомъ крестьяне, объявить имъ о послѣдовавшей конфирмаціи и еще разъ вразумить ихъ, какъ противузаконно было ихъ волненіе, и какія послѣдствія навлекли они на себя тѣмъ, что не слушали начальства и оскорбляли священниковъ; при томъ объяснить имъ, что (такъ какъ большая часть крестьянъ прощена!) и только подвергнуты наказанію болѣе виновные, волновавшие или вовлекшие другихъ въ отвѣтственность) то есть высочайшая къ нимъ милость Государя Императора, которую они должны оправдать спокойною и трудолюбивою жизнью и всегдашнимъ повиновеніемъ властямъ“.

Цей наказ, безперечно, мав був ображати свідоміших селян. Але за що-ж, як не за ласку, мусіли вважатись екзекуції, шпідрутени та арештантські роти за деспотичного й лютого панування поміщицько-дворянської класи за царату?

¹⁾ Чи не тому, що боявся, що занадто жорстокий вирок може обурити інше селянство, яке й без того вороже ставилося до уряду?

²⁾ Цю постанову цитуємо за Ясинським, *op. cit.*, с.с. 212–213.

³⁾ Нагадуємо, що поміщики мали право карати своїх селян, як хотіли, аби-б тільки без каліцтва (хоч і цього не додержувано), включно до віддання в салдати і заслання до Сибіру.

⁴⁾ Окрім того було покарано ще декого з „прикосновенныхъ“. Напр., одст. салдат Рябоконь, — кризь „строй“ 1 раз в 300 душ і в Сибір на „поселеніє“.

Окрім цих покарань відбувалися ще покарання і не в самому Корсуню, про що ми маємо архівні згадки¹⁾. Найперше покарано Таганчських повстанців. Тут заарештовано 25 чоловіка; з них 2 після в'язничного замкнення за-слано до арештантських рот, 3-ьох, покаравши різками, заслано на поселення до Сибіру, 3, покаравши різками, віддали власникам, щоб ті сами віддали їх до арештантських рот на який схочуть термін (на жаль, про рішення власників відомостей немає); 14 суворо покарано на різки й звільнено; 1 звільнений (про 2 відомостей немає). Усі засуджені сиділи по три місяці до суду у в'язниці.

Маємо так само звістку, що в с. Бобриця, де селяни скаржилися на важку панщину, заарештовано трьох селян: Боровика, Антипенка та Воробія, як ватажків. Та швидко по тому (25 травня) Воробій на пічці зарізавсь кешеньковим ножем. Це вплинуло трохи на генерал-губернатора, що йому було донесено про це, і він наказав двох інших селян звільнити після „строгаго внушення“. Думаємо, селяни передбачали яка важка доля чекала заарештованих, коли один з них навіть рішив зарізатися, щоб уникнути цієї долі.

Нарешті, ми маємо згадку, що одст. канцелярист Березовський, що писав списки козаків, після двох місяців в'язниці був звільнений, а канцелярист Раєвський, за те-ж саме, звільнений, -- після місяця арешту у Київській фортеці та „строгаго внушення“²⁾.

Такими покараннями закінчилася Київська Козаччина.

Морем крові та сліз заплатили селяни за саму-но спробу полегшити свою долю.

Р о з д і л ХІІІ.

ПІДСУМКИ.

Погляньмо наприкінці на самий характер розрухів 1855 року. Насамперед ми мусимо визнати, що козаччина 1855-го р., хоч не була революцією, але, безперечно, була все-ж рухом революційним. Її, правда, було скеровано не проти царської влади, але все-ж проти самого тогочасного політичного ладу. Треба сказати, що рух цей не був подібний, напр., до рухів польських, — значною мірою аристократичних, які інтелігенція вже заздалегідь обмірковувала й підготовлювала. Це був рух суто народній, мало не виключно селянський (бо робітництво в ньому брало таку малу участь, що згадувати про нього не доводиться) і мав цілком стихійний характер.

Правда, як ми були бачили, він пройшов організовано і лояльно. Цей рух не був подібний до деяких рухів ХVІІІ ст., як от Коліївщина, з її різаниною та кривавою помстою селянства. Селяни підчас руху 1855-го року намагаються йти, так мовити, легальним шляхом. Вони не роблять окремих замахів на панів-поміщиків, але подають скарги на них та складають списки в ко-

¹⁾ У вищезгаданій спр. № 84, пака II.

²⁾ К. Ц. І. Арх. ім. Ант., спр. № 154.

заки. Жаден з маєтків поміщицих не було розграбовано. З архівних джерел нам відомий лиш один випадок, коли було спалено поміщицу економію, але й то це не було підчас повстання, а значно згодом, — можливо як помста за езекуції. А саме, 19 вересня 1855 р. в с. Сидорівці поміщика Неймана сталася пожежа, від якої погорів увесь хліб у снопах. Слідом сталася друга, підчас якої погорів увесь хліб у зерні та різні господарські будівлі. Нейман доносив, що це підпал, і прохав війська, щоб розквартирувати його в селі. Але, як бачимо, цей поодинокий, мабуть, випадок трапився в-осени 1855 р., тимчасом як повстання було на-весні.

Отже, як ми сказали, майно поміщиків залишилося ціле, не пограбоване. Навіть там, де поміщики повтікали, усе воно залишилося ціле; селяни там навіть ставили варту, щоб зберегти його від всякого нещасливого випадку. „Ми до вас ніякого жалю не маємо, казали селяни, певні в своїм увільненні, панам-поміщикам, ви однак ідіть собі вашою дорогою, куди знаєте, а ми будемо служити царю нашому“.

Також зовсім не згадується випадків знущання з поміщиків, економів та прикажчиків. Навпаки, сучасник подій, Б. Познанський наводить такий факт. До одного з економів гр. Браніцького ввечері в страсну суботу з'явилося 7—10 озброєних списами парубків. Той страшенно злякався, бо всі селяни хвилювалися й панщини не робили, але з'ясувалося, що... хлопці прийшли з наказу громади провести його з родиною до костьола (в містечко) „щоб обиди якої не було по дорозі“. Вони відвели його до костьола, почекали доки скінчиться відправа, а потім знову таким-же самим робом, під охороною, привели назад до його господи. Про недоторканність прикажчиків та економів свідчать і інші сучасники.

Рівночасно всі сучасники згадують про організованість селян, слухняність молодших з них, і взагалі про, так мовити, організований характер руху.

Селяни не виступали кожен сам, як хотів. Навпаки у них була певна навіть влада, — громада, що керувала всіма справами. Ось як характеризує її, а також узагалі поведження селян, сучасник Громека: „Управляемая выборными отаманами, она (громада) составляла нераздельную единицу. Выражение „громада великий человек“ было на устахъ у всѣхъ и служило единственнымъ оправданіемъ отдѣльныхъ лицъ, малѣйшій проступокъ которыхъ наказывался громадою безъ всякой пощады. „Памятайте, хлопці, що ми не бунтовщики!“ говорила она, внушая каждому необходимость вести себя смирно, чтобы не навлечь со стороны владѣльцевъ и начальства обвиненія въ бунтъ“ (ор. cit., с. 10). Далі, кажучи про знущання з священників, Громека каже: „Но истина требуетъ прибавить, что собственность священниковъ и личность ихъ женъ и семействъ остались повсюду неприкосновенными“; і далі: „Замѣчательно также, что во время самого сильнаго волненія кабаки и здѣсь, какъ и вездѣ, гдѣ народъ записывался въ казаки, были запечатаны громадою и всюду были разставлены ею караулы, чтобы никто не смѣлъ тронуть помѣщичьей собственности. Во всей губерніи, во время трехмѣсячнаго волненія, не было тронуты крестьянами ни соломинки. Помѣщики, бѣжавшіе въ Кіевъ и въ уѣздные города, возвратясь въ имѣнія, нашли все свое имущество цѣлымъ и неприкосно-

веннимъ. Ни одна вещь въ ихъ домахъ не была передвинута съ мѣста на мѣсто. Тѣ же помѣщики и экономи, которые остались на мѣстахъ, пользовались лично всевозможными знаками уваженія. Имъ снимали шапки, кланялись, но только не признавали ихъ за власть и не повиновались имъ болѣе“ (с. 26).

Узагалі, як згадано, постраждало лиш трохи духівництво.

Духівництво за цих часів, як уже побіжно згадувано, перетворилося в певну привилейовану соціяльну групу, як соціяльною, так і економічною, ба, навіть, психологічною сторонами. Духівництво почуває тепер свою відокремленість од селян, сини його навчаються в однакових навчальних закладах і готуються до однієї, здебільшого, професії, дочки виходять заміж переважно за священників, — узагалі твориться певна група, досить замкнена, свідомо своїх привилеїв. З економічного погляду духівництво, маючи добрі заробітки й чималі, здебільшого, земельні наділи, наближається до дрібних власників — поміщиків. До селянства духівництво стоїть у тих самих стосунках, що й поміщичество. Воно експлуатує його не тільки релігійні потреби надмірними вимогами, а й використовує його робочу силу, як і поміщики, щоб обробляти свої землі панщиною, яку до того робить переважно дуже важкою¹⁾. І не дурно тому селянство ставиться до духівництва з ненавистю й мстить йому. Навіть дітям своїм воно надихає цю ненависть. „Дивіться, дітки, казали селяни с. Березни підчас знущання з попів, щоб і ви пам'ятали, як батьки ваші на волю виходили й що тоді попам робили“.

Та селяни все-ж стримували свою ненависть і підчас руху 1855-го року не мстилися духівництву всьому без винятку за старі кривди. Коли дехто з духівництва й постраждав, то тільки за те, що відмовлявся записувати селян в козаки. Коли-ж його бажання виконувано, селянство стримувало свою зневажливість і ставилося до духівництва і далі з пошаною та навіть перепошувало за свої попередні вчинки. Напр., коли священник с. Шкарівки, Олександровський, написав нарешті селянам список, ніби-то, у козаки, то селяни перепошували у нього за попередні свої виступи й лайки, та наказали жінкам піти помити підлогу в священницькому будинкові, що вони її забруднили чобітьми²⁾.

І зрозуміло, що так високо оцінив поведінку селянства Громека, писавши про цей рух у своїх мемуарах: „Такъ кончилось это событіе, которому, смѣло можно сказать, не было еще примѣра въ исторіи. Иностранцы не повѣрятъ, чтобы масса народа, превышающая собою народонаселеніе любого германскаго княжества, жаждущая свободы, держала себя такъ сознательно благородно въ теченіе нѣсколькихъ мѣсяцевъ волненія. Никто не повѣритъ, что есть на свѣтѣ нація, которая, отказываясь отъ всякаго повиненія мѣстнымъ властямъ, составляющая изъ себя временное правительство — громаду, въ то же время почтительно обходится съ отвергнутою властью и оберегаетъ ее отъ собственнаго насилія и оскорбленія. Никто не повѣритъ, чтобы въ непопавшейся массѣ народа не нашлось бы положительно ни одного человѣка,

¹⁾ Лебединцевъ, *op. cit.*, с. 9.

²⁾ Звичайно, ми беремо тут духівництво у більшості; винятки з цього могли бути й були.

который бы польстился на чужую собственность и нарушилъ объѣтъ, данный громадѣ, — вести себя честно и осторожно“¹⁾).

Тут, як бачимо, Громека надзвичайно високо оцінює значіння громади, визнаючи її як певний тимчасовий уряд. Значною мірою так само високо оцінює цю роль й Ігнатович. Безперечно, громада в розрухах 1855-го року відіграла велику роль; але не можна гадати, що це був орган тимчасовий, революційний, новоорганізований, який мав керувати рухом. Громада на Правобережжю, власне на Київщині, є керівничий орган села вже в давніші часи. Напр., ще в 1760-х роках в старостинських маєтках уряд визнавав і вважав на громади. Так, деякі інвентарі складувано виключно „z indagacyi gromady“, як було, скажім, коли складали інвентаря староства Рожівського 1765-го року; тут комісари, що збирали матеріал для люстрації, не прийняли навіть інвентаря старости, бо в ньому повинності було вказано більші, ніж ті, що їх вказала громада²⁾. До речі, треба одзначити, що за цих часів до громади ввійшли як селяни, так і козаки, що мешкали по селах (напр., в Нехвороській громаді³⁾); це мусіло, безперечно, впливати на настрої селянства старостинських маєтків в напрямку розуміння їх рівності з козаками. Велику роль відіграє громада й під час розрухів, напр., 1840-х років на Правобережжю. Таким робом громада була за постійний орган селянства, а не тільки тимчасовий, революційний.

Загалом-же громада відіграла чималу роль в керуванні рухом 1855-го року. Її накази селяни суворо виконували без жадних скарг і спроб непослуху. З її розпорядження охоронювано комори та клуні поміщиків, запечатано шинки⁴⁾ (причому жидам-шинкарям ніде жадної шкоди не роблено⁵⁾) і т. п. Натяк Лебединцева на неосвіченість громади викликав ціле обурення селянства с. Шкарівки, що з обуренням гукало: „то оце громада дурна! то оце так!“⁶⁾

Та хоч громади й керували рухом та надавали йому певної організованости, та все-ж говорити про певну підготову та організацію його, як робить це, напр., Томашівський (а почасти й Лемке) не можна. Він, за аналогією, правдоподібно, з польськими повстаннями, вважає цей рух за наперед зорганізований, так-би мовити, штучно підготований, що його викликали певні агітатори, ватажки громад. Автор навіть Розенталя використовує, щоб довести, що рух був організований і політичний⁷⁾. Та насправжки справа, безперечно, не стояла так, хоч російська влада й намагалася всіма силами знайти агітаторів та ватажків руху (всупереч, знов-таки, неповні вірному твердженню того-ж

¹⁾ Громека, *op. cit.*, с. 44--45.

²⁾ Шербина *Українські староства...*, с. 20, порівн. з самою люстрацією, там-же с. 152.

³⁾ *Ibidem*, — див. скаргу цієї громади.

⁴⁾ При тому не зустрічаємо випадків пияцтва поміж селянами під час повстання 1855-го року; виняток становлять лиш селяни с. Бесідки Таращанського пов., тай то власно коли покладатися на справників рапорт.

⁵⁾ К. Ц. І. Арх. ім. Ант., ф. канц. Київ. ген. губ., спр. № 89.

⁶⁾ Лебединцевъ, *op. cit.*, с. 6.

⁷⁾ Ст. 9—10, хоч треба сказати, що у Томашівського подекуди трапляються суперечності.

Томашівського, що висовує думку, ніби влада замовчувала політичність цього руху).

Цілі низки обіжників та наказів генерал-губернатора та іншої вищої влади наказують шукати агітаторів та організаторів розрухів; але лиш одна згадка є про якогось „агітатора“, селянина, що був ніби-то в двох-трьох місцях і закликав селян бити „ляхів“, та й то слідів цього „агітатора“ врешті не знайдено. Та його і не могло бути. Вибух був стихійний, що повстав завдяки важким економічним умовам, які утворилися в наслідок переходу від одної форми капіталізму до іншої, і також через деякі історичні умови на Київщині. Селянам не треба було жадних агітаторів, їх примушував до розрухів гніт панства й бажання видертися з вузьких рамиць тогочасних господарських форм, а тому перший-ліпший привід, до якого можна була причепитися, й підіймає селянство, щоб скинути кріпацтво. Правда, ми помічаємо осіб, що ніби-то кличуть до розрухів; це дячки, паламарі, одставні салдати, та деякі з селян. Але й ці по суті не були агітатори. Дячки, паламарі та й почасти одставні салдати (оскільки вони були не російського походження) були, властиво, те-ж саме селянство і мусіли відчувати його загальне становище. Вони не агітують, але так само, як і більшість селян, переказують різні чутки тим більш, коли ці чутки (як напр., про те, що священники записують у козаки) йдуть з духовних кіл. Також певна поінформованість допомагає їм шукати відповідні накази, грамоти й т. и., в які вони разом з селянами вірять. Коли-ж деколи уряд уважає їх за агітаторів, то через те, що серед загальної одноманітної маси селян важко було знайти когось подібного до агітаторів, оскільки, фактично, всі були перейняті однаковим революційним духом. На дячках-же, які мусіли сами, ніби-то, агітувати проти селянських мрій, тимчасом як вони цього не тільки не зробили, а навпаки робили протилежне,— і спинилася головна увага адміністративних кіл. Правда, треба сказати, що між дячками, а головне між одставними салдатами,— не українського походження,— були й такі, які брали участь у рухові за-для користи. Записуючи селян у козаки, вони брали гроші за це, спекулюючи, так-би мовити, на розрухах. До таких належав, на нашу думку, напр., дячок Слотвинський, один з головних „агітаторів“ в очах уряду; до них належали деякі одставні салдати і всі одставні канцеляристи, що записували за гроші селян у козаки (правда деколи під примусом) й які ані соціальною, ані психологічною стороною нічого спільного з селянами не мали.

Взагалі, таким робом, певних агітаторів руху шукати не доводиться. Але коли не можна шукати поодиноких осіб, то цілком до речі буде поглянути, які саме групи селянства брали участь у розрухах, а можливо, й керували ними.

Брало участь у розрухах, безперечно, все селянство, але стояла на чолі руху, керувала ним і часто викликала його група найзаможнішого селянства,— селяни тяглі чи напівтяглі¹⁾. На це вже вказує а ргіогі той факт, що

¹⁾ Цікаво відзначити, що й передніш носії емансипації селянства трапляються переважно серед заможних його груп. Напр., хоч-би селянин Семен Олійничук, революціонер другої чверти XIX ст., син дуже заможного селянина кріпака на Поділлію. Див. статтю про нього в „Быломъ“. № 4, 1906.

розрухи найінтенсивніш відбувалися переважно в районах найзаможніших, серед найзаможніших хліборобських груп людности. На це вказують також і поодинокі звістки як сучасників, так і архівних матеріалів. Ми маємо загальні згадки, напр., про те, що на чолі селян стояли переважно найзаможніші, загосподарені хазяї; маємо згадку, що на чолі громади с. Березни, де сталася одна з найбільших сутичок селян з військом, стояв, напр., селянин Лаврін Олексієнко, дід понад 80 років, з тяглих заможних селян¹⁾. Серед заарештованих у Корсунському маєткові, Лебединцев згадує селянина Куклу, одного з найзаможніших, літніх селян Виграїва²⁾. Серед кількох забитих у Корсуню, що були переважно як-раз ватажки селян (які йшли попереду) священник с. Корнилівки знайшов одного з своїх парафіян, — найзаможнішого („перваго хозяина“) у цьому селі і т. п. Нарешті одзначимо, що в громадах головні провідники були все старі діди, з заможніших хазяїв. Напр., заарештовані в Корсунському та Таганцькому маєтку, всі були здебільшого сиві діди „сї длинними сїдими бородами“³⁾; громаду з сусідніх з „Биковою Греблею“ сіл вів до цього села старий дід⁴⁾ і т. ин. Та й саме керівництво громад значною мірою мусіло вказувати на керівництво заможніших груп людности. Ці групи, за якими за тих часів завсіди тягнули бідніші групи, що залежали часто від них економічно, а так само їх численні наймити і т. п., мусіли, безперечно, домінувати й керувати громадою, що ми в дійсності бачимо з вищенаведених фактів, небагатьох правда.

Щоб з'ясувати це ще докладніш, ми зробили спробу відкрити на підставі списків 1860-х років економічний стан декого з селян, заарештованих 1855 року, як ватажків громад. На жаль, цілковитого успіху ми не мали, бо ми не знаємо часто ймення заарештованих, часто-ж у списках 1860-х років не вказано як звуть селян по батькові (тому з певністю визначити дітей ватажків повстання, які вже вмерли, чи яких заслано до Сибіру — не можна), — і т. ин. Та все-ж деяких наслідків досить показних ми досягли. А саме, нам пощастило встановити з певністю економічну категорію 16-ох селян з повітів Сквирського (Березни, Логвина, Антонова і т. и.), Васильківського (Трушок, Матюшів і т. и.), Таращанського (с. с. Бесідки, Корнилівки) і Канівського (с. с. Таганчі, Виграїва, Моринець і т. и.). Усі ці селяни по розділу 1860-х років взяли найвищі наділи. Іноді вони чималі, а саме 14 десятин ріллі й сіножати (напр. у Бесідці), понад 12 десятин (у Матюшах), часто по 7 десятин і т. и. Навіть там, де взагалі наділи дуже невеликі, як у Канівському повіті, де найвищі наділи ріллі й сіножати часто становлять 3—4 десятини на господаря, усе-ж деякі згадки говорять за колишню (до 1861-го року) заможність ватажків. Напр., у Виграїві, де найвищий наділ ріллі й сіножати становить усього 3 десятин, місце під садибою у спадкоємців селянина

¹⁾ Справа Духовн. Консистерії, № 349.

²⁾ Ковальській, *op. cit.*

³⁾ Ковальській, *op. cit.*, с. 395.

⁴⁾ Громека, с. 7.

Кукли має по-над 4 десятини, а в деяких інших з селянських ватажків — 2-3 десятини; цей факт свідчить, безперечно, що в 1850-х роках господарства цих селян мали бути чималі. Треба так само сказати, що колишніх проводирів чи їхніх синів, найзаможніших господарів, ми бачимо за 1860-х років і на чолі місцевих сільських правлень. Так, напр., волосні старшини Модленко й Виклюк, уповноважений від селян, як розподілювано землю в Бесідці у 1860-х роках, — Андрій Олійник і т. п.

Нарешті зазначимо, що ми не знайшли жадного випадку, щоб хтось з селянських ватажків у 1855 р., або його спадкоємці, належав до селян безземельних, городників. Узагалі, отже, ці дані все-ж стверджують нашу думку про те, що розрухами керували заможніші верстви.

Почасти можна цим керівництвом пояснити й лояльність руху. Коли бідніші верстви людности, що, не знісши страшних утисків, розпочинають повстання, то, здебільшого, руйнують все те, що нагадує їм цей гніт. Натомість заможнішим групам, що мріють не тільки видертися на волю, а й захопити собі майно своїх визискувачів, — щоб згодом поробитися такими самими визискувачами, лиш у менших розмірах, — руйнувати це майно немає жадної рації.

Але в прагненню заможнішого селянства були ідеї, що звязували його з усім селянством і викликали загально селянські розрухи. Насамперед за таку ідею, що об'єднувала все селянство, була ідея про розкріпачення. Підо впливом давніх традицій вона вилялася в бажання відновити давню козаччину, яка тепер, в уявлінні селян, підо впливом часу, втратила свої негативні риси та залишилася в пам'яті більшости як ідеал вільного, рівного й братерського життя. За другий момент, що об'єднував усіх селян, було бажання здобути землю. Правда, в даному разі, бажання у різних груп людности виходили з різних мотивів. Коли у незаможного селянства бажання здобути землю звязувалося безпосередньо тільки з ліквідацією постійної голоднечі та злиднів, то у заможніших груп, що й за цих часів, як ми вже були згадували передніше, мали досить землі й обробляли її часто за допомогою найманих рук, а здобутки з неї постачали на ринок, — то у цієї групи бажання дістати землю визначало бажання поширити свої операції, вийти з лав селянства до лав дрібного поміщництва, перейти від власного переважно споживання на шлях продукції на ринок.

Землю панську селяни вважали за свою. Не дурно в Березні вони ставили, як ми бачили, вимогу священикам записати, що вони всі вільні, що земля й луки — селянські, як і все, що є в панів. Платити за землю селяни не вважали за потрібне, оскільки вони вже за все це відробили панам. Ділити її мали, на думку селян, представники влади, а не громада; це видно з того вищенаведеного факту, що коли Комісія приїхала до Таганчі, то багато селян-рекрутів почало тікати додому, чекаючи, що й їм наділять „по якійсь десятині“.

Таким робом, хоч ідеали у різних груп селянства й були різні, але спільні моменти бажання здобути волю й землю об'єднували їх та примушували виступати спільно.

Спинімося нарешті ще на одному складному питанню, — це про віру селян у те, ніби існував указ про волю, та в добру волю царя. Що-до першого, то Томашівський, напр., відкидає (принаймні в деяких місцях своєї праці, напр., с. 12) цю віру в грамоту, кажучи, що все це було „свідомо вдумана легенда, щоб було чим покривати свої домсження“ (с. 12). Щоб підперти свою думку, він каже, що селяни цілком не хтіли йти до війська; вони тільки хтіли бути вільними. Але тут не вірно поставлено питання. Селяни, загалом, безперечно, вірили, що указ, грамота існує; можливо значною мірою цю віру породило бажання волі, як ми це вже були підкреслювали. Тим і пояснюється, що дехто з селян і міг погоджуватися з доводами комісії про неіснування указу (див. випадок у Таганчі); але в душі вони глибоко вірили у волю, бажали волі і в результаті ця віра породила віру в указ про волю. Отже, широкі маси селян вірили в указ; що-ж до бажання, чи небажання селян йти до війська, то тут передусім треба поставити питання про те, що розуміли селяни під козаччиною. Певна традиція козаччини, безперечно, жила поміж селянством; жили ще спогади про Гайдамаччину, оповідання про неї, то-що. І тому не дивно, що волю селяни розуміли саме як козаччину. Як-же саме вони розуміли козаччину, це видно з численних відповідей селян: вони розуміли козаччину як вільне життя, без пана, панщини й податків, з єдиним обов'язком служити збройно цареві підчас війни. І тому хоч складання списків переважно диктувалося бажанням задокументувати свою волю, все-ж, не вважаючи на свою неохоту йти до війська рекрутами, селяни пішли-б до війська козацького (як зробили й 1812 р.), але за гарантії, що, як вони повернуться, їм буде дано волю й землю. Ось чому селяни вірили в указа, що закликав їх до боротьби з ворогами Росії, але який, ніби-то, за це давав їм волю, поновляв давню козаччину. У зв'язку з цим стоїть і „патріотичний поривъ“ селян, про що згадують сучасники. Це не був патріотичний порив за царя, віру та батьківщину (Російську імперію), але це був порив до розкріпачення, порив проти панства, поміщицтва та духівництва, як проти визискувачів селянської праці. Але цей порив убрався в певні лойяльні форми, — він з'єднався з певною історичною традицією, а також з тогочасними політичними обставинами, та вилявся у стару форму козаччини, себ-то звільнення від кріпацтва за умовою певної військової служби на користь держави.

Що-до віри селян у царя, Томашівський, усупереч усім іншим дослідникам, відкидає її цілком, кажучи, що це лиш „пусті слова, що основуються на окремії „хлопській“ психології. Таку льояльність, — поясняє він, бачимо у всіх селянських рухах, хоч-би вони були справдешніми революціями: так було в усіх українських революціях проти Польщі, в різних часах у Галичині, Німеччині і всюди инде“ (с. 9). Цей цікавий погляд є, можливо, певною мірою правдивий, але не раз-у-раз. Певна зовнішня лойяльність, прикриття своїх планів і думок різними висловами „вірнопідданчих почувань“ звичайно вимагає певного дипломатичного уміння та хитрощів. Цей спосіб цілком відповідає, напр., революціям в Україні проти польського панування, або революціям у Галичині, бо в першому разі на чолі революції стає старшина, — українська козацька шляхта, в другому-ж інтелігенція. Та важко припустити

таку хитрість та дипломатику в селян, темних і прибитих, що повстають стихійно під тягарем економічних обставин, без жадних свідомих й освічених керівників. Тим більш, що деяка віра в царя все-ж-таки різко виступає. Скарги до вищої влади і до царя, прохання у урядового війська гармат проти „перебранців“, недовіра до війська, яке прийшло приборкувати повстання, коли селяни казали здивовано між собою: „невже-ж цар пішле проти нас військо“ за те, що вони хотіли йому служити козаками, — все це, а так само ще сила фактів, промовляє за певну наївну віру народа в царя.

Стверджують це й сучасники. Скребицький у своїй капітальній праці „Крестьянское дѣло“ наводить слова Хрущова й Шретера про Україну: „Крестьяне не менѣ нерасположены къ чиновникамъ, какъ и къ помѣщикамъ... но крестьяне отличаютъ правительство (себ-то царя) отъ чиновниковъ, которыхъ ненавидятъ и страшатся, какъ заразы“¹⁾. Та воно й не дивно. Пригадаймо подібні факти з історії; я не братиму за приклад повстання українські проти поляків, коли часто вірили в ширість короля, а боролися проти магнатів, бо в цьому випадкові віра могла бути у старшини. Але-ж візьмімо приклад інший: хоч-би з часів Великої Французької Революції. Як відомо, простий народ, не самі селяни, але першого часу навіть санкюлоти, вірили, що король широко ставиться до народу. І лиш низка фактів про зраду короля, про те, що він нацьковував чужоземні держави на революцію, примусила народ зневіритися в ньому.

Подібно було, можна думати, і на Київщині. Значна частина селянства могла ще вірити в царя та його ширість і чекати від нього волі. Та, в кожному разі, страшні езекуції, заслання та розстріли селян, повинні були радикально вилікувати значну частину селянства від цієї віри в царя, про що говорить хоч-би відповідь пересельців до Криму, які на слова, що цар не видав такого указу, відповіли: „на що нам цар, пройдемо в Крим, оберемо собі короля, а поки знайдемо короля, оберем собі отамана“²⁾; або ті часті нарікання та лайки проти царя, що справи про них надзвичайно часті в тогочасних судах³⁾.

Назначимо, на останне, тези нашої розвідки:

1. Література про Київську Козаччину багатенька, але здебільшого однобічна й не цілком виявляє тогочасні стосунки на Київщині. Переважну її більшість до того написано тенденційно. Окрім того мало не вся вона, даючи огляд подій, не змальовує власне справжніх причин і обставин, що викликали цей рух. Оперто її переважно на спогадах сучасників.

2. Розглядаючи, як різні верстви людности були економічно забезпечені, ми можемо зробити висновок, що величезна більшість землі на Київщині належала поміщикам. Натомість селяни були землею (вже не кажучи про худобу) дуже мало забезпечені і переобтяжені податками та повинностями.

¹⁾ Скребицький, „Крестьянское дѣло въ царствованіе императора Александра II“, т. III, с. 215.

²⁾ Игнатовичъ. *op. cit.*, с. 295.

³⁾ Про це див. хоч-би опис справ архіва генерал-губернатора за ці роки.

3. Найінтенсивніше вибухли розрухи переважно в тих повітах та маєтках, де селяни були найбільш загосподарені і де диференціяція селянства набула найбільших розмірів. Охопили вони також райони переважно хліборобські, сливе не зачепивши робітничу людність.

4. Місце поширення руху, а так само характер і хід його залежали значною мірою від того, що всі маєтки, де розрухи відбулися, були переважно колись старостинські. Окрім того, мала велике значіння й давня традиція про козаччину, що найяскравіше заховалася в цьому як-раз районі (недавнє порівнюючи існування козаків у старостинських маєтках, Гайдамаччина й Коліївщина, що відбувалися переважно на Київщині, і т. п.).

5. Розрухи 1855 року ми мусимо визнати за рух революційний, скерований проти поміщицько-дворянського режиму. Почавсь він цілком стихійно, хоч і одбувавсь під певним керівництвом громад, що, до речі, і передше були за керівничий орган селян Київщини. Рух пройшов цілком лояльно, сливе без ексцесів; майно поміщиків та духівництва лишилося ціле.

6. Але хоч громада й керувала рухом, але не вона й не окремі особи з неї підготували рух, — бо він виник стихійно. Через те й були марні всі розшуки адміністрації, що намагалася відкрити в цьому рухові агітаторів.

7. Приглядаючися до того, які групи селянства брали найактивнішу участь у розрухах, ми можемо констатувати, що це були групи як-раз найзаможнішого селянства. І хоч з іншим незаможницьким селянством, що пішло за цим рухом, їх звязувало спільне бажання волі та землі, але їх ідеали були різні. Незаможницьке селянство прагнуло волі й землі, щоб не вмерти з голоду та злиднів, заможна група прагнула землі, щоб збільшити свою продукцію хліба на ринок, і волі, щоб бути незалежними з соціального погляду.

8. Наприкінці мусимо сконстатувати, що селянство, виступаючи в цьому русі з шуканням царської грамоти про волю, щиро вірило в її існування, рівно-ж і в добру волю царя. Проте, можна думати, пізніші езекуції та карі значною мірою цю віру захитали.

